Рік X. Р. 1901 кн. IV. Т. XLII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

X Jahrgang. 1901, IV B. B. XLII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 1 (14). V. 1901.

Рік X. Р. 1901 кн. IV. Т. XLII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

X Jahrgang. 1901, IV B. B. XLII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 1 (14). V. 1901.

Зміст XLII тому.

Inhalt des XLII Bandes.

Inhalt voriger Bände siehe letzte Seite des Buches.

Критична аналїза
т. зв. Тукидидової Археольоґії.

Написав Іван Копач.

Остатнїй справоздавець про лїтературу до Тукидида, др. Відманн пише в Бурзиянових „Jahresberichte“ (том 100, стор. 174) так: „Die Thukydideische Frage ist noch nicht erledigt“. Менї здає ся, що я можу подати до сеї справи важний причинок.

Тукидид, як відомо, постановив оповісти війну пельопонезьку. Але перед описом самої війни й її причин подає в гл. 2—19 першої книги короткий перегляд давнїйших часів грецького житя, щоби, як виразно каже, показати, що пельопонезька війна, властивий предмет його твору, була найбільшим аж до його часів дїлом Греків. Сей уступ названо вже в старинї „*ἀρχαιολογία*“. Про неї й бесїда в отсїй розвідцї.

Тема археольоґії зазначена в реченю 1, 2 словами: *τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα σαφῶς μὲν εὑρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τῶν τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ξυμβαίνει, οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα* — то значить: те, що дїяло ся (розуміє ся, в Грециї) перед пельопонезькою війною, не було нїчим великим анї від воєнного анї від иньших поглядів, — о скілько можна заключати з ріжних познак і сьвідоцтв. Ся гадка сама собою легко зрозуміла. Але при близшім оглядї спостерігаємо тут такі трудности: 1) Сполучник *γάρ* має лучити сю гадку з попередньою причиново або бодай обясняючо тобто речене має поясняти, чому писатель думає, що пельопонезька війна була найбільшим доси рухом Еллинів — бо попереднє речене таке: *κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἕλλησιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἰπεῖν, καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων.* Тимчасом таке получене на нашім місци що найменьше дивне, коли вже просто не нельоґічне: бо щож то за

доказ для релятивної величини пельопонезької війни з того, що все перед нею було не велике. Получене гадок тут таке саме, як би хтось, дивлячись на ґрупу дерев, сказав: „се дерево найбільше, бо иньші малі“. Ми чекаємо по реченю *κίνησίς γὰρ αὕτη μεγίστη* і т. д. позитивного доказу з порівнаня пельопонезької війни з попередніми. Тимчасом ми його тут не знаходимо, аж у гл. 23, 1 читаємо справді порівнане пельопонезької війни з війнами перзькими, яко найбільшою подією минувшини (*τῶν δὲ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν* і т. д.) — при чім автор повторив попереду, лиш иньшими словами, й тезу в гл. 21, 2: *καὶ ὁ πόλεμος οὗτος, καίπερ τῶν ἀνθρώπων, ἐν ᾧ μὲν ἂν πολεμῶσι, τὸν παρόντα ἀεὶ μέγιστον κρινόντων, παυσαμένων δὲ τὰ ἀρχαῖα μᾶλλον θαυμαζόντων, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἔργων σκοποῦσι, δηλώσει ὅμως μείζων γεγενημένος αὐτῶν.*

А в тім і речене *κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη* і т. д. не дуже пристає до попереднього: *Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων... ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων* і т. д. Звязь вимагає доконче всуненя гадки: „І не помилив ся“. Та ся брахильоґія бодай не так дивна, як дальший, що йно обговорений, льоґічний скок.

2) Тукидид ділить грецьку історию перед пельопонезькою війною на *τὰ πρό αὐτῶν* і *τὰ ἔτι παλαιότερα.* Сей поділ теж що найменьше в части нельоґічний, бо загальний вислов *τὰ πρό αὐτῶν* мусить обіймати навіть *τὰ παλαίτατα* (не лиш *παλαιότερα*). Такий поділ можна би було приняти лиш тоді, якби писатель був означив словами *τὰ πρὸ αὐτῶν* лише часи безпосередно перед пельопонезькою війною й подав докладно їх границю взад. Тимчасом він не зробив ані одного ані другого. Учені напсували вже богато паперу й чорнила, аби дійти, що розуміти під *τὰ πρὸ αὐτῶν* і *τὰ ἔτι παλαιότερα.* Steitz[1]) гадає, що навіть Тукидид не здавав собі ясного рахунку з того поділу: але, як мав на думці яку границю, то певно найскорше ще перзькі війни. Гадка Штайца дуже влучна — чому, се покаже ся низше, — але вона не усуває недокладности вислову Тукидида. До того вяжуть ся з висловом ще иньші трудности. Наколи Тукидид означив словами *τὰ πρό αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα* цілий

---

[1]) August Steitz: Über den Gedankengang im Prooemium des Thukydides (Jahn's Jahrbücher für Philologie und Pädagogik 83 (1861), 234.

час перед пельопонезькою війною, то якже міг він з чистою совістю прикладати слова того самого реченя *σαφῶς μὲν εὑρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν,* до історії т. зв. пятьдесятилїтя, а слова *οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι* до перзьких воєн? Отсе спонукало ученого Л. Гербста до зміни слів *τὰ πρὸ αὐτῶν* на *τὰ Τρωικά*[1]). Та така зміна противить ся тенденциї самого Тукидида. Він же хоче прецїнь доказати, що пельопонезька війна була найбільшою подїєю цїлої минувшини (*ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων*), а не лиш більшою від троянської війни і ще давнїйших. І справдї, він не поперестає на осудї троянського походу, лиш обговорює й дальші часи аж до самої пельопонезької війни (гл. 12—19).

3) Наколи Тукидид в гл. 1, 1 говорив лише про війну саму, що її великість передчував, а в наведенім дальшім реченю говорить вже про социяльні відносини взагалї (*τὰ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα... οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τούς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα*), то маємо тут певне пересунене первісної мисли, котре також мусить мати свою психольоґїчну підставу. Е. Шварца так застановив сей факт, що він признав цїлу археольоґію (гл. 2—19) осібно написаною розвідкою, котру на його думку аж видавець Тукидидової Історії, по смерти автора, на нинїшне місце всунув[2]). Я далекий від притакненя Е. Шварцови в тій справі: бо, по перше, ми не маємо з старини жадної звістки про які небудь осібні трактати Тукидида, а по друге, я не можу уявити собі причини, що моглаб була спонукати видавця Тукидидового, замісць осібну працю осібно видати, всувати її з великим трудом і нездарністю до Історії пельопонезької війни. Я радше піду тут за иньшими ученими і традициєю і буду уважати сполучене археольоґії з історию пельо-

1) L. Herbst: Zu Thukydides I, 6.

2) Ed. Schwartz: Über das erste Buch des Thucydides (Rheinisches Museum 41 (1886), 216—217): „Nach dem Vorangegangenen muss der Leser erwarten, dass von früheren Kriegen gehandelt wird; als Thema der Archäologie wird aber angegeben die Geringfügigkeit der früheren griechischen Machtverhältnisse. Das ist mit nichten dasselbe: wer den überlieferten Zusammenhang vertheidigt, muthet dem Thukydides die grosse Nachlässigkeit zu, dass er an Stelle des richtigen Vergleichobjectes ein anderes untergeschoben hat. — Ich wage daher die Behauptung, dass Thukydides selbst die Archäologie nicht in den Zusammenhang eingefügt hätte, in welchem dieselbe überliefert ist“.

понезької війни ділом самого Тукидида. Та всеж таки треба як небудь вияснити оті дивні трудности і льоґічні неточности Тукидида, на котрі я що йно вказав.

Ключ до їх розвязки подав уже перед 27 роками Др. Людвик Цьвіклїньский у своїй розвідцї „Quaestiones de tempore, quo Thucydides primam historiae suae partem composuerit“ (1873). Цьвіклїньский перший пізнав, що переказаний порядок думок зараз на вступі Тукидидової історії не був первісним, бо противить ся психольоґічним і льоґічним правам мисленя. Він тому виступив з твердженєм, що в первіснім концептї Тукидида зараз по 1, 1 був уступ 23, 1, в котрім дійсно знаходимо відповідь на те, чому Тукидид не помилив ся, думаючи відразу, що пельопонезька війна буде найбільшою подією знаної йому грецької історії. Ми там читаємо: *Τῶν γὰρ* (нинї замісць *γὰρ* стоїть *δέ* — чому, побачимо дальше) *πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικὸν καὶ τοῦτο ὅμως δυοῖν ναυμαχίαιν καὶ πεζομαχίαιν ταχεῖαν τὴν κρίσιν ἔσχε.* На поперте свого здогаду підніс Цьвіклїнський і ту обставину, що гл. 23 не має жадного льоґічного полученя з гл. 22.

Бистроумний здогад Цьвіклїньского я приймаю без застереженя; він — на мій погляд — відповідає фактичній правдї і тому так легко розмотує всї наведені трудности. Та при тім треба відповісти ще на два питаня: 1) чому Тукидид уважав потрібним всунути гл. 2—22? 2) чому він того додатку не получив належито з тим, що вже перше було?

Що до першого питаня, то відповідь на него непевна, бо безпосередного сьвідоцтва про те нема жадного. Але з великою правдоподібностю можна сказати от що: Коли Тукидид написав, що уважає пельопонезьку війну більшою від всїх воєн минувшини, а при тім порівняв її лише з походом Ксеркса на Грецию, то мусїв певно — головно з огляду на могучий вплив Гомера — почути потребу сказати ще щось прецїнь і про троянську війну, яко найбільше славлений подвиг предків. Се — без сумніву — було найпершою спонукою для Тукидида до згаданя й давно минулих часів грецького житя. І се поясняє нам заразом відповідно той факт, що *τά Τρωικά* становлять для археольоґії, так сказати-б, осередок і для Тукидида творять ту граничну епохальну лїнію, котра ділить цїлу минувшину на *πρὸ τῶν Τρωικῶν* (гл. 3, 4) і *μετὰ τὰ Τρωικά* (гл. 12, 1).

Але разом з тим з'явила ся тут і иньша потреба. Пельопонезьку війну міг Тукидид з наїздом Ксеркса зараз порівнати, бо

той останнїй був ще в живій памяти його земляків, а надто було вже про него й широке оповіданє Геродота. За те події давно минулих часів мусїв він що йно своїм критичним оком оцїняти що до їх ваги і вартости, мусїв передовсїм обдирати їх з мітів і поетичних прикрас, аби кождий читач міг собі їх порівнати з подіями пельопонеської війни. Вкінци чим більше Тукидид пізнавав важність свого твору, тим більшу мусїв чути в своїм серцї потребу долучити до працї, що мала бути *κτῆμα εἰς ἀεί*, також перегляд цїлої грецької минувшини, тим більше, що в її оцїнюваню дуже часто не годив ся не лише з звичайними людьми, але й з ученими істориками свого часу[1]). Так зродила ся — на мій погляд — т. зв. археольоґія. Треба було її з попереду списаними гадками звязати, на разї з тим, що було з переду. Тут докинув Тукидид реченє *κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη* і т. д. і наведену висше мною диспозицию, в якій a priori сказано, що цїла давнїйша істория Грециї не представляє нїчого великого в порівнаню з пельопонеською війною. Тим способом, здає ся, найпростїйше і найприроднїйше пояснити і те пересуненє теми, що так дуже ударило Е. Шварца, і иньші трудности, на які я висше вказав.

Тому що суд про те, чи давнїйші війни були більші від пельопонеської чи нї, міг основувати ся лиш на докладнїй оцїнцї социяльних відносин взагалї — бож самі війни, як троянську, прикрасили й побільшили перекази поетів й льоґоґрафів, — то і не дивно, що Тукидид говорить в археольоґії про елєменти народньої сили взагалї, а не про самі війни. Тому що він в тім переглядї хотїв обняти цїлу минувшину, але при тім був собі сьвідомий того, що про перзькі війни вже говорить на иньшім місци (тобто в нинїшнїй гл. 23), то легко зрозуміти, як йому могло вирвати ся отсе нельоґічне або радше лиш недокладне, тимчасове означенє минувшини словами: *τὰ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα*. А що при тім він більше думав про давнїйші часи, як про перзькі війни, бо вже про них, як сказано, на

---

[1]) Чи і о скілько повстанє археольоґії звязане з перероблюванєм архідамійської війни для приладженя її до пізнїйше задуманого (так кажуть деякі учені на підставі слів кн. V, гл. 26) опису цїлої 27-лїтньої війни — як се Цьвіклїньский приймає (Quaestiones 26) — сього не вмію докладно сказати. Обсяг і характер уступу вказують — на мою думку — лиш те певно, що Тукидид, пишучи його, думав вже про цїлу 27-лїтню війну.

иньшім місци говорив, то міг легко докинути й слова *σαφῶς μὲν εὑρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν,* котрі спонукали Гербста до неправдоподібної конєктури *τὰ Τρωικὰ* замісць *τὰ προ αὐτῶν.* Тукидид міг докинути ті слова тим більше, що сам протягом своєї роботи досить зробив досьвіду про те, як то тяжко, навіть найсовістнійшому дослїдникови (пор. гл. 22, 3) дійти до повної правди хочби в справах сучасних та що він сам мусїв ганити (гл. 97, 2) історика найблизшої минувшости Гелляніка за недокладність в представленю т. зв. пятьдесятилїтя. Не дармож і додає сам (гл. 20, 3): *πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα ἔτι καὶ νῦν ὄντα καὶ οὐ χρόνῳ ἀμνηστούμενα καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες οὐκ ὀρθῶς οἴονται...*[1])

Лишає ся нам ще відповісти на друге питанє, а то: чому на отсїм місци знаходимо нараз стільки неточностий і трудностий у письменника, котрий зрештою не один уступ свого твору написав з такою блискучою прецизиєю, що його писательський талант находив все і всюди щирий подив.

Е. Шварц і фон Вілямовіц-Меллєндорфф (Hermes XX, 487 сл.) звалюють усе на видавця Тукидидового; Л. Гербст старає ся ратувати Тукидида неправдоподібними конєктурами і штучною інтерпретациєю; А. Бауер (Philologus, 46) іґнорує ті трудности; Едвард Маєр[2]) (E. Meyer: Forschungen zur alten Geschichte I, 122) видить в них лиш наслїдок невідповідної форми, в яку Тукидид убрав свій погляд на минувшину Грециї.

Найприроднїйше а заразом найвідповіднїйше для великого історика вияснюють справу майже рівночасно і від себе незалежно В. Шмід[3]) і Л. Цьвіклїньский[4]). Цьвіклїньский пише: „Твір Тукидида не лиш не допроваджений до того часу, котрий собі автор задумав, — бо вриває ся нагло серед оповіданя випадків 21 року війни — але він взагалї не викінчений, до виданя не приготований. Автор працював ще над своєю руко-

[1]) В епізодї про Пізистратидів і в словах (21, 1): οὔτε ὡς ποιηταὶ ὑμνήκασι περὶ αὐτῶν ἐπὶ τὸ μεῖζον κοσμοῦντες μᾶλλον πιστεύων οὔτε ὡς λογόγραφοι ξυνέθεσαν ἐπὶ τὸ προσαγωγότερον τῇ ἀκροάσει ἢ ἀληθέστερον ὄντα ἀνεξέλεγκτα καὶ τὰ πολλὰ ὑπὸ χρόνου αὐτῶν ἀπίστως ἐπὶ τὸ μυθῶδες ἐκνενικηκότα містить ся — по однодушній гадцї учених — критика Геродота.

[2]) Так само думає про справу Е. Маєр і в другім томі своїх „Forschungen" (в прекраснїй статї про Тукидида); сей том вийшов минулого року.

[3]) W. Schmid: Zur Entstehung und Herausgabe des Thukydideischen Geschichtswerkes (Philologus 49, 17 наст.).

[4]) L. Ćwikliński: Opis zarazy ateńskiej, 1891, стр. 42—49.

писю, робив принагідно річеві або стилїстичні, меньше або більше важні зміни, при чім, правда, ще неодного не додав, не змінив або не пропустив, неодної зміни знов з рештою тексту орґанічно не звязав, бо манускрипт ще до друку не був готовий. Нам переховав ся той манускрипт. З нього можемо до певної міри пізнати, як працював великий атенський історик, як поступала його робота наперед; але рівночасно ся обставина наказує нам велику обережність і пригадує нам, що ми не сьміємо і не можемо всього, що обіймає дїло, мірити одною і тою самою мірою" (стр. 43). Ми повинні памятати й про видавця, доси нам незвісного. Та хтоб він не був, мусїв певно совісно сповнити свою працю; „бо в противнім разї не мали бисьмо так богато слїдів, що видав нескінчене дїло, лиш рукопись автора. — Видавець додавав імовірно з своєї голови лиш тілько, кілько вимагала неминуча потреба, і лучив радше механїчно і поверховно, ніж би мав був зміняти текст автора" (стор. 49)[1]).

Се результати, до котрих дійшов Цьвіклїнський на підставі своєї бистрої аналїзи звісного Тукидидового опису атенської зарази. Менї видить ся, що отсї результати зовсїм певні, так що я чую себе в повнім праві ужити того самого ключа й на иньших місцях, де маємо до дїла з трудностями композициї Тукидидової історії. Приставанє ключа потвердить його правдивість, неприставанє або може не цїлковите приставанє може вказати ще й на иньші моменти, яких в описї зарази не було. Я стараю ся в отсїй працї при помочи методи мого Високоповажаного учителя проаналїзувати так звану археольоґію.

І справдї. Трудности, які подибуємо зараз на вступі Історії Тукидида і які я висше зазначив, розяснюють ся найлекше і найприроднїйше на підставі тез проф. Цьвіклїньского. І так: 1) Тукидид не написав онтих трьох речень одним тягом; 2) уступ не оброблений ще остаточно. Занадто вчасна і нагла смерть не дозволила авторови викінчити твір. — Чи маємо в данім уступі признати яку небудь дїяльність видавця? Менї видить ся, що нї; бо видавець, як був би лиш хотїв, був би

---

[3]) Недавно повторив в головнім зарисї погляд Цьвіклїньского G. Friedrich в працї „Die Entstehung des Thukydideischen Geschichtswerkes" (Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik 155, 255 наст.), хоч в поодиноких точках нераз инакше думає.

певно оті гадки зручнійше вмів получити. Радше треба думати, що видав знайдені нотатки Тукидида без зміни. З другого боку нема тут жадної такої недорічности, якої-б Тукидидови навіть у концепті не можна було признати.

І я так далекий від того, щоб з Е. Шварцом археольоґію уважати осібною працею Тукидида, що навіть тему 1, 2 (*οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι*) буду уважати пробним каменем при виділюваню її первіснійших і пізнійше повсуваних уступів. Бож очивидно, уступи написані зі становища теми, певно, а бодай по всякій імовірности, первіснійші від тих, що не підходять під тему, лиш, так сказати-б, докинені без належитої звязи з нею.

Осередок, коло котрого ґрупує ся погляд Тукидида на минувшину Греции, становить, як вже було сказано, троянська війна (*τὰ Τρωικά*). Се видко і з термінольоґії *πρὸ τῶν Τρωικῶν* (3, 1 і 4), *μετὰ τὰ Τρωικὰ* (12, 1) і поперед усього з того, що Тукидид оцінює передтроянські часи міркою троянського походу (9, 5 і 11, 3) а потроянські навязує до *τὰ Τρωικά* лиш мов би побічну справу — не самостійно важну (пор. 12, 1: *ἐπεὶ καὶ* (= *καὶ γὰρ*) *μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Ἑλλὰς ἔτι μετανίστατό τε καὶ κατῳκίζετο, ὥστε μὴ ἡσυχάσασαν αὐξηθῆναι*). Поза сим зовсїм зверхним і, як побачимо, консеквентно не перепровадженим подїлом ми надармо-б шукали в нинїшнім станї Тукидидової археольоґії за обдуманою композициєю, а поперед усього за сим, чого маємо право чекати по темі 1, 2, тобто за ясним і прозорим уґру112ованем тих моментів (*τεκμήρια*), з яких автор вивів, що грецька минувшина не представляє нїчого величного анї з военного анї з жадного иньшого погляду. Навіть вірний партийник Гербста, Фр. Міллєр (Müller, у виданю І книги) мусїв сконстатувати пересунене первісно задуманого пляну почавши від 4, 1. Він пише: „Viele Digressionen, besonders die über die Bedeutung der *Τρωικά* selber, machen es nothwendig, die Disposition nach den fünf Haupt- *τεκμήρια* äusserlich zurücktreten zu lassen und das Ganze nach den Zeitabschnitten zu ordnen“. Міллєр вдоволяє ся констатованем диґрессий; я попробую висьвітити й їх походжене.

Поставивши тезу 1, 2 *τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι* etc.), починає Тукидид зараз же й її доказ. Яко перше *τεκμήριον* на довід свого твердженя приводить він довголїтне змінюване осїдків в Греции (2, 1), бо через те не могло витворити ся анї богацтво (*περιουσίαν χρη-*

μάτων οὐκ ἔχοντες) анї житє державне (*δι' αὐτὸ οὔτε μεγέθει πόλεων ἴσχυον οὔτε τῇ ἄλλῃ παρασκευῇ*). Як довго тревав той стан? Тукидид не означив його кінцевого пункту хронольоґічно. Але з 12, 1 *ἐπεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Ἑλλὰς ἔτι μετανίστατο* видко, що Тукидид признавав його ще й по троянській війнї. Як же знов з тим погодити факт троянської війни? Прецїнь вона була-б не можлива без постійного осїдку, без сполученя більшої сили в однїй руцї, без згідного виступу Греків. Аґамемнон то прецїнь — навіть у Тукидида самого — не атаман якоїсь там орди номадів, лиш могучий король славних Микенів; він пан цїлого Арґоса і многих островів, а надто пострахом змушує иньших грецьких князїв до походу, що властиво лиш його одного обходив. — Тут видко певну суперечність і нема сумнїву, що гл. 2 не згоджує ся належито з цїлістю, котра ґрунує ся коло троянської війни.

Отже що до чого дочіплене пізнїйше без згоди? чи гл. 2 до трактату про троянську війну чи сей до гл. 2?

Є причини, що мене схиляють до першої альтернативи. В гл. 3, 1 читаємо так: *δηλοῖ δέ μοι καὶ τόδε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν οὐχ ἥκιστα· πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασαμένη ἡ Ἑλλάς*. Тут перше реченє пригадує читачеви ще раз головну тезу: *οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι*; *καὶ τόδε* має долучувати те, що слїдує, до гл. 2 яко нове *τεκμήριον*. Але що робити з *γάρ*? Реченє *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν* etc. не стоїть прецїнь з попередним в звязи причиновій, се лиш в осібне реченє розвинена аппозиция до *τόδε*, подібно як 2, 6 маємо в такім самім значеню acc. c. inf.: *καὶ παράδειγμαι τόδε τοῦ λόγου οὐκ ἐλάχιστόν ἐστι διὰ τὰς μετοικήσεις τὰ ἄλλα μὴ ὁμοίως αὐξηθῆναι*. Можна вправдї *γάρ* уважати також вияснюючою партикулою супроти головного слова попередного реченя *ἀσθένεια*, але тодї лишає ся нї при чім *δηλοῖ δέ μοι καὶ τόδε*. Конець кінцем сильного незвичайного анаколюта не можна тут заперечити і він мусить мати якусь свою причину.

Менї здає ся, що се *γάρ* належало первісно до иньшої звязи. Коли зважимо, що першою спонукою до т. зв. археольоґії був згляд на троянську війну, коли дальше порівнаємо будову реченя 3, 1 *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται κοινῇ ἐργασαμένη ἡ Ἑλλάς* з такоюж будовою реченя 2, 1 *φαίνεται γὰρ ἡ νῦν Ἑλλὰς καλουμένη οὐ πάλαι βεβαίως οἰκουμένη*, коли вкінци пригадаємо висше зазначену суперечність між гл. 2 і 12 з одного боку, і уступом про троянську війну з другого: то

може вільно нам буде приняти, що первісно речене 3, 1 (*πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν* etc.) наступало безпосередно по темі 1, 2 *οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι.*

Але коли так, то щож викликало гл. 2?

Вже Штайц (ц. м. 238—238) завважав добре, що гл. 2 тїснїйше звязана з гл. 8, 2—3, і то так, що 8, 2—3 творить мов би антидот до гл. 2. В гл. 8, 2—3 оповідає автор, як мореплавство і розвій торговлї принесли з собою богацтво і жадобу майна, а заразом постїйність осїдку і витвір міцнїйших полїтичних орґанїзаций. Згадати про се все мусів Тукидид вже перед троянською війною, бо — по його думцї — вона була б неможлива без такої переміни социяльних відносин. Він пише: *Καταστάντος δὲ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ πλοιμώτερα ἐγένετο παρ' ἀλλήλους... καὶ οἱ παρὰ θάλασσαν ἄνθρωποι μᾶλλον ἤδη τὴν κτῆσιν τῶν χρημάτων ποιούμενοι βεβαιότεροι ᾤκουν, καί τινες καί τείχη περιεβάλλοντο ὡς πλουσιώτεροι ἑαυτῶν γιγνόμενοι· ἐφιέμενοι γὰρ τῶν κερδῶν οἵ τε ἥσσους ὑπέμενον τὴν τῶν κρεισσόνων δουλείαν, οἵ τε δυνατώτεροι περιουσίας ἔχοντες προσεποιοῦντο ὑπηκόους τὰς ἐλάσσους πόλεις. Καὶ ἐν τούτῳ τῷ τρόπῳ μᾶλλον ἤδη ὄντες ὕστερον χρόνῳ ἐπὶ Τροίαν ἐστράτευσαν.* Гл. 2 знов представляє неґацию того стану. Тукидид отже, здає ся, додав гл. 2 аж з огляду на попереду написаний уступ 8, 2—3, при чім речене *δηλοῖ δέ μοι καὶ τόδε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν* послужило містком до гл. 3. Решта концепту лишила ся на разї без зміни, хоч її навіть дуже потребувала.

Але в гл. 3 треба пояснити ще иньшу трудність, а то ту, що на початку і кінцї глави читаємо ту саму гадку, пор. 3, 1: *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασαμένη ἡ Ἑλλὰς* і 3, 4: *οἱ δ' οὖν ὡς ἕκαστοι Ἕλληνες κατὰ πόλεις τε ὅσοι ἀλλήλων ξυνίεσαν, καὶ ξύμπαντες ὕστερον κληθέντες οὐδὲν πρὸ τῶν Τρωικῶν δι' ἀσθένειαν καὶ ἀμιξίαν ἀλλήλων ἀθρόοι ἔπραξαν.* До того прилучує ся ще й та обставина, — на котру вже й Шварц звернув увагу, — що відміни в 3, 4 се лиш повторене або рекапітуляция слів про розширене назвиска *Ἕλληνες* з 3, 2: *καθ' ἑκάστους μὲν ἤδη τῇ ὁμιλίᾳ* (sc. *Ἕλληνι καὶ τοῖς παισὶν αὐτοῦ*) *μᾶλλον καλεῖσθαι Ἕλληνας οὐ μέντοι πολλοῦ γε χρόνου ἐδύνατο καὶ ἅπασιν ἐκνικῆσαι.*

Чи маємо й той уступ (про повстане імени *Ἕλληνες*) уважати пізнїйше всуненим до первісного коротшого концепту археольоґії? Я думаю, що так. За тим говорить — окрім наведених моментів — ще й та обставина, що брак спільного на-

звиска не служить ще жадним доказом на *ἀμειξία* Греків в передтроянських часах. Прецїнь сам Тукидид повідає, що Греки не мали спільного імени *῞Ελληνες* навіть ще в часах Гомера[1]), тобто кілька поколїнь по троянській війнї, а прецїнь троянський похід урядили спільно.

Найважнїйшою причиною слабости Грециї в давнїйших часах було, по думцї Тукидида, незнанє мореплавства. І через те він додає при кінци гл. 3: „*ἀλλὰ καὶ ταύτην τὴν στρατείαν θαλάσσῃ ἤδη πλείω χρώμενοι ξυνῆλθον*“ т. зн. „але й той похід урядили спільно, як вже по мори почали більше їздити“. Значінє того реченя, а заразом партикули *καί* — котрої Е. Шварц не може зрозуміти (на цит. м. стр. 207) — стає ще яснїйшим, як його замінити на рівноважне реченє неґативне, напр. так: „але й того походу не могли-б були виконати спільно, як би не були вже вправили ся в мореплавстві“. Се реченє могло дуже добре стояти зараз по 3, 1. Воно не потребувало зовсїм до свого доповненя попереду згадки про назву *῞Ελληνες*. І як раз тому мусїв Тукидид всунений екскурз про назвиско Греків закінчити тою самою гадкою, яку екскурз надто далеко назад відсував, — щоб назад привернути звязь з тим, що слїдувало. Всуненє екскурза наступило мабуть тодї, як потреба короткої оцїнки грецької минувшини розвинула ся в души автора в постанову дати повний перегляд давнїйшого грецького житя аж до пельопонезької війни.

З иньшими такими додатками, котрі навіть не підходять під тему з 1, 2, стрічаємо ся зараз в гл. 4. Тут впадають в око передовсїм два моменти: 1) Полученє гл. 4 з гл. 3 знов сполучником *γάρ*; 2) Повторенє тої самої справи, про котру читаємо в гл. 4, в гл. 8, 2—3. Пор. в гл. 4 слова: *Μίνως γὰρ παλαίτατος ὧν ἀκοῇ ἴσμεν ναυτικὸν ἐκτήσατο καὶ τῆς Ἑλληνικῆς θαλάσσης ἐπὶ πλεῖστον ἐκράτησε καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων ἦρξέ τε καὶ οἰκιστὴς πρῶτος τῶν πλείστων ἐγένετο Κᾶρας ἐξελάσας καὶ τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας ἡγεμόνας ἐγκαταστήσας· τό τε λῃστικόν, ὡς εἰκός, καθῄρει ἐκ τῆς θαλάσσης ἐφ᾽ ὅσον ἐδύνατο, τοῦ τὰς προσόδους μᾶλλον ἰέναι αὐτῷ* — з висше наведеними словами гл. 8, 2—3: *καταστάντος δὲ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ πλωιμώτερα ἐγένετο παῤ ἀλλήλους* etc.

---

[1]) τεκμήριοῖ δὲ μάλιστα Ὅμηρος· πολλῷ γὰρ ὕστερον ἔτι καὶ τῶν Τρωικῶν γενόμενος οὐδαμοῦ τοὺς ξύμπαντας ὠνόμασεν οὐδ᾽ ἄλλους ἢ τοὺς μετ᾽ Ἀχιλλέως ἐκ τῆς Φτιώτιδος.

Один і другий факт мусить природно мати свою причину. В тім разї, як покаже ся, одну і ту саму. І так насамперед сполучник *γάρ* зрозумілий лиш з огляду на 8, 2, бо аж тут читаємо властиво обяснене до слів 3, 5: *ἀλλὰ καὶ ταύτην τὴν στρατείαν θαλάσσῃ ἤδη πλείω χρώμενοι ξυνῆλθον* (пор. повторенє тої самої гадки при кінци 8, 4: *καὶ ἐν τούτῳ τῷ τρόπῳ μᾶλλον ἤδη ὄντες ὕστερον χρόνῳ ἐπὶ Τροίαν ἐστράτευσαν*). Вже та одна обставина веде нас до думки, що оте *γὰρ*, про яке тут бесїда, первісно належало до 8, 2, і що уступ 8, 2 в первіснім концептї наступав зараз по 3, 5. Ся гіпотеза виясняє природно і найпростїйше зазначене висше повторенє тої самої думки в 4 і 8, 2—3 і брак звязи між 8, 2 і 8, 1. Вона відповідає також висше принятій правдоподібности, що Тукидид первісно мав на думцї не перегляд цїлої минувшини грецької, лише оцїнку славної троянської війни. З тих причин сьмію твердити, що первісно гл. 8, 2 слїдувала безпосередно по 3, 5 і то зі сполучником *γὰρ*, отже: *καταστάντος γὰρ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ* etc. Але опісля постановивши обговорити справу основнїйше, Тукидид всунув екскурз про дїяльність Міноса і про той стан, який Мінос поправив. Тим способом повстав уступ гл. 4 — гл. 8, 1, як з другого боку уступ гл. 8, 3 викликав яко свій антидот гл. 2, а вислов *ἡ νῦν Ἑλλὰς καλουμένη* (2, 1) зродив уступ гл. 3, 2—3 про повстанє назвиска *Ἕλληνες*.

Який час віддїляє списанє тих ріжних уступів від себе, сього я не в силї сказати, рівнож як і того нї, щó Тукидид змінив в попереднім концептї, додаючи нові гадки. Я хочу тут означити лиш психольоґічне наступство незалежно від себе подуманих комплєксів гадок.

Але й уступ гл. 4 — гл. 8, 1 не творить однолитої цїлости, як се вже й Е. Шварц завважав (цит. м. 209). В нїм застановляють уважного читача отсї моменти: 1) Безпосередне наступство реченя 5, 3 (*ἐλῄζοντο δὲ καὶ κατ᾽ ἤπειρον ἀλλήλους*) і доказ його з *σιδηροφορεῖσθαι* по 5, 2: *δηλοῦσι δὲ τῶν τε ἠπειρωτῶν τινες ἔτι καὶ νῦν οἷς κόσμος καλῶς τοῦτο δρᾶν* (тобто *λῃστεύειν*). Істнованє розбишацтва в деяких грецьких країнах ще в часах Тукидида служить прецїнь найсильнїйшим доказом на се, що в давнїйших часах розбишацтво цвило загально; отже не треба було того доказувати по 5, 2 в дальших параґрафах зі спорадичного подекуди звичаю ношеня збруї в щоденнім житю. 2) Місце глави 7. Ся доказує колишнє процвитанє розбишацтва морського з ґеоґрафічного положеня деяких старих

міст, між тим як ся справа вже обговорена в гл. 5, 2. 3) Зміст, місце і получене уступу 8, 1; бо по перше він говорить про народність старих мешканців островів, а не про їх розбишацтво — а ми сего надіємо ся по початковім реченю *καὶ οὐχ ἧσσον λῃσταὶ ἦσαν οἱ νησιῶται*; — по друге, говорячи про мешканців островів, належить він своїм змістом до 5, 1; по трете його початок що найменьше дивний, коли вже не недорічний, по гл. 5, 1 і по гл. 7, котрі як раз обговорюють розбишацтво морське.

Якже вияснити оті браки? Думаю, що й тут ключ проф. Цьвіклїнського найлїпше придає ся: уступ не написаний одним тягом. На мою думку, се певне, що разом з екскурзом про Міноса (гл. 4) написаний і уступ гл. 5, 1—2, бо уступ про Міноса був би недокладним без 5, 1—2. Може рівночасно, а може й трохи пізнїйше, — (в кождім разї одначе скорше як гл. 5, 3 — гл. 6 і гл. 8, 1) — доданий уступ гл. 7, бо він служить доповненєм до гл. 5, 2, що правда, доповненєм з трохи відмінного становища: гл. 7 доказує, що розбишацтво в давних часах не уважано навіть ганьбою, гл. 5, 2 говорить лиш, що воно взагалї істнувало. Гл. 7 могла первісно лучити ся з гл. 5, 2 сполучником *καί*, отже звучала: *καὶ τῶν πόλεων ὅσαι μὲν* і т. д.

Уступ гл. 5, 3 — гл. 6, котрий з головною темою цїлого екскурза (гл. 4 — гл. 8, 1) лучить ся реченєм *ἐλῄζοντο δέ καὶ κατ' ἤπειρον ἀλλήλους*, говорить властиво головно про убори на півострові грецькім і про дотичні анальоґії між давними Греками і варварами часів Тукидида. Се видко найлїпше з речень 5, 3: *καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περί τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ τὴν ταύτῃ ἤπειρον* і 6, 6: *πολλα δ' ἂν καὶ ἄλλα τις ἀποδείξειε τὸ παλαιὸν Ἑλληνικὸν ὁμοιότροπα τῷ νῦν βαρβαρικῷ διαιτώμενον.* Згадка про *σιδηροφορεῖσθαι* служить лиш до причіпленя сього нового екскурзу до давнїйшого про розбишацтво. Сей новий екскурз лежить, зовсїм природно, ще дальше від первісної задачі археольоґії, як тамтой. Вставку пізнати ще дуже добре по тім, як гл. 7 віддїлена від гл. 5, 2.

Уступ 8, 1 застановлює ся над национальностю передгелленських мешканців островів. Його викликали певно слова гл. 4. *Κᾶρας ἐξελάσας*.

Але як повстав нинїшнїй порядок уступів? Про се годї щось певне сказати. Одначе взагалї виглядає так, як би видавець Тукидида знайшов нинїшню археольоґію, в части бодай,

лише в осібних, неповязаних з собою нотатках і записках. Він всунув уступ гл. 5, 3 — гл. 6 не на своє місце, через те перервав звязь між 5, 2 і 7, а при тім на початку гл. 7 мусів змінити *καὶ τῶν πόλεων* на *τῶν δὲ πόλεων ὅσαι μέν* etc. Може бути, що від нього походить і нездарний початок гл. 8, 1.

Обговоривши в гл. 8, 2—3 переміну первісних відносин на такі, в котрих уже троянська війна була можлива, Тукидид приступив до оцінки самої троянської війни.

По тім, що до тепер сказано, можна чекати з гори, що той уступ вже в своїй найпервіснїйшій концепциї був ширший і основнїйший ніж иньші уваги про минувшину Грециї. І дійсно. Цїлий довгий трактат про троянську війну (гл. 9 — гл. 11) має лиш один малесенький уступ (гл. 9, 2—3), що був пізнїйшою вставкою. Я вважаю його такою з отсих причин: 1) Уступ починає ся дивним *δέ καί*, замісць чого ми чекали би реченя з *γάρ*, яко поясненя попередного реченя про силу Аґамемнона: *Ἀγαμέμνων τε μοι δοκεῖ τῶν τότε δυνάμει προύχων καὶ οὐ τοσοῦτον τοῖς Τυνδάρεω ὅρκοις κατειλημμένους τοὺς Ἑλένης μνηστῆρας ἄγων τὸν στόλον ἀγεῖραι.* 2) На кінци уступу читаємо реченє написане очевидно лиш для відновленя сим уступом перерваної звязи: *ἅ μοι δοκεῖ Ἀγαμέμνων παραλαβὼν καὶ ναυτικῷ τε ἅμα ἐπὶ πλέον τῶν ἄλλων ἰσχύσας τὴν στρατείαν οὐ χάριτι τὸ πλεῖον ἢ φόβῳ ξυναγαγὼν ποιήσασθαι.* Подібність сього реченя до висше наведеного, що стоїть при кінци гл. 9, 1, мусить кождому впасти в око. Поспішно ужите *ἅ*, котре — як се вже Шварц завважав, — не має жадної належитої реляциї, а до того дуже непевно доčіплене *ναυτικῷ τε ἅμα*, показують виразно цїль того реченя. 3) Уступ оповідає про зріст Пельопідів наслїдком відносин родинних, а не — як би можна було надїяти ся з того, що було попереду, — з причини розвою мореплавства. Отже по моїй думцї се певна річ, що первісно по 9, 1 наступав безпосередно конець 9, 3: *φαίνεται γὰρ ναυσί τε πλείσταις αὐτὸς ἀφικόμενος* etc. Вставка була потрібна, щоб лїпше вияснити підставу сили Аґамемнона, бо мотивованє самим мореплавством було очевидно недостаточне, тим більше, як пригадати приняту Тукидидом 5, 1 звязь між мореплавством і розбишацтвом: *ἐπειδὴ ἤρξαντο μᾶλλον περαιοῦσθαι ναυσὶν ἐπ' ἀλλήλους, ἐτράποντο πρὸς λῃστείαν.*

Обговоривши так часи передтроянські і троянські мусів Тукидид додати щось і про потроянський період. І він долучує уваги свої про нього — з огляду на головну тему 1, 2 — словами: *ἐπεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Ἑλλὰς ἔτι μετανίστατό τε καὶ*

κατῳκίζετο, ὥστε μὴ ἡσυχάσασαν αὐξηθῆναι. В тій дальшій частинї не такий вправдї нелад, як в попередних, але всеж таки можна ще виразно бачити ріжні верстви концепту.

І так ясно видко, що гл. 12, 4 *μόλις τε ἐν πολλῷ χρόνῳ ἡσυχάσασα ἡ Ἑλλὰς βεβαίως καὶ οὐκέτι ἀνισταμένη ἀποικίας ἐξέπεμψε* і т. д., а передовсїм її кінцеве, зрештою маловажне, речене *πάντα δὲ ταῦτα ὕστερον τῶν Τρωικῶν ἐκτίσθη* з зовсїм иньшого становища написані як 12, 1—2. В гл. 12, 1—2 робить автор зі стану Грециї по троянській війнї виводи про саму троянську війну і часи перед нею, а 12, 4 пише вже з становища чисто хронольоґічного оповіданя, до того подекуди навіть суперечного з темою 1, 2; бож кольонїзация чужих земель — то сьвідоцтво високого розвою властивої Гелляди, а Тукидид постановив властиво доказати, що минувшина грецька взагалї незначна. Зрештою навіть прикре повторене того самого дїеприкметника *ἡσυχάσασα*, два рази так близько себе, говорить проти рівночасности тих двох уступів.

Але коли так, то що йшло в первіснім концептї по гл. 12, 2? Чи глава 13? — Се може бути, бо навязане словами *δυνατωτέρας δὲ γιγνομένης τῆς Ἑλλάδος* вказує на такий попередний уступ, в котрім була бесїда про слабі сили Грециї, а таким як раз були гл. 12, 1—2. Та проти того можна піднести отсї моменти: 1) Уступ гл. 13 — гл. 15 не написаний безпосередно під впливом і в дусї головної теми (з 1, 2), лиш обіймає досить специяльну дїґрессию про розвій грецької маринарки. Вправдї дїґресия причіплена до теми реченем: *δυνατώτατα γὰρ ταῦτα τῶν ναυτικῶν ἦν, φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα, πολλαῖς γενεαῖς ὕστερα γενόμενα τῶν Τρωικῶν, τριήρεσι μὲν ὀλίγαις χρώμενα, πεντηκοντόροις δ' ἔτι καὶ πλοίοις μακροῖς ἐξηρτυμένα ὥσπερ ἐκεῖνα;* але й те речене само викликує проти себе сумнїви, бо перериває оповідане про розвій фльот, а надто починає ся знов неможливим *γάρ*. Зрештою подібність думок 14, 1 (кінець): *ταῦτα γὰρ τελευταῖα πρὸ τῆς Ξέρξου στρατείας ναυτικὰ ἀξιόλογα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατέστη*, -- де знов маємо неорґанїчне *γάρ* — і 15, 1: *τὰ μὲν οὖν ναυτικὰ τῶν Ἑλλήνων τοιαῦτα ἦν, τά τε παλαιὰ καὶ τὰ ὕστερον γενόμενα* — де, як учить звязок думок (наступає речене *ἰσχὺν δὲ περιεποιήσαντο ὅμως οὐκ ἐλαχίστην οἱ προσσχόντες αὐτοῖς*), під *τοιαῦτα* треба розуміти як раз невелику вартість тих фльот — вказує на те, що і тут маємо до дїла з ріжними нерівночасними верствами концепту.

2) Деякі місця уступу 13—16 се в значній частині повтореня з попередних розділів, котрі ми признали первісними, ба, вони подекуди навіть суперечать тамтим. Я зазначую коротко факти: а) В гл. 13, 5 оповідає ся про Коринтян то само, що передше 4, 1 сказано про Міноса. Пор. 13, 5: *ἐπειδή τε οἱ Ἕλληνες μᾶλλον ἔπλῳζον, τὰς ναῦς κτησάμενοι* (sc. *οἱ Κορίνθιοι*) *τὸ λῃστικὸν καθῄρουν καὶ ἐμπόριον παρέχοντες ἀμφότερα δυνατὴν ἔσχον χρημάτων προσόδῳ τὴν πόλιν* з 4, 1, а також 8, 2. (Оба місця вже висше наведені). б) Значінє мореплавства для розвою социяльних і політичних відносин Греции зазначене було вже досить при обговорюваню троянської війни. Прецінь по думці Тукидида троянська війна була б не можлива без попередного розвою мореплавства (пор. 3, 5 і 8, 2 — 9, 4): отже 15, 1 се повторенє, що належить виключно до дігрессиї про розвій фльот. в) В попередних розділах представляє Тукидид справу так, немов би мореплавство було тою силою, що старий стан розбишацтва і кочовництва замінила на стан зносин торговельних, добробиту і постійних осідків. Се виходить з порівнаня 2, 2 з 8, 2—3. Тимчасом 13, 1 показує й відворотний вплив материяльного добробиту на розвій мореплавства, а з 13, 5 довідуємо ся надто, що давно перед повстанєм морської торговлї була в Греции континентальна торговля, котра теж не мало приносила доходу дотичним містам.

Така сама недокладність містить ся і в гл. 15, 2. Ми вже чули висше про Аґамемнона, що він панував над цілим Арґосом і многими островами, отже що вже тоді в Греции були знані відносини державної залежности, а деякі міста лучили ся часто до спільних підприємств. Тимчасом 15, 2 читаємо, що аж по конець VI віку — винявши лелянтийську війну — Греки *οὐ ξυνειστήκεσαν πρὸς τὰς μεγίστας πόλεις ὑπήκοοι, οὐδ' αὖ αὐτοὶ ἀπὸ τῆς ἴσης κοινὰς στρατείας ἐποιοῦντο, κατ' ἀλλήλους δὲ μᾶλλον ὡς ἕκαστοι οἱ ἀστυγείτονες ἐπολέμουν.* Так ріжних поглядів не міг написати той самий письменник в тім самім часї. А що приймати так великі інтерполяциї не можливо, то лишає ся лиш один вихід: признати уступ 13—15 пізнїйшою, не приладженою добре до попередного тексту вставкою.

За сею думкою промовляють ще отсї моменти:

1) Подвійна згадка про тиранів, відповідна і з первісною темою (1, 2) згідна в гл. 17 і принагідна, але з кількох причин дивна в гл. 13, 1. Бо якже розуміти звязь між економічним розвоєм Греции й повстанєм тиранїй в отсих словах гл. 13, 1:

δυνατωτέρας δὲ γιγνομένης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χρημάτων τὴν κτῆσιν ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον ποιουμένης τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων (πρότερον δέ ἦσαν ἐπὶ ῥητοῖς γέρασι πατρικαί βασιλεῖαι) ναυτικά τε ἐξηρτύετο ἡ Ἑλλάς καὶ τῆς θαλάσσης μᾶλλον ἀντείχοντο? Над сим місцем ломило собі голову вже дуже богато учених, але доброго вияснення ще нїхто не дав. Я близше в сю справу не хочу входити. Може бути навіть, що ще найлїпше було б признати слова *τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων, πρότερον δὲ ἦσαν ἐπὶ ῥητοῖς γέρασι πατρικαὶ βασιλεῖαι* інтерполяциєю. Та для нас тут вистарчає зазначити, що нинї між отсим місцем, де говорить ся про користний вплив тиранів на розвій Ґреции, і згадкою про тиранів в гл. 17, де читаємо при кінци: *οὕτω πανταχόθεν ἡ Ἑλλὰς ἐπὶ πολὺν χρόνον κατείχετο μήτε κοινῇ φανερὸν μηδὲν κατεργαζεσθαι, κατὰ πόλεις τε ἀτολμοτέρα εἶναι,* ми також домагали б ся більшого вирівнаня.

2) Подвійна згадка Йонцїв: 13, 6 і 16. Бож з 13, 6 виходить, що розцвит сили морської малоазийських Йонцїв припадає як раз на час Кира і подекуди навіть звязаний з йогож завойованями; в гл. 16 знов являє ся панованє Кира головною запорою розвою тих самих Йонцїв. Сї розважаня провадять нас на думку про звязь гл. 16 з гл. 12, 1—2, де власне була бесїда про те, що й по троянській війнї, хоч цвило вже мореплавство і торговля, стояли ріжні перешкоди на дорозї розвоєви грецької сили. Очивидно, я не твердж у через те, що коли небудь гл. 16 безпосередно ішла за гл. 12, 2. Може бути, що їх відразу роздїляла яка коротка згадка грецької кольонїзациї і грецького мореплавства. Але що нинїшний уступ гл. 12, 3 до гл. 15 не подуманий рівночасно з 12, 2 і 16, то, гадаю, достаточно доказано.

Та я не твердж у також, що уступ 12, 3 до 15 творить одноцїльний трактат. Се видко ясно, що уступ про розвій фльот сицилїйських тиранів, Керкирайцїв, Айґінетів і Атенцїв доданий пізнїйше — через що потреба було рекапітуляциї *(τὰ μὲν οὖν ναυτικὰ τῶν Ἑλλήνων τοιαῦτα ἦν, τά τε παλαιά καὶ τὰ ὕστερον γενόμενα)*, щоб мати поміст до дальшого реченя: *ἰσχὺν δέ περιεποιήσαντο ὅμως οὐκ ἐλαχίστην οἱ προσσχόντες αὐτοῖς.* Се реченє могло первісно стояти лиш по реченю: *φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα* (sc. *ναυτικά*), *πολλαῖς γενεαῖς ὕστερα γενόμενα τῶν Τρωικῶν, τριήρεσι μὲν ὀλίγαις χρώμενα, πεντηκοντόροις δ᾽ ἔτι καὶ πλοίοις μακροῖς ἐξηρτυμένα ὥσπερ ἐκεῖνα* (sc. *τὰ Τρωικά*). Тепер ὅμως стоїть зовсїм без

реляциї, бо *τοιαῦτα* в 15, 1 дістає своє значінє аж через віднесенє до реченя *φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα* etc.

Реченєм *οὕτω πανταχόθεν ἡ Ἑλλὰς ἐπὶ πολὺν χρόνον κατείχετο μήτε κοινῇ φανερὸν μηδὲν κατεργάζεσθαι κατὰ πόλεις τε ἀτολμοτέρα εἶναι* кінчить ся та часть археольоґії, що почала ся в главі 2. Принайменьше дуже правдоподібно, що Тукидид думав в сїм реченю не лиш про *τὰ μετὰ τὰ Τρωικά,* але про цїлий розвій Грециї аж до перських воєн. В такім разї треба розуміти під *πανταχόθεν* всї ті моменти, котрі здержували зріст Грециї, отже почавши від гл. 2: а) *μεταναστάσεις,* б) *ἀμειξία,* в) *λῃστεία,* г) *ἀχρηματία,* д) *ἀκοινωνία,* е) *Πέρσαι,* ж) *τύραννοι.*

Слїдує уступ гл. 18—19, котрий також викликує деякі уваги що до свого місця: 1) Він не підходить під тему археольоґії, що зазначена 1, 2 і закінчена реченєм *οὕτω πανταχόθεν ἡ Ἑλλάς* etc. 2) Місце глави 20, що починає ся словами *τὰ μὲν οὖν παλαιὰ τοιαῦτα ηὗρον, χαλεπὰ ὄντα παντὶ ἑξῆς τεκμηρίῳ πιστεῦσαι,* не може бути первісне по гл. 18—19, бо в тих бесїда про часи безпосередно перед пельопонезькою війною. Натомісць гл. 20 дуже добре пристає до гл. 17, котра власне закінчує огляд давної минувшини. 3) Уступ 18—19 порушує час перських воєн, а бесїду про се маємо також у главі 23, котра, як ми се вже висше бачили, становить з першим реченєм гл. 1 найпервіснїйшу частину вступу. З'являє ся отже питанє, чому Тукидид не вважаючи на гл. 23 всунув ще гл. 18—19. Се легко пізнати. Уступ 18—19 написаний виключно з становища огляду історичного розвою подїй. Між тим як Тукидид у попередних уступах все ще оглядав ся на тему 1, 2, тобто зазначував пильно малозначність подїй минувшини в порівнаню з пельопонезькою війною, в гл. 18—19 оповідає він вже лише просто про те, як до того прийшло, що Греки змогли нарештї при кінци V віку пер. Хр. розпочати війну, яка мала бути *ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων.* Пересуненє становища автора, як ми бачили, відбувало ся поволи. В гл. 18—19 нема вже й слїду порівнуваня. — До моментів, що найбільше причинили ся до зросту Грециї, зачисляє Тукидид розвій мореплавства (13—15), усуненє тиранів, побіду над Персами, а вкінци утворенє союзів (18—19). Здає ся, що автор хотїв у гл. 18—19 пояснити близше свій вислов з 1, 1: *ἀκμάζοντές τε ἦσαν ἐς αὐτὸν ἀμφότεροι παρασκευῇ τῇ πάσῃ.* Бо він пише 18, 3 (при кінци): *ὥστε ἀπὸ τῶν Μηδικῶν ἐς τόνδε ἀεὶ τὸν πόλεμον τὰ μὲν σπενδόμενοι τὰ δὲ πολεμοῦντες ἢ ἀλλήλοις ἢ τοῖς ἑαυτῶν ξυμμάχοις ἀφισταμένοις εὖ παρεσκευάσαντο τὰ πολέμια καὶ ἐμπειρότεροι ἐγένοντο μετὰ κινδύνων τὰς μελέτας ποιούμενοι.*

Одначе сьвідомість того, що уступ 18—19 доданий з становища незгідного з головною темою (1, 2) а надто подекуди в кривих відносинах до гл. 20 і 23, видко ще добре з того *καὶ* перед *ἡ ἐν Μαραθῶνι μάχη:* воно має задачу з одного боку визначити ті новійші події як лїпше знані в порівнаню з давнїйшими, з другого боку зазначити їх згадку в тій звязи яко збочене від диспозициї[1]).

З главою 19 кінчить ся т. зв. археольоґія Тукидида. Так була-б вже й моя задача скінчена. Та я хочу ще додати кілька уваг про гл. 20—22, бо вони тїсно звязані з археольоґією, а надто і що до своєї композициї виказують той самий характер, що археольоґія.

І так наперед очевидно, як се вже висше зазначено, що гл. 20 первісно вязяла ся безпосередно з гл. 17. Чи цїла гл. 20 нараз написана, се трудно рішити. Але здає ся, що уступ: *Ἀθηναῖοι γοῦν* ——— аж до *καὶ ἐπὶ τὰ ἑτοῖμα μᾶλλον τρέπονται* був вставкою. На се вказує бодай загальне кінцеве речене: *οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας καὶ ἐπὶ τὰ ἑτοῖμα μᾶλλον τρέπονται,* котре — з огляду на його велику подібність до реченя *οἱ γὰρ ἄνθρωποι* etc. — найлїпше розуміти яко закінчене екскурзу про вартість традициї. На всякий случай безпосередне продовжене першого реченя гл. 20 маємо аж у гл. 21 в словах: *ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων ὅμως τοιαῦτα ἄν τις νομίζων μάλιστα ἃ διῆλθον οὐχ ἁμαρτάνοι* etc. За таким розумінєм промовляє: 1) *δέ,* що кореспондує з *μέν;* 2) *ὅμως,* що відповідає гадцї *χαλεπὰ ὄντα παντὶ ἑξῆς τεκμηρίῳ πιστεῦσαι;* 3) загальне *τοιαῦτα,* що має очивидно ту саму вартість як *τοιαῦτα* в 20, 1.

І дальше речене 21, 2: *καὶ ὁ πόλεμος οὗτος καίπερ τῶν ἀνθρώπων ἐν ᾧ μὲν ἂν πολεμῶσι τὸν παρόντα ἀεὶ μέγιστον κρινόντων, παυσαμένων δὲ τὰ ἀρχαῖα μᾶλλον θαυμαζόντων, ἀπ αὐτῶν τῶν ἔργων σκοποῦσι δηλώσει ὅμως μείζων γεγενημένος αὐτῶν* дивне з кількох причин. Уже Е. Шварц завважав, що gen. abs. з *καίπερ* підносить новий момент, який грає свою ролю при оцїнцї історичних фактів, а про який ми в попередних уступах нїчого не чули. Та при тім і получене того реченя з попереднім неясне. Бо щож має значити оте початкове *καί?* Менї видить ся, що речене взагалї викликане потребою якогось містка

---

[1]) Розуміє ся, супроти того гіпотеза Гольцапфля (Philologus 47, 165—168), немов би то на місци нинїшних гл. 18—19 стояла первісно история т. зв. пятьдесятилїтя (кн. I, 89—118), очивидно, зовсїм неімовірна.

між археольоґією і гл. 23, котра первісно, як вже нераз сказано, лучила ся безпосередно з 1, 1; бо й справдї думка реченя 21, 2 та сама що 1, 1 тобто: пельопонезька війна є *ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων* (1, 1), бо *μείζων αὐτῶν* (21, 2).

І справдї тепер могла наступити зовсїм гладко гадка гл. 23, 1: *τῶν γὰρ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν* etc. Але автор хотїв ще доконче пояснити, о скілько з його власної працї буде можна пізнати *αὐτὰ τὰ ἔργα*, тобто: яка ріжниця межи ним і тими льоґоґрафами, що він їх власне зганив. Сей мотив викликав гл. 22, а через те в гл. 23 мусїло замісць *γὰρ* явити ся *δέ*. Таке вияснене звязи тих уступів, здає ся менї, буде найприроднїйше.

Моя праця тим способом вже скінчена. З неї виходить ясно:

1) що так зв. Тукидидова археольоґія не є одноцїльним, добре обдуманим і остаточно викінченим оглядом грецької минувшини;

2) що Тукидид тих уступів і думок, з яких вона нинї складає ся, не написав одним тягом, лише громадив їх поволи і поодиноко в ріжних відступах часу.

3) що Тукидид постановив перед істориєю пельопонезької війни дати повний перегляд грецької минувшини — по всякій імовірности — аж тодї, як почав уважати цїлу 27-лїтну війну одною цїлістю, бо лиш тодї можна зрозуміти, як Тукидид міг писати про свою працю отсими словами: *ὅσοι τε βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπειον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἕξει. Κτῆμά τε εἰς ἀεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τό παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται.* Менї здає ся, що без сьвідомости страшних наслїдків пельопонезької війни для Атен в р. 404 пер. Хр. Тукидид сих слів не міг написати.

Вкінци ще одно. Може отся моя робота прецїнь декому зверне увагу на те, що се несправедливо, задля одноцїльної інтерпретациї звалювати на совість і талант великого мислителя і письменника ті численні льоґічні недокладности й суперечности, яких жерелом виключно зверхний стан його твору[1]).

Берлїн, у цьвітни 1901.

---

[1]) Що правда, найлїпше найновійше видане Тукидида з нїмецькими обясненями — Classen Steup: Thukydides, I. Buch, 4 Aufl. Berlin 1897 -- показує вже дуже користний зворот до лучшого в тім зглядї.

Причинки до істориї рекруччини в Галичині
при кінци XVIII і до половини XIX столїтя.
МАТЕРІАЛИ і ЗАМІТКИ

подав **Михайло Зубрицький.**

Заведенє примусової рекруччини в Галичинї ще до загального військового обовязку було незвичайною появою і великим тягаром для рільничої людности краю непризвичаєного за Польщі служити військово. В камеральних селах сей тягар був ще розмірно тяжшим, бо там люди не мали над собою панів, а панщина була в камері далеко лекша, як по панських селах. Військова служба вносила цілковитий переворот в житє сільського молодця. До сього часу жив він собі безжурно, помагав родичам при рільній ґосподарці, пас худобу і не знав нічого про сьвіт божий. А тут нараз почали його силоміць тягнути перед панів, а перед сим веліли йому обтяти довге волосє, яке мати до сього часу старанно вичісувала і яким він в неділю і сьвята та на весілях пишав ся, коли було довге і густе, а ще більше, коли в кучері звивало ся. Від сього часу починали ся його муки і стражданя. В касарни заставав або „німину“, або старших вояків, що в часї своєї служби вже поломили собі мову і якимись дивними йому показували ся. З часом і молодий рекрут на таке саме наломлював ся, а заки се наступало, набідовав ся богато, зносив насьмішки і наругу, а дуже часто і бійку. Додаймо до сього тяжкі кари за незначні провини, як ходженє улицею, або через те що військова старшина не знаючи руської мови не могла з рекрутом по людськи розмовити ся, не один мстив ся на жовнїрах за те,

що його не розуміють. Дослужити ся висшої шаржі було дуже тяжко. З Мшанця (пов. Староміський) один вояк (уродж. 1820 р.) став був капралем і коли вернув домів, всї його називали „капральом“; був він бездїтним і приняв зведенята; по нїм і його приймича називають „Капральовим Юрком“. Тепер є в селї більше молодших ґаздів і парібків, що були в війську капралями, а анї одного вже так не називають. Утяжливі походи і безнастанні битви в часї наполеонських воєн десяткували військо; і у нашій країнї оплакувала неодна мати, жінка, родина сина, ґазду, крівного. Коли почала іти раз по раз чутка в село, що сей і той погиб в огни, чи в шпитали, всїх обгортав пострах, і не один думав собі, коби як викрутити ся від того тяжкого обовязку. Коли вже час прийшов ставати, утїкав парібок і ховав ся перед тими, що мали доставляти рекрутів. Військова служба була і тим тяжка, що довго тревала, бо з першу 24 лїт. В Мшанци ще жиє один 83 лїтнїй чоловік, що присягав на 20 лїт військової чинної служби, а 6 до краєвої оборони. Хто вибув при війську 24 лїт, стратив марно молоді лїта, не зазнав в касарни нїякої утїхи і вертав в рідне село майже немічним старцем. Всї ті обставини рекрутського житя зложили ся на понурий і страшний образ, що переймав кождого молодця острахом перед військовою службою.

Австрийський уряд по при иньші цїли також для переведеня правильної рекрутациї завів конскрипцию в перве 1788 р. В метрицї роджених в перве подибую в текстї таку нотатку: „Hucusque descriptum ad conscriptionem 788 agitatam. Від сього часу аж до 1843 р. зазначено часто що року, а де коли що другого року, що відбула ся конскрипция. Її переводили офіцири, а їх деколи контролювали циркулярнї комісарі, що також зазначено в метриках. Доставляти молодцїв до бранки повиннї були фервальтериї і доміниї, під їх властями були війти по селах і тї мали їм помагати приставляти рекрутів; а коли які утїкали перед бранкою і ховали ся, мали таких ловити. До помочи присилали з фервальтериї гайдуків, яких пізнїйше заступили жандарми. Коли війт не приставив утїкачів, був караний, звичайно всипали йому 25 буків (Павло Сисин з Мшанця будучи війтом якогось пустив і на сам Великдень дістав 25 буків). Один ґазда в Мшанци оповідав, що його прадід настав був війтом і якось не міг зловити і приставити рекрутів. За те, коли прийшов до Лїмної „на цесію“, вибили його раз, а пізнїйше і другий раз. Побачив ґазда, що з панами не жарти, вернув домів і мовить до сина: „Будь ти війтом, бо я не вибуду,

мене убють“. Став син вмісто вітця війтом, приставив двох рекрутів, що утїкали і його вже не били. З боязни перед карою війт старав ся конечно виловити утїкачів, а ті знов стерегли ся дуже. Повідають, що тогди такий утїкач не хотїв дати другому огню в файку, бо бояв ся зради. Молодих людий їмали навіть в церкві і в такі сьвята, як Різдво і Великдень. Не один обеспечив ся і думав, що в таке велике рокове сьвято нїхто його не буде ловити і нераз грубо перечислив ся.

Коли хованка не помагала увільнити ся від військової служби, парібки самі навмисно калїчили своє тїло. В Мшанци оповідають, що мати випекла малій дитинї розпаленим дротом око, щоб, коли виросте, не здав ся до війська. Відтинали також другий палець на правій руцї, або їх виломлювали на бік. В Мшанци застав я двох чоловіків, що відтяли собі пальцї на руцї; один з них недавно помер і перед смертю велїв собі вложити відтятий кусник до домовини. Не так давно умер иньший ґазда, слїпий на око, а ослїп він через те, що проколов око іглою, щоби не йти до війська. Про ґазду, що відтяв собі пальцї і вже умер, оповідали таке: „Лисчин Павло служив вже в війську (1848 р.), вернув на урльоп, а дома була вже і жінка і одна дитина. Домів вернув, але знав, що треба буде невдовзї знов іти. А дома докоряла йому теща, що знов піде і лишить на клопотї жінку і дитину. Най би що з собою зробив, як другі люди, щоби його вже не кликали. Тай і він сам не рад був іти. Рада в раду рішив ся відтяти палець. Вийшов на двір, положив палець на ковбицю, а брат його старший поставив топір на середний чиколонок, ударив довбнею по топорі і палець відпав, лиш ще телїпав ся на спідній шкірцї. Кров пішла цюрком, ледви затамовали. Та се йому не помогло. За окалїчене себе засудили його на вязницю і велїли дальше служити. Був в угорській кампанїї і, як сам оповідав, бачив самого Кошута, як клепав австрийських вояків по плечах і хвалив їх за хоробрість“. В Ґалівцї (старосамбірського пов.) одного ґазду зовуть „Беззубого Іван“, бо його отець вибив собі зуб на передї, щоби не йти до війська.

Против калїченя членів тїла молодими парібками уряд виступав і за доказану вину остро карав. Певно старав ся також сьому запобігти, щоби такі приключки не лучали ся — мабуть видавав накази до війтів, щоби людий остерігали і удавав ся до консисторий, щоби і вони через духовенство відводили молодцїв від калїченя свого тїла. На сесю гадку наводить мене отсей обіжник перемиського консистора з 1836 р.:

N. 841. Consistorium hocce pervenit in notitiam, quod plurimi juvenes ad militiam idonei, ut se servitio militari subtraherent, variis modis tum oculos vitiando, tum digitos in manibus abscidendo, tum dentes eximendo, tum adponendo herbas nocivas pedibus, ut vulnerentur, sponte sibi noceant, corpusque suum vitient, atque malefactum hoc necquidem pro peccato habeant. Cum id non aliunde provenire videatur, quam quod curati parochianos suos de gravitate peccati ejusmodi laesionum edocere intermittant, soli fors obliti, quod hi omnes casus ad mutilationem sui ipsius spectent, et ad casus reservatos pertineant; hinc officio decanali commitimus, ut subordinatos sibi curatos attentes ad id faciat, quatenus populum de gravitate hujus sceleris et inde fluente irreverentia erga benignissimum Creatorem, infidelitate erga patriam et imperatorem edoceant, atque fine impertiendo absolationis sacramentalis ejusmodi peccatoribus licentiam ab Ordinariatu expetant. Premisliae die 24 Martii 836. Joannes Episcopus".

Іван Андрусик, старший ґазда в Бистрім (Старосамбірського пов.) оповів менї в осени 1899 р. таке:

„У нас давнїйше їмали молодих парібків і відставляли до воська. Аби устеречи ся від бранки, молодцї утїкали і ховали ся по лїсох, або пробували по других селїх. Коли бранка проминула, кождий вертав домів і був спокійний до другої бранки. Як який утїк, то печатали стайню, аби худобі не давали їсти, доки не верне ся парібок, що утїк. Тогди люди продирали стріху, обо просували поденок (стелю на стайни) і тою дїрою влазити, щоби худобу покормити і напоїти. Якого їмили, такого віддали, не питали, чи йому що хибує, чи калїка, чи нї, коби був жовнїр. З фервальтерії прийшов наказ, що громада має доставити тілько а тілько рекрутів, а війт вже мусїв їмати; а коли сам не міг собі дати ради, то приходили з фервальтериї гайдуки до помочи. Сухарів Щифан з Бистрого на сам сьвятий вечер утїкав до Горішних Устрік за Лїтовища. Подивив ся на двір і увидїв, що йдуть гайдуки з Лімної, а хлопів вісїмнадцять з громади з війтом і обстали довкола хижі, аби його їмити. Він босий вихопив ся, вилїз на під, а з поду крузь пошов, скочив на землю і побіг аж за Лїтовища до Устрік, та зайшов до ґазди Різака. Босий біг в зимі кілька миль. Різак велїв нанести коновлями в цебер води і Сухар мочив ноги, коли вода загріла ся, він велїв сьвіжої принести і так парібкови нїчого не стало ся.

Пізнїйше були такі три роки, що приходив наказ до громади: „Дайте якого слугу, як не здалий до роботи, або не шанує ся, або як де два братя, а не жиють згідливо, то одного дати до воська і то момодшого, а старший няй лишить ся дома. Так було три роки, а відтак

почали всїх брати. З села вели парібків аж до Стрия, і там присяжний був з ними цїлий тиждень, а нераз і довше. Тогди кликали нераз і що місяця, парібок ставав і 12 разів через рік перед комісию і все був в першій клясї. І тогди почали відтинати собі пальцї. Як їмали до воська, то парібки не відрубували пальцїв, бо кождий мав надїю, що утече і сховає ся; а як почали всї ставати перед комісию, то бодай тим ратовали ся, щоби не йти служити при воську".

Петро Грицуна з Мшанця (родж. 1829 р.) пішов до Турки ставати перед комісию і з відти утїк, тай ховав ся. Прийшли з Лїмної гайдуки і питали ся матери: „Де ти син?" Та мати не повіла, мовила, що не знає, де він обертає ся. Матїр вивели до війта, до Сивакового Василя і там вилляли на ню на дворі може з 20 коновець студеної води, а се було в зимі і був мороз. По часї вже обеспечив ся, вернув домів і спав з молодшим братом, Грицьом, в постели на дворі перед стайнею. Гайдуки прийшли в ночи, їмили, повели з собою і таки мусїв служити в війську. А ставав перед сим до комісиї в Самборі, Стрию і Турцї.

Вітиків Щифан служив парібком (родж. 1837 р.) в Подїлю в Рогини коло Товмача 9 лїт у одного ґазди, а не знав, що у нього в будинцї є подвійна стїна. Якось раз заверг ся ґрискаль, всюди глядав і не міг найти. Ґазда велїв йому лїпше глядати і він нишпорив всюди, та найшов, що попри одну стїну хатну була ще друга дуже близько, а межи ними був малий сховок. Стефан оповів про се ґаздї, а сей повів йому, що він там ховав ся, як його хотїли їмити і до війська віддати. Отвір з верха накрито, як і хижу, повалинами. Коли небеспека була велика, він лїз на під, підіймав повалину, спустив ся в долину і там пересидїв беспечно, поки не відійшли тї, що його хотїли імити.

Про хованку Дмитра Петричковича, ґазди з Мшанця (род. 1808, умер 1848 р.) оповідають ось що:

Прийшло ставáти, а стрик Митро мóвит до вітцьá си: „Я не будý ставáти, я до вóська не піду. Я сьа вúховаю". А дїдо мóвит: „Та як би ти сьа вúховав, кой не тїлько льюде сьа ховáют, тай мýсьат йіх колись поймáти". Пак не сїдїв дóма, як знав, же го бýдут їмáти, все ішóв на дрýгі сéла, ходúв по лїсóх, бив змисливиць, тай по весїлю грав, музúка бив. Як го хто нáйме на весїльá грáти, то всї знали, же він сьа хóват, то стáвили сторóжа, би сьа дивúв, би гайдýки не приїхали. В своїм селї то нáйбільше тот Псúків Николáй бив за сторóжа. Раз прийшóв відкись пяний, тай си лїг спáти, а гайдýкам хтось пропо-

вів, же до́ма є. Они́ тїльма́, ку́ждий день в селї́ били. Приї́хали на обо́ру, а єде́н на кони́ сїдї́в. Він спав на столї́, тай дї́до, вже оти́ць му, кли́че: „Вставай хло́пче, бо гайду́ки о́тї сут но обо́рі!“ Тай він сьа схо́пив і пусти́в сьа утїка́ти. Хотї́в в вікно́ ви́скочити, ди́вит сьа, а гайду́к стойі́т про́стїв вікна; він у дру́ге, а вно і про́стїв дру́гого стойі́т. А він то́гди в две́рі, ви́біг че́рез хи́жнї две́рї, а на сї́нних стоя́т два гайду́ки. Він надбі́г, тай переверну́в тих двох гайду́ків і бо́сий утї́к го́рї Та́ньовов (частина лїса на горі Маґурі). А тот, що на кони́ сїдї́в, та за ним став ї́хати, і мо́вив: „Не втече́ш, пропа́ло!“ А тот сьа во́вернув, а гайдо́к близько нього, туй, туй го ї́мит. А тогди́ як ввали́в коньа́ по хра́пах па́лицьов, а кінь сьа в зад сцо́фав, а він утї́к. Прибіг до Петри́щового, тай післа́в домі́в; прине́сли му ходаки і о́дїч. Обу́в сьа і загорну́в сья, тай пішо́в в Ми́хновиць до Ухальо́вого Синька́. Він та́кже змисли́вець бив. Там пересї́дїв юж не зна́ти кілько.

Юж не йшов домі́в, ай прийшо́в до Шевяка́, лїг си спати на стїв, він все на́йбільше спав на столї, бо з відтам на́йлїпше чу́ти, як дубо-вї́ли на обо́рі. Тай там спит, а ста́рий Шевя́к вийшов на двір о півночи, ввійшо́в наза́д до хи́ж і повідат: „Ми́тре! ци спиш, ци що ро́биш?“ А тот мовит: „А щож таке́?“ А тот повідат: „Гайду́ки о́тї сут на доро́зї. Тот сьа схо́пив, тай не втїка́в на пере́днї две́рі на доро́гу, ай на за́днї две́рї втїк, а гайду́ки ввійшли до хиж, засьвітили си тай повіда́ют: „Хто ту спав на столї?“ А Шевя́к мо́вит: „Я спав“ — „Неправда! А но́нде на при́пічку дру́ге лу́жко на кого́?“ А Шевя́к мовит: „Но́нде син спав, а я на столї́. А гайду́ки повіда́ют: „Алльо́ син ти о́нї спит в по́стели, не бреши́ ста́рий! Ту спав Митро́ Петричко́вич, дес го за́дїв? А Шевя́к мо́вит: „Я го не ви́дїв і не спав но́нде нихто́“. — „Як то не спав, кой щи та́кой лу́жко тепле“, повіда́ют гайду́ки. Тай пішли́, глядали, всьу хи́жу, буди́нок обтрьа́сли, ци не зна́йдут, під жо́лоб у ста́йни, по стайньа́х, в комо́рі. Не найшли, тай пішли́ гет. А він утї́к в Би́стре до Андру́сика під лїс. Пак юж прийшо́в домі́в, посїда́ти вече́рьати, а дї́до повіда́в: „А вже чий не прийдут тепер гайду́ки гнить“, бо вже два ра́зи го йіма́ли, то си беспе́чно вече́рьав. Тото́ так си бе́сїдуют при вече́ри, а вни напе́ред ві́кни. Аж ту отиць му подиви́в сьа в вікно́, тай мо́вит: „А о́тї вже іду́т, пе́вно они“. А він вже не ди́вит сьа, ци то гайду́ки, ци хто, знав, же втїка́ти тре́ба, тай борзийко топі́р з за ла́ви, тай зачекльува́в топоро́м крузь вікно́ в хи́жи за пова́лину и ви́лїз го́рі топори́щом, аж на під, ви́хопив сья. Єде́н сьа гайдук диви́в крузь вікно́ до хиж, а дру́гий до хиж ішо́в. Ввійшо́в, а його́ нима́, а до́бре ви́дїв, кой сьа диви́в крузь вікно́, же є в хи́жи. Мовит: „Дес ста́рий задї́в си́на?“ А отиць му повідат: „Било́ сьа дивити, та втїк“. Гльада́в по хи́жи, по під ла́ви, всьа́ди, диви́в сьа до по́тачи, де ку́ри сїдьа́т. Аж

тот го заклúкав, що дивúв сьа в вікнó, мовит: „Ходú гет, бо він утíк". Тот вúйшов з хáти, мóвит: „де втїк?" — „на під". Они вúлїзли на під, гльадáют йогó, а ту сьа дúвят: продéр пошóв, утíк. Тай пішóв гет. Тай потóму ще раз учýли, що дес на шинкý пив з своїми камбрáтьами, з Попівниним стáрим і Прúстаршовим Митрóм. Они си єднóлїтцї били і рáзом йіх до вóська їмáли. Хтось прополовів гайдýкам, же вни сьа там всї триє напивáют. Гайдýки застáли на двéрьох, а він у двéрі, перевернýв гайдýки і втїк, а тих двох поїмáли. Попівнин служив, а Прúстаршів нї, не знаю, чому. Юж не бив стрик нúколи дóма, як го наполóшили, дáде по їнших сéлїх сїдів, а знав сьа з змисливими, з Гéбельом з Бíлича, з Стúранков з Стебникá, а гайдýки все про тотó приходúли. Прийшлú, йогó нимá дóма. Повідáют му до вітцьá: „Дес задів сина?" А він повідат: „А я знаю, де?" Тай го сковáли і звелú ту до кóршми в селó, тай ту бúли: „Повíдж, та повíдж, ти знáєш, де син!" А він мовит: „Хоть бис ми, пáне, і гóлову стьав, то не повíм, бо не знáю". Тай го пустили. Прийшлú зась, нимá дóма. А жона му саджала хлїб, а онú повідáют: „Де ти ґáзда", а вна мóвит: „Я не знаю". Як стáли бúти гарáпами, аж тот хлїб упáв на зéмльу, що саджáла. Тай пішлú гет. Пак прийшлú зась перед Велúкідньом. Ткáла полотнó, тай повідáют: „Де ти ґáзда?" Онá мóвит: „Я не знáю, де є!" — „Повíдж, та повíдж", а вна не повідáла. Тай взьали, тай вúрізали полотнó з кросéн, тай взьалú в Лíмну. Потóму прийшлú знóваль, тай не бúло йогó дома. Юж так усьó знúщило сьа, не бúло нúякого ґаздївствá, усьó заглáдило сьа, бо він нúколи дóма не бив, все сьа ховáв, втїкáв, сїм рóків сьа ховав. Не бúло що взьáти гайдýкам, хобá тотá гýска сїдíла на éйцьох тай тотó взьáли. Він юж видíв, же й дóки сьа будé ховáти, тай взьав, тай си зробúв ґанч. Такúй бив чéрес грýди рубúць червóний ги бич, такúй больáк. Тай мóвив: „Хотьби йíмúли, то ньа пýстьат, бо не бýду здáлий". Дáхто по під бороду мастúв, то такá вóда бúла, куповáли. Зачалó ги збирáти, так болїло чéрез дві недíлї, або й три, потому зачалó присихáти, так як би спалило сирвáсом, такé якéсь стáло червóне і такé вже лишúло сьа, ги би вúпік, чи рубúць. Хто такúй ґанч си зробúв, то на пéвно знáли, що юж не бýде з нього жóвнїр. Вже сьа пак стрик так твéрдо не ховáв, тай йімúли гайдýки йогó і Цúгана Івáна, рáзом поковáли, тай повелú на Стáре місто, а потому там ще їмúли трéтого в Рóзлучи і привелú до Ваньовúч всїх трьох і там вже ночували; гайдýки окрéмо, а вни знов покóвані в іншій цúмрі окрéмо. Тай Митрó в ночú зсýнув чéрез рýку ланцухú, тай мóвит до Цúгана: „Я втíчу". А Цúган повідат: „Ей Мúтройку, дай си пóкі, вже ґанч мáєш, пéвно тьа не відбéрут; а як втечéш, як тьа дáде йíмят гайдýки, то тьа мóжут убити". Він тáкой вже там переночувáв розкóваний до дньа. Цúганови жаль бúло

що він утече́, а його́ відбе́рут. Розви́днило сьа і гайду́ки прийшли́ і порозковували йіх, а стрик купи́в горі́вки всім трьом, розлу́цькому і Ци́ганови і кортіло го сьа бра́ти з ро́злуцьким, бо всї повіда́ли, що тот ро́злуцький дужи́й. Але стрик сьа не брав с тим, бо сьа боя́в; а Циган діста́в вохо́ту бра́ти сьа, як вже ви́пив горі́вки. Та як сьа пойіма́ли, як тот ро́злуцький став ци́гана ти́снути до се́бе, а ци́ган мо́вит: „Та вже раз мечи́“, а він не мета́в, хоба́ та́кой тис до се́бе, аж сьа ци́ган просив: „Пусти́ ньа вже!“ Тай Митро́ пи́тат сьа Ци́гана: „Та як там?“ А Ци́ган повідат: „Ми́тройку! дай си по́кі, не йди сьа з ним бра́ти“. А Митро́ повідат: „Та чому?“ Ци́ган повідат: „Бо вно публї́ка така́, не зве́ртат, ни нич, тисне та тисне! Як ньа поти́с, то ми сьа ви́дїло, же ми о́чи з голови́ ви́лїзут“. А стрик того не пи́тат, ай пішо́в сьа бра́ти з ним. Тай тот став ти́снути, як Ци́гана, а стрик як взьав його́, як ним сви́снув, то аж му сьа ходаки́ на нога́х пірва́ти. По тїм ентере́сї гайдуки йіх покора́ли і повезли́ до Самбора́. Ци́гана відобра́ли і того розлу́цького, а Митро́ ви́йшов домі́в, бо аку́рат тот ґанч служи́в йому́, бив не зда́лий до во́ська.

(Оповів в Мшанци, староміського повіта, дня 4 січня 1900 р. братанич Дмитра Петричковича, Яньового, Василь Петричкович Лисчин, 40 лїтний ґазда, а записав М. З.)

Дмитро Терлецький (пише ся Олїщак), ґазда в Мшанци оповів в осени 1899 р. про рекрутчину таке:

Ста́рий Климович (Федьо Когут, род. 1792 † 1853 р.) утїкав на Різтво перед воськом у Білич (староміського пов.), там мав знакомого чоловіка. На сьвятий вечер витопили, повечеряли і полїгали спати, а на Різтво рано всї пішли до церкви. Климович лишив ся в хижи. Виняв гуску варену з горця, а на єї місце вложив ґаздин ходак. Коли вернули з церкви, а він питат ся: „Ци втямили ви ту, ґаздинцю, Гусаковського?“ — „Нї, не втямила!“ — „Ну, то ще втямите Ходаковського“. Тай з тим пішов з хиж. За тото ще і тепер напоминають деколи, як засварять ся, Климовичови, а то вже внук, а він того дуже не любить.

Син Климовичового Федя Яким утїкав на Великдень на Шапку (гора над Мшанцем, частина Жукова), а Лукачів Іван ходив з топором по бандрівськім лїсї (село Бандрів, Лїського пов. граничить з Мшанцем), аж дістав корч в ноги, тай перестав ховати ся, але то було недавно, в 1850 р. В еден час їмив віт 40 парібків і відставив до Самбора, всїх забрали, а тогди ще коси плели. Всї поутїкали з воська і не було никого дизинтиря, хиба Мисїв Митро (род. 1787 † 1847 р.), ховав ся, вибрав собі яму в снопах на стайни і там сидїв. Якось довідали ся, їмили його, дали йому 60 буків і більше вже не йшов до воська. Його братанич ще ту жиє, вже старий чоловік і зовуть його „Дизитирів“.

Другі, що повтїкали, ховали ся, як хто міг. Тогди втїкали, бо вперед не брали до воська. Їмав віт, приходили гайдуки з Лімної. Тогди, хто не хотїв, збитковав ся над людьми. Шляхта не йшла; хто показав лїтимацию, того увільняли. Через тото кождий шляхтич виходжував лїтимацию для себе і своїх потомків. Вовканичів Данько вислужив 24 років поспіль. Повідають, що син вблюзовав з воська свого вітця. Пішов до воська, а дома лишив малу дїтину. По лїтах взяли його сина і до тої самої кумпанії, де отець служив, записали. Отець питат ся його, звідки він є? Тот ся сповів. Коли старий учув назване своє село, питав ся: „А чий ти?“ Він повів, а тогди отець мовить: „Та ти мій син“. Почав його обнимати, а відтак оповів всьо капітанови. Тот велїв йому зняти риштунок і дати синови, а отець пішов домів“.

Тут ще додам, що Климовичів Федьо мав чого бояти ся війська. В парохіальнім протоколї, чи списї парохіян під числом дому сеї родини найшов я записку, що вітця Федя Івана Климовича взяли десь коло 1803 р. в рекрути, а вже був жонатий і Федьо мав кільканадцять лїт. Сей Іван Климович вже не вернув в село, а бодай в протоколї нема про него споминки. Таких записок в протоколї „wzięty w rekruty“ є богато, а не один не вернув домів. Такі записки робив тодїшнїй парох у Мшанци, о. Іван Демяновський, лиш в початкових роках сего столїтя.

Нераз і таке приключало ся, що до війська брали молодцїв не зважаючи на те, чи полишена родина зможе дома без них при ґосподарцї обійти ся. Се дотикало особливо старих родичів. Низше подаю просьбу Стефана Сисиного, ґазди з Мшанця, вислану 1793 р. до фервальтериї в Лімнїй з просьбою, щоби йому не брали молодшого сина до війська, бо вже старший служить, а він має значнїйше ґаздівство і сам не може його обходити. Фервальтерия сповнила його проханнє, наказала громадї полишити в спокою молодшого сина в тім разї, коли наведенї Стефаном Сисиним обставини правдиві. Лімнянський крайник мав приїхати до Мшанця і пересьвідчити ся про правдивість поданої просьби.

Cesarsko krol. urzędzie prefektury Łumnianskiey panie y dobrodzieju.

Ja nizey podpisany poddany wsi kameralney Mszanca, krainy Lipeckiey, ekonomiy y cyrkułu Samborskiego, z wielgim y znosnym moim płaczem, ze jusz od latt szesciu syna mego wzięto do rekrutow, Andrya, to ieszcze nie dosyc mego płaczu y lamentu, ale ieszcze y teraz gromada drugiego, Liesia. Zaczym ja nizey podpisany udając podług monarchicznych rządow do pirszey instancyi urzędu krayniczego, yako

y od pirszey instancyi, przeswietnemu cyrkułowi owiadomic mozna ze takowych synow nie mam, ze byli hultaie albo włuczęgi, ale mieliby przy czym gospodarowac, ale nieprzyiaciele gospodarowac nie daio, za czym ja nizey podpisany nizey punktamy wyrazam:

1mo Mam chałupe ze dwoma komorami y stodołe, co te budynki mnie kostuio zlt pols 400; 2do wolow par dwie, ktore kostuio zlt poll 456; 3tio krow 5, kostuio zlt pols 160; 4to koni dwoie, kostuią zlt poll 128; 5to gruntu prentuw scesc to iest pułtory cwierci y inne rzeczy ruchome y nie ruchome y zelazne do gospodarstwa zdatne nie otaksowane summo; na tym gruncie zasiewam korcy 16, podatki skarbowe wypełniam, powozy odbywam, a muy syn w takim gospodarstwie gospodarowac nie moze przez nastemcow[1]) y nieprzyiacioł, za czym ja uciekam się pod protekcyją pirszey instancyi krayniczey iako y przeswietnego cyrkułu, aby był od tego łapania uwolniony, poniewaz ja iusz wielgiey starosci zostaię, wielgiey słabosci zostaie, a iezeliby mnie nie zawierzono memu pismu wyz wyrazoney specyfikacyi moiey fortuny, tedy ja dopraszam się o komissio na grunt dla uznania moiey sprawiedliwosci. Co teraz krotko wyrazam, za łaskie dla mnie swiadczone maiestatt Boski za mile zdrowie y miłe panowanie panow y dobrodziejow ubłagiwac będę do zgonu.

Sig. Mszaniec d. 9-bris 1793 roku Stefan Sysyn †

My nizey podpisani, wysłuchawszy wyzey wyrazoney specyfikacyi Stefana Sysynego, barz sprawiedliwie specyfikowano y zawierzyc mu mozna, y na kuzdym miescu zeznac gotowizmy, y nato się podpisuiemy Dominik Zielonka mp, Jan Kalinowicz, woyt, Płoszczansky, Ję Steckiewicz mp. pisarz mszaniecki.

Pokorna prozba do cesarsko kroll. urzędu prefektury Łumnianskiey od Stefana Sysynego, podanego wsi kameralney Mszanca podana w Łumny.

Podług opysanie gruntu y ostatnych gospodarzśkych rukoynosci y substancie ma supplikant pzi przitomnosci kraynika w Mszanciu dla przekonania tego skutecznego maiątku ogłosic się i jezely tak iest, jak podano, tak sprawedlywosc, słusznosc, y nawed rozkaz monarchiczny tego wymaga, zeby następca gruntu w tak znaczney substanciy od rekruttowania uwolnienim zostal, czim gromadzie nyneiszim za rozkaz urzędowny słuzic powynno. Sig. w Łumnie dnia 12 X-bris 793 Jann. Frydl kraynik.

(Урядова печать на ляку витиснена).

Пізнїйше і сама громадська зверхність вставляла ся за молодим чоловіком, що мав ставати до бранки, коли уважала, що

[1]) ворогів.

він потрібний дома до провадженя ґаздівства. Так мшанецька громада вставляла ся 1820 р. за Луцьом Москальом.

Zaświadczenie.

Niżey podpisany urząd i gromada wsi kameralney Mszanca zaswiadczamy Łuciowi Moskalowi mieszkaiącego pod Nm 40m, ktoren od ożeniania swego po oycu posiada gruntu, iako własciwy gospodarz, trzy pręty pola i pół, z łazami, ogrodami, sianożęciami, pastwiskami, placami, i innemi przynależytosciami do tegoz gruntu. Obsiewu na tym gruncie roznego gatunku zboża wysiewa corocznie 15cie korcy; bydła ma wołow para jedna, krow trzy, klacz jedna, owiec trzy, wszelke ruchome i nieruchome gospodarstwo. Więc my gromada zaświadczamy i zeznaiemy, sumiennie i sprawiedliwie, że Łuć Moskal u swego oyca sam jeden na gospodarstwie zostaie, zadnych nie ma braci, ani siostr tegoz oyciec cierpi choroby kazdego miesiąca na głowę przes szešc dni, gdzie tey choroby iuż od kilkunastu lat cierpi. A zatem upraszamy iak nayupokorniey cała gromada, aby Łuc Moskol, ktoren iest konsygnowany do woyskowego stanu był na swoie gospodarstwo przywrocony. To zaswiadczamy znakom krżyża swiętego podpisuiemy się. Datum Mszaniec dnia 26-o Augusta 820 Łukasz Mysiow † woyt, Fedio Siwak † przysiężny, Hnat Paraszczak z gromady, Łesio Sysyn † dto, Andriy Siwak † dto, Petro Mysiow † dto, Jakim Opalak † dto, Michał Makar † dto, Hryc Berdyc † dto, Hnat Michalkow † dto, Senko Demuszka † dto, Hnat Bielak † dto. Imieniem całey gromady (печатка) Vidit Verwaltung den 28 Aug. 820, Rybicki Verwal.

Коли молодець ішов в рекрути, полишав дома по собі смуток і жаль до людий, що як не будь спричинили ся до його зловленя. Родина думала, що молодий парібок пішов собі по смерть. Страх селян був оправданий тим, що в часї наполеонських воєн богато жовнїрів гинуло в битвах, в шпиталях і підчас тяжких походів. Як бачимо з просьби Стефана Сисиного люди нарікали на других, повідали, що вороги наступили на них. Особливо відказували на війта, присяжного і тих, що їм помагали ловити рекрутів. А таки вони були невинні, мусїли ловити, бо инакше війт сподївав ся брати буки в Лімнїй за те, що невідставив парібків до бранки. Понизше подаю три документи на сьвідоцтво, як нераз родина ворогувала против тих, яких посуджувала про участь при зловленю її члена і відданю в рекрути. З першого бачимо, що отець відданого в рекрути загородив перед сусїдом прогін так, що се не міг анї вийти, анї виїхати зі своєї обори. В другім посьвідчає присяжний, що Іван

Волощак Пашків робив шкоду на луцї і в збіжю Іванови Волощакови Мудрому. Коли громадські урядники вийшли оцінити шкоду, Іван Пашків грозив Іванови Мудрому, що його вбере в кайдани, бо він Пашкового Федя зігнав з фундаменту і видав в рекрути. В третїм наказує фервальтер війтови з Мшанця, аби чотирьох ґаздів погодив: вони ходили по вівцї, накупили, пригнали в село, а потім не могли обчислити ся і вівцями подїлити ся, бо один одному уривав часть гроший за се, що винив його в виданю сина в рекрути. Для поясненя додам, що як давно, так і тепер, ідуть в великім постї деякі ґазди з Мшанця і сусїднїх сел в косівські гори куповати вівцї. Перед Юрьом приганяють домів гуцульські вівцї, а потім дома продають їх понайбільше „Куртакам“ з під Дуклї.

Przeswietna prefekturo łomnianska!

Urząd wieski wsi kameralney Mszańca, na zażalenie Jana Wołoszczaka, nie mogąc swoją (jakową ma) mocą y powagą zawziętość y upartość Piotra Wołoszynowskiego, kontrującego, przekonać, a zatym, do urzędu przeswietney prefektury owego pokrzywdzonego Jana Wołoszczaka po zupełnę satysfakcyę odsyła.

Treść całey tey okolicznosci iest takowa.

My gromada Piotra Wołoszynowskiego syna, za wyraznym militarnym rozkazem, wydalismy w rekruty, z którego postempku Piotr Wołoszynowski zaciągnął zawzięcie na niewinnego Jana Wołoszczaka a sąsiada swego, iż niby ten był przewodem, gdzie iego syn nocował, co iest oczywista nieprawda, bo w tey okolicznosci Jan Wołoszczak, jako był niewiadomy, tak też nic nie winien. Takowym tedy przesądem Piotr Wołoszynowski napełniony, zagrodził oborę aż do wody, a tym samym w to potrafił, że Jan Wołoszczak niema przejazdu do swego domu. Na dniu tedy dzisieyszym, to iest 22 Julii bieżącego roku, pokrzywdzony Jan Wołoszczak sprowadził nas, nizey podpisanych, abyśmy obydwoch stron pretensyę uważywszy, zgodę y iedność na potomne czasy ustanowili. Gdzie my przyszedłszy, a przemierzywszy ich obory obydwie y zagumienki, tak się pokazało: ze luboć wywóz, ktorym obydwa, to iest: Piotr Wołoszynowski y Jan Wołoszczak iezdzić powinni, niby zdaie się być na gruncie Piotra Wołoszynowskiego, ale że na gruncie Jana Wołoszczaka stoi komora Piotra Wołoszynowskiego, y te placy y wygon z dawna tak są ustanowione; a zatym my, uwazając, iż ponieważ od lat 200 y więcey ich antecessorowie tak mieszkali, y tym wygonem, bez zadney kontrowersyi, iezdzili, nakazywaliśmy, ażeby y teraz, y na potomne czasy ta naydawnieysza usta-

nowa trwała. Lecz gdy Piotr Wołoszynowski, naszym nakazem pogardził, a nadto ieszcze oczywiście powiedział, że mnie na to nikt nie usiłuie, ażebym go, to iest Jana Wołoszczaka, tym wygonem, ktorym dawnieysi y naydawnieysi ich antecessorowie iezdzili, puscił, a choćby y sam wielmożny prefekt ziechał, tedy ia to nie uczynię. My więc uważając z iedney strony Piotra Wołoszynowskiego oczywistą i nie potrzebną upartość, a konieczną potrzebę wyiazdu Jwanowi Wołoszczakowi z drugiey strony, ile ze ten ani obornika wywieść, ani drew przywieść, ani też krescencyę z pola zprowadzić niema którędy, a to iedynie przez przeciwnika swego zawziętość, a zatym taką niezgodę na pomiarkowanie, decyzyę y uskutecznienie przeswiętney prefekturze odsyłamy y iako naypokorniey dopraszamy się, aby łaska jey nastąpiła, tę kontrowersyę podług dawnych y starych ludzi zdania zaspokoić. Na koniec y to dokładamy, ze rzeczywiście na przeciwko Jana Wołoszczaka gruntu niema sposobu wygon wyrobić, bo nad wodą brzeg wielki y skała gruba, a nadto Jan Wołoszczak na daremnie by pracował y expens podeymował, kiedy bez tego przy zachowaniu sprawiedliwości, ktora u ich antecessorow trwała, obeyść się może. Czekamy tedy rozporządzenia y zostaiemy przeswiętnego urzędu nayniszemi podnożkami.

Ignacy Paraszczak † woyt prawny, Bazyli Senkow † przysiężny, Jakob Dryhnicz † z gromady, Leonty Wataszczak † z gromady, Leonty Paraszczak † z gromady, Jędrzey Dryhnicz † z gromady, Jan Pozniak † z Strzyłek, Teodor Krawciowicz † z gromady. Pokorna Prosba, dnia 23 Julii 799 roku podana.

Nakazuje szie woitowi bystrzeckiemu, azeby interes Iwana Woloszczaka ze wszy Mszańcia przecziw Petra Wolosznowskiego indigowal y relacie pod sumieniem y pod przisięgo swoje do kraini Rozluckie na sobote podawal. Łomna dnia 13 Julii 799 Richter krainik.

Niżey podpisany za wyraznym przeswiętney prefektury Łomnianskiey rozkazem, pod dniem 13 Julii bieżącego roku na moją osobę wydanym, w kontrowersyi między sąsiadami, sobie nayblizszemi, Janem Wołoszczakiem y Piotrem Wołoszynowskim, na wygonie zachodzący, na dniu ninieyszym na plac kontrujących przyszedłszy, a dla lepszego dowiedzenia się, czyli wyindagowania rzeczy, sprosiwszy urząd tamteyszy mieyscowy wieyski, y ludzi sędziwych y na podobnych akcyach często znayduiących się, sumiennie udecydowaliśmy, ażeby wygon, ktory służył od czasow naydawnieyszych Jana Wołoszczaka y Piotra Wołoszynowskiego antecessorom, był od teraz w naydalsze czasy, to iest tak teraz kontrującym, jako tez ich naypoznieyszym stron obydwoch sukcessorom, wolnym do przejazdu y wychodu, i azeby na potym

Piotr Wołoszynowski, ani ktoren z sukcessorow iego rzeczony wygon nie ważył się zagrodzić, a tym samym Janowi Wołoszczakowi przejazdu do własnego pomieszkania zabraniać. Ktore rozporządzenie, na mocy prefektualney rezolucyi uczynione, gdyby się ktora strona ważyła na potym przełamać, czerwonych złotych pięc na pollicyę samborską, bez żadnego względu y respektu na osobę, dać powinna, mocą wyż wzmiankowanego urzędu, nam daną ustanawiamy. A takową ustanowę wiecznie trwać mającą, dla lepszey wiary, w obecności mnie zesłanego urzędu wieyskiego, y ludzi godnych, do tego interessu objasnienia sproszonych, wszystcy ile pisma nie umiejętni znakiem krzyża swiętego podpisuiemy. Dan w urzędzie wieskim wsi kameralney Mszańcu dnia 24 Julii 799 roku. Bazyli Terlecki † przysiężny Bystrego, na zaiednanie tey rzeczy zesłany, Ihnat Paraszczak † woyt Mszan. Jacko Dryhnicz † z gromady, Fedio Krawciowicz † z gromady, Ihnat Wołoszynowski † z gromady, Jan Wołoszczak † z gromady.

My kontrujący jako do tey ludzkiey ugody przyimuiemy się, y wypełniać ją z naszemi sukcessorami gotowi iesteśmy, tak dla lepszey wiary ile nie umiejętni pisma przy ludziach wyz wymienionych strony obydwie znakiem krzyża swiętego podpisuiemy się. Loco, die, mense et anno ut supra. Piotr Wołoszynowski † Jan Wołoszynowski † Jan Wołoszczak † Vidit dublaner Caal-Verwaltung, und wird dieser Vergleich gutgeheissen und von amtswegen bestättiget. Łomna den 27 July 799. Richter, Verwalter.

Attestatt. W niedostatku stempla. My urząd wsi Mszancaননinieyszym pismem naszym danym Janowi Wołoszczakowi Mudremu zaświadczamy w takowy sposob, iz Jan Wołoszczak Mudry prosząc na wizyą w lonkie y zboze robienia skody od Iwana Paszkowego od wołow y cieląt my urząd iako do tego nalezy do otaksowania wychodzi Iwan Paszko zadał Paszko Janowi Wołoszczakowi, ze ty Fedia Wołoszczaka wygładził z fundamentu y do rekrutow wydałes, to ia ciebie w kaydany wbiorę. Ktore to zaswiadczenie dla liepszey wiary i wagi podpisuiemy się. Datt Mszaniec d. 18 augusty 1800. Lukasz Misiow przysięzny † Ję. Steckiewicz pisarz grom.

Woytowi y przysięznemu wsi Mszańca pod surową odpowiedzialnoscią nakazuie się, ażeby Iwana Pozniaka, Lesia Pozniaka, Andria Petryczkiewicza y Mychayła Dyłynego do siebie przywołał, obrachunek złozonych przez nich wszystkich pieniędzy na skupienie owiec, tudzież mianych expensy, w drodze tam y nazad łozonych, uczynił, y natychmiast sumienie każdemu należącą cząstkę owiec znayduiących się wydzielił, azeby potym kazdy z swoią własnoscią postępował sobie pod-

ług woli. Co się zas tyczy iakoweys pretensyi Andria Petryczkiewizca z przyczyny, ze syn onego do rekrusow wzięty, przeciwko Iwanowi Pozniakowi miany, z takową w poznieyszym czasie roztrychnąc się może, y ta okoficzność bieg podziału kupionych owiec nie tamuie, owszym gromada sama względem paswisk spokoynieyszą zostanie. Łomna dnia 19 czerwca 809 (підпис не читкий).

З поданого низше документу бачимо, що деколи жінка лишала дім мужа, коли його взяли до війська, і вертала до своєї родини. Дома думали, що найскорше жовнїр вже домів не верне. Таке лучило ся як раз з Федьом Волощаком Пашковим.

W niedostatku stempla. Między pracowitym Hryciem Kardaszem obywatelem bandrowskim z iedney staneła ugoda, a to w takowy sposob: poniewaź Fedio Wołoszczak wzięty do rekrutów, a brat zony iego bierze iako siostre swoie do siebie, poniewaz sama się zachodzić nie moze, y odbiera posag swoy, byki otaksowane za talerow bitych 12, poniewasz oyciec ie nie obiecał tylko talerow bitych 9, tak podlug taxy Hryc Kardasz powinien zpłacic talerow bitych trzy Nro 3 na długi pozostałe; z chleba iakowego ziarna znaydowac moze przy urzędach podzielic się powino: iedne pułkie Ilkowi Wołoszczakowi bratu Fediowemu, a drugie pułkie Marysi, zonie Fedia Wołoszczaka, tychze talerow bitych trzy Hryc Kardasz o Stryteniu ruskim oddac powinien w roku da Bug przyszłym 1795, krowe takze odbiera z cielenciem. Ktora to komplenacya jawnie y dobrowolnie ugodzona y dla liepszey wiary y wagi nłe umijąc pisma znakiem krzyzem s. podpisuię. Działo się w domu dnia 22go marty 1794go roku.

NB zyta w polu wiele się kup znaydzie, w puł podzielic się nalezy.

Hryc Kardasz z Bandrowa †, Hryc Siwak z gromady †, Fedio Krawciowicz przysię. †, Hnat Paraszczak woyt prawny †, Lies Wataszczak z gromady †, Hryc Wołoszynowski †.

Przy tey komplenacyi bytnonosc — Ję. Steckiewicz pisarz.

Hryc Kardasz posag siotry swoiey zda Pan Bog, ze Fedio Wołoszczak przyydzie, powinien dotrzymać. Krowa sira z cielenciem duchowny wzioł za dług za Fedia Wołoszczaka.

Productum in officio Praefecturae Łomnensis die 8 April 794. Johann Frydl Verwalter.

Федьо Волощак писав лист р. 1795 з міста Пшебору, з полку імени Кавнїца: наказував жонї, щоб не спустошила будинків, і обіцяв, що скоро верне домів, коли спокій настане. Та бажанє його не сповнило ся, домів не вернув, а бодай в списї парохіян нема по нім слїдів: певно згинув десь в війнї, або в шпитали.

Рекрутчина дала ся добре в тямку простому народови і з сего приводу народня фантазия переляла своє горе і свої страждання в пісни, що приходять під назвою „рекрутцьких“. Менї повело ся одну таку пісню рекрутцьку записати в Мшанци. Ось вона така:

Впала (в) село новина,
Кличут віта до двора;
„Ходи віте до двора,
Бо вже варта готова.
Є в удови єден син,
То хороший з курви син“.
Казав його зйімати,
Назад руки звязати.
Они його зйімали,
Назад руки звязали.
А він утїк в комору,
А з комори на гору,
Тай із гори на остріх,
І сховав ся в житний снїп.
Як сховав ся в житний снїп,
Найшов його сам пан віт.
„Ви, присяжні, не стійте,
Назад руки звяжіте“.
Они його звязали
І в кайдани сковали.
Дали йому черевик
А він у тїм не навик.
Дали йому камаші,
Заплакали всї наші.
І дали му білий плащ,
„Тепер, мамцю, за мнов плач!“
І дали му тай кабат,
Заплакала сестра й брат.
І дали му катанки,
Заплакали коханки.
Дали йому щіточки,
Заплакали діточки.
Дали йому торбу й ґвер,
Його тато з жалю вмер.

Сю пісню записав я 26/11 1899 від Гриця Терлецького Олїщака в читальни в Мшанци. І другі ґазди собі пригадували

поодинокі уступи, але цїлої не могли собі пригадати. Повідали також, що се бабська співанка, бо її баби сьпівали на вечірках (в Мшанци сьпівають жінки, яко свахи на весїлю при поодиноких його частях і на вечірках в пилиповець і зимнї мясницї, коли посходить ся їх більше до одної хижі прясти; дїтваки галайкають, як пасуть худобу, а парібки сьпівають терлички лиш на весїлю; терличками називають короткі сьпіванки коломийкового розміру, по найбільше сороміцького змісту; жінки таких сьпіванок не сьпівають).

Дальше розпорядженє окружного уряду в Самборі з 1853 р. взиває громадські зверхности впливати на те, щоби молодї парібки перед бранкою не женили ся. Вчасна женячка на гадку сього уряду і намістництва шкідлива для потомства жовнїра, а полишена родина проживає часто в прикрих обставинах. Заразом поясняють ся, що громади мали обовязок поносити кошти стриженя рекрутів, або обстрижених приставляти до бранки.

Nro 18218. Circulare. An sämtliche Obrigkeiten des Samborer Kreises.

Unter den bei der gemeinschaflichen Concertations Verhandlung des k. k. Guberniums und des h. k. k. Armee Comando wahrgenommenen Gebrechen der diessjährigen Rekrutenstellung ist oft auch hervorgekommen, dass viele Militairpflichtige schon im Knabenalter verheiratet, als Familienvätter entkräftet zum Verderbniss der künftigen Generation und zum Nachtheile des Wehrstandes auf dem Assentplatze erscheinen.

Zur Steuerung dieses Übels wird den Obrigkeiten im Grunde Gub. Erlasses vom 10ten v. Mts Z. 34048 verordnet, ihre Gemeinden zu belehren, dass diese sehr überhand genommenen frühzeitigen Ehen abgesehen von den hiedurch für die künftige Generation erwachsenden Nachtheilen, bei der Militairstellung nicht berücksichtiget werden und demnach sowohl für die Gemeinde, als auch für die zum Kriegsdienste Gestellten mit dem offenbaren Nachtheile verbunden sind, dass die Ersteren die ohne Lebensunterhalt zurückgelassenen Familien der in der Armee dienenden Gemeindeglieder zu ernähren, die Letzteren aber ihre Angehörigen einem ungewissen Schicksal preisgegeben zurückgelassen bemüssiget werden. Der gute Erfolg dieser Belehrung dürfte nicht zu bezweifeln sein, wenn auch die Herren Amtsvorsteher nicht ermangeln werden bei Gelegenheit ihres täglichen Verkehrs mit den Gemeinden durch eine fassliche Darstellung der oberwähnten Nachtheile auf dieselben einzuwirken.

Schlüsslich ist gemäss der bezogenen h. Gub. Vdng auch den Gemeinden zu bedeuten, dass die Vergütung für das Haarschneiden bei den Rekruten, welches desshalb nothwendig ist, um deren Köpfe gehörig ärztlich untersuchen zu können, in einem mässigen Betrage von den Gemeinden zu leisten ist, wenn es diese nicht vorziehen sollten, die Rekruten schon mit geschorenen Haupthaaren auf den Assentplatz zu stellen. Jedenfalls sind aber die Gemeinden verpflichtet ihre Rekruten in einem möglichst reinen Zustande und mit gescherenen Haaren vorzuführen. Vom k. k. Kreisamte. Sambor am 6ten September 1853, Balko m. p.

От і все, що я міг зібрати і випитати у людий на селї про рекруччину. Про неї бесїдують всюди по наших селах. До цїлковитого прояснення сього тягару, що довгі лїта тяжко допікав селянам, треба бажати, аби сьвідомі люди, проживаючи на селї, записували оповіданя з уст народа. Ті часи вже минули і тямка про них лишила ся лише в споминах старших людий. Молодше поколїнє вже не застало давної рекрутчини. З часом забудуть на селї про се оповідати і загирять ся спомини про рекрутчину. А шкода би було, бо і вона мала значний вплив на духовий, полїтичний і економічний розвій нашого народа.

Мшанець 18 червня 1900.

Словаки чи Русини?

(Причинки до виясненя спору про національність західних Русинів).

Подав **Володимир Гнатюк.**

I.

Література про Бачванських Русинів незвичайно убога; крім праці Fähnrich-a Händlowik-a: „Ethnographische Notiz zur Geschichte der Saporoger Kosaken sammt Tracht-Abbildung, 1789" — якої я при найліпшій волї не міг роздобути[1]) — що має подавати про них інтересні і найстарші звістки, все иньше, се тільки відривки, дуже часто навіть баламутні. Не маючи претенсиї на повне зібранє їх, все таки уважаю користим подати тут важнїйші виїмки для доказу, що Бачванських Русинів уважано аж до найновійших часів Русинами і нїкому не приходило до голови відмовляти їм їх національности, до якої вони признають ся. Поминаю тут звістки Чернїґа[2]), Головацького[3]), Правди[4]), Дїла[5]), Київської Старини[6]), В. Лукича[7]), Ол. Барвінського[8]), — про які я згадував уже у своїй

[1]) Я шукав за нею по бібліотеках львівських, віденських і празькій універсітетській, але всюди дістав відповідь, що там її нема. Може бути що найдеть ся ще в якій угорській бібліотецї.

[2]) Ethnographie der oesterreichischen Monarchie, т. III, ст. 149.

[3]) Науковый Сборникъ.

[4]) Правда, 1878.

[5]) Дѣло, 1881.

[6]) Кіевская Старина, 1881 (Поселенія Запорожцевъ въ Банатѣ) і 1883 (Задунайская Сѣчь).

[7]) В. Лукич, Угорська Русь.

[8]) Барвінський, Історня Руси (видане Просьвіти).

попереднїй працї)[1], — Сабова[2]), та ріжних статистиків, як Єкельфалуші[3]), Ляйпена[4]) і ин., що в своїх працях зачисляють кольонїстів Коцури, Керестура і и. до Русинів, я зупиню ся на тих материялах, якими я не користував ся попореднього разу.

Найстаршу згадку по працї Гендльовіка про Бачванських Русинів подибуємо в Шафарика, в його книжцї „Slowanský Národopis" (1849). Він згадує про них аж два рази і в обох разах признає Русинам дві оселї в Бачцї та одну у Сримі[5]) (иньші оселї, здаєть ся, ще тодї не були потворили ся); знає одначе також словацькі оселї в Бачцї і вичислює їх.

По нїй іде згадка Чернїґа, на якій опирали ся пізнїйші звістки висше зацитованих авторів, вона одначе зовсїм хибна, тому й поминаю її.

Дуже інтересний лист керестурського селянина, надрукований в „Зорі" 1880 р.[6]) (ст. 30). З нього бачимо, що він не тільки уважає себе і своїх братів Русинами, але чує свою национальну сполуку з галицькими Русинами тай дише до них такою любовю, як дитина до своїх батьків. Важний також факт, що він свою национальну сполуку хоче чимсь задокументувати, тому й замавляє собі книжки і то в більшім числї примірників, аби міг почастувати ними своїх приятелїв. Подаю сей лист в повній основі:

---

[1]) Руські оселї в Бачцї (в полудневій Угорщинї).

[2]) Е. Сабовъ, Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ.

[3]) Dr. J. Jekelfalussy, Orts-Lexikon der Länder der ungar. Krone. Bdp. 1892.

[4]) E. Leipen, Die Sprach-Gebiete in d. Ländern d. ungar. Krone. Відень, 1896.

[5]) „Wně zajisté tohoto ohraničení slyšeti nářeči maloruské w roztraušených osadách Rusinůw w Uhřich, we stolicích před i za Tysau ležících (dwě osady, Kucura a Kerestúr, až w Báčské, a jedna, Šid, až w Sremské stolici za Dunajem) w Moldawě, Walachii, Bessarabii a Tawrii". Ст. 24.

„Slowáci (живуть) w stolici Báčské (Petrowce, Hložany, Kisać, Kulpin, Bajša, Lalič, Piwnica atd.); Rusňáci čili Rusíni w Báčské (Kucura, Kerestur) a Sremské (Šid)". Ст. 51.

[6]) Сей лист надрукований з примітками редакциї п. н. Русины въ Банатѣ. Ті примітки, як безвартні, пропускаю. Редакция запевнює, що вона поміщує лист дословно і додає: „Дѣйстно, цѣкава то рѣчъ пôзнати, якъ пôдъ вплывомъ языка церковного и языка сербского убразувавъ ся языкъ рускій въ устахъ банатскихъ Русинôвъ". До кого лист був писаний, тепер трудно довідати ся; можна одначе на підставі самого тексту припускати, що їх було більше. Шкода, що не передано їх до якого архіва. Селянин, автор листа, жив іще 1897 р. в часї мого побуту в Керестурі і я мав нагоду навіть із ним говорити, не знаючи про сей лист тодї нїчого.

„Велице вамъ благодарю, Пречеснѣйшій Пане, и цѣлуемъ вашу ревнительну и трудолюбивую десницу, которою вы изволили писати намъ найдалей ко югу живущимъ Русиномъ. Коли смо получили ваше писмо и кнѣжочку и коли емъ братомъ и приятелёмъ показалъ и кедъ сме читали сію кнѣжку и ваше писмо, такою радостію намъ було, якъ кедбы намъ Ангелъ зъ неба радость принѣсъ. И за то, за сію кнѣжку, тисячу кратъ вамъ благодаримъ и любимъ вашу десницу и желаемъ вамъ сей годъ щасливый и да будетъ зъ вамы, Пречеснѣйшій Пане, щедролюбіе Божіе, миръ и любовь Бога Отца и Сына и Духа святаго со всѣми вами на вѣки и да сподобитъ васъ Богъ бути преимущественнымъ священикомъ для народа рускаго на славу Божію Аминь.

„Хощете довѣдати отъ насъ найдалей ко югу жиющихъ Русиновъ въ Угорщинѣ, въ Бачь-Бодроцкемъ комитатѣ и въ Бачь-Бодроцкей Вармедѣ. Перше мѣстечко Керестуръ зо[1]) пять тысячь жителями и то сами Русины; друге мѣсто Коцуръ, два милѣ отъ насъ на востокъ зо два тисящь и пять сто жителей Русиновъ, (але тамъ есть Нѣмци и Мадяры). Керестуръ и Коцуръ населѣли штвартого року царованя Маріи Терезіи, то естъ 1744 року, а населѣли зъ помежи Татровъ зо столѣци Спискей и Мармароскей и изъ Макова (которыхъ и днесъ у насъ Маковчанами зовутъ). А многи пришли изъ Галичины и мой дѣдо булъ зъ Галичины изъ подъ рѣки Вислы, за то его назвали Виславскій.

„Познѣйше населѣли Малорусины до Нового Саду, познѣйше зъ другей страны Дуная отъ гранѣци Турской. Есть у Шиду до тысящь Русиновъ, друге село Миклошевци и тутъ до пять сто жителей, трете село Бачинци 600 жителей, штварте село Беркасовъ до два сто Русиновъ и у старимъ Вербасу есть мало. Теперъ селятъ до Господинцохъ[2]) и до Дюрдѣева и тоти нови насельеня найвецей зъ Керестура и зъ Коцура, бо у насъ у Керестуре и прешлого року примножило ся 107 души. Року 1875 родилися 225 дѣти, а всихъ стари и млади 118 умарли. Браковінчали ся 67 пары и такъ у Керестуре каждий рокъ ся примножитъ преко сто, кедъ нѣтъ на людехъ даяка хорота.

„У насъ обычай мае младежь во церкви читати изъ кнѣжки и за то васъ просиме, Пречеснѣйшій Пане, да намъ пошлете де-

[1]) Тут редакция не розібрала очивидно в чому річ і по „зо“ додала „30 пять тысячь“, коли тимчасом в ориґіналї мусїло стояти другий раз написане „зо“, з якого вона зробила „30“.

[2]) Ред. знов перекрутила сю назву; має бути: Бачинцохъ.

сятъ кнѣжки молитвословов по 60 крайцаровъ и десятъ кнѣжокъ Житіе мудрости чеснаго человѣка по 10 кр. и два кнѣжки геометріи и два кнѣжки аритметики и кнѣжки най приду Nachname. Просиме васъ, абы сте намъ обявили, кедъ виходятъ даяки Новины[1]) на рускомъ языку, якъ што булъ Вѣстникъ[2]) даколи. А кедъ будете адресовацъ на мене, то: Виславскій Дюра, Бачь-Бодрокъ комитатъ, село Керестуръ, домова нумера 88".

Дальша важнїйша звістка про Бачванських кольонїстів була надрукована в працї д. М. Павлика „Про русько-українські народні читальнї" (Наукова Бібліотека, кн. 2—3. Львів, 1887. Ст. 126—129). Я наводжу її також у цїлости, мушу одначе справити деякі її помилки. Поперед усего що до Банату — то там нема нїяких Русинів. Русини живуть тілько в Бачцї (на Угорщинї) і Сримі (Славонія). Звістка про книгарню, з якою „Просьвіта" мала навязати зносини, не дотикає Бачки, але північної Угорщини (Унґвар). Увага д. Павлика про Нїмцїв — хибна, бо в Коцурі жиє $^1/_4$ Нїмцїв, $^1/_4$ Мадярів і $^2/_4$ Русинів. Дата населеня (1740) непевна, як і взагалї дати подавані в тій справі Бачванськими Русинами. Се видно зараз же із другої дати поданої д. Павликом за „Вѣстникомъ". В бачванських школах учать ся й тепер руської мови з книжок, видаваних у північній Угорщинї. Бачванські Русини не всї говорять по мадярськи і нїмецьки, навпаки, багато є таких, що крім своєї мови (а по части й сербської) не знають нїякої иньшої; за те Нїмцї і Мадяри, що живуть поспіл із Русинами майже всї говорять їх диялектом.

Звістка д. Павлика звучить:

„Угорську Русь засоромлює її донька-оселя в Куцурові. Про куцурську читальню і тамошних Русинів довідуємо ся близше з написаного на мою просьбу листа куцурського учителя д. Николи Ґубаша з 23. апріля 1885 р. Поміщаємо тут сї цїнні звістки до слова. Позволяємо собі тілько поправити декуди мову, за котру сам д. Ґубаш звиняє ся. Мова єго листа — мішанина, якою очевидячки не говорять тамошні руські селяне.

„Читальня Куцурська (наУграх, в Бачцї) — пише д. Ґубаш — заложена трудом селян 1878 р. Сегодня вже має 50 членів, книжок руських 70 кусів (більша часть від товариства „Про-

[1]) Часописи.
[2]) Вѣстникъ Русиновъ Австрійской державы, що виходив у Віднї.

сьвіта“)[1]) німецьких 25 кусів (бо є й німецькі члени)[2]), гроший 150 зл. котрі походять із щорічної (по 2 зл.) уплати від поодинокого члена.

„Що до куцурських потомків, то вони походять із гірньої Угорщини і то по більшій части з земплинської, шариської, навіть і з саболчанської столиції і зайшли сюда в половині 18. століття, около 1740 р. Поселили ся вони в бачській столиції, в селах Куцура і Керестур. Керестур і сегодня ще чисто руське село, Куцура вже помішана з Нїмцями, Уграми, а трохи й Жидами, але всїх переходить руська частина числом. Із тих двох сіл походять уже менші парафії (руські, гр. кат.), як у Старім Вербасї, Дьордєві, та в містї Новім Садї (Neusatz). Далї походять від наших руських із Керестура й Куцури також ті Русини, що находять ся в сримській столиції в Славонії, а іменно в селах: Шід, Беркасово, Бачинції, Миклашівції, Петрівції і др.

„Тутешній нарід (руський) співає свої народні пісеньки в своїй мові, тужним голосом, по більшій части любовні. Свого письменства не має і в школах народних користує ся книжочками підкарпатських Угро-Русинів. Тутешній нарід руський в загалї читати й писати знає кирильськими й латинськими буквами. Тулить ся й держить ся своєї мови й народности, про що сьвідчить те, що хоч малий числом і находить ся межи чужими, то всеж таки не стратив своєї мови і своїх звичаїв. Окрім рідної мови, говорить сербською, нїмецькою й угорською мовою. Пишу, розуміє ся, за простий нарід.

„До вдачі Русинів бачського повіту причинило ся запевне й те, що 1785 р. цїсар Йосиф II. приняв до 8000 запорожських козаків,

---

[1]) Куцурська читальня й повстала мабуть під впливом Просьвітських книжочок. Іменно на засід. центр. виділу „Просьвіти“ з 22. падол. 1878 р. „поручено п. Заклинському запитати ся Русинів, мешкаючих коло Нового Саду в Банатї, чи суть там які інституції, котрим можна би вислати книжки нашого виданя“, а на засїд. з 15. лютого 1879 р. ухвалено подарувати Русинам коло Нового Саду по одному примірникови просьвітських видань. Се був би поки що єдиний вплив „Просьвіти“ на Угорщині, хоть вона й перед тим про се дбала. Так ще на засїданю виділу перед 16 мартом 1872 р. (дата не подана) звістив був пок. Юл. Лавровський, що постарав ся о розпродаж Просьвітних книжок на Угорщинї через якусь книгарню (за 20% рабатом); а на засїданю з 4. мая 1881 р. голова Ом. Огоновський заявив, що „Просьвіта“ нераз давнїйше (коли?) висилала свої книжочки до південної Угорщини на руки Вислявського в Bacs-Keresztur“. — *М. П.*

[2]) З дальшого виходило би, що тут треба розуміти таки Русинів, що знають усї по нїмецьки. — *М. П.*

що втекли з Росиї і частину їх осадив в Бачськім повіті (решту в Банаті). Як нежонаті, вони небавом вимерли[1]), та мусїли мати вплив на жонатих Русинів із Угорщини.

„Після автора статї „Русины въ Сербской Воеводинѣ“ якогось „Русина изъ Воеводины“ (Вѣстникъ, 1852, ч. 44), Русини угорські зайшли туда 1749 р. і зараз заняли пустиню Керестур та сербське село Куцуру. Серби православні перелякали ся унїї і повиносили ся помалу з Куцури так, що 1776 р. не було там нї одного Серба, тілько Русини та трохи Мадяр. Із разу ті два руські села підвласні були латинському колочанському архіепископови, та Марія Терезия здвигла в Хорватії уніятський епископат Крижевський в Сримі і підчинила єму ті гр. кат. села. 1852. р. Русинів в тій епархії було 8.612 душ, вони мали 5 парафій, 1 адмінїстрацию і 3 капелянії. Тамошнїй руський нарід, як каже автор, набожний, спокійний, запопадливий і над міру роботящий. „Церкви має обширні, прекрасно мальовані, спів церковний з дяками й численним хором, а школи порядні і з учителями устроєні“.

„Тамошнїй руський нарід й інакше дбав про свою просьвіту. Так н. пр. о. Гр. Шоос, парох Куцури, ще 1851 р. післав „Вістникови“ 60 зл. на 20 примірників, „Исторіи церковнои“ Балудянського[2]) і при тім каже, що там пренумерують Вістник. Гр. Шоос із Куцури пренумерував також „Зорю Галицку“ навіть тодї, коли вона була в руках „народників“ (Зоря Гал. 1856, ч. 23).

„В загалї завважати мусимо, що тамошні наші люде розвиті економічно й духово найбільше мабуть з усїх Русинів у нас, ба й на Українї. Тим то й не диво, що вони можуть платити по 2 зл. річно на читальню і що мають у нїй 150 зл. покладних гроший.

---

[1]) Звістка повторена за Чернїґом. — *М. П.* (Як відомо, не правдива. — *В. Г.*)

[2]) „Исторія церковная новаго завѣта. Писалъ Андрей Балудянскій, въ лицеѣ унгоградскомъ исторіи и права церковнаго учитель и каѳедральныя церкве мукачевскія каноникъ. Изданіе третое, исправленное и умноженное. Въ Віеннѣ“. При кінци сеї книжки подані передплатники на неї. На ст. VII—VIII наведені передплатники Крижевської епархії. Усїх їх є 35, між тим 22 селян із Керестура і Коцури. Я подаю тут їх імена тим більше, що деякі з між них ще живуть. От вони: Бадарко Андрій, Берек Микола, Бесермінський Павло, Будінский Михайло, Гербут Юрко, Ґубаш Іван, Джуджар Юрко, Дюрдя Михайло, Еделїнский Петро, Кирда Юрко, Кіш Юрко, Мудрий Михайло, Мудрий Федько, Олєар Юрко, Палїнкаш Юрко, Рамач Михайло, Скубан Іван, Сопка Микола, Сич Михайло, Туриньский Юрко, Чіжмар Іван, Шімко Юрко.

Сего й доси нема нї в однїсїнькій руській сїльській читальнї в Галичинї[1]). Не диво також, що наші куцурські люди і доси вдержали на чужинї в добрім станї своє добро, свою читальню".

Подам тепер звістки про Бачванських Русинів із мадярських жерел, які міг я роздобути. На Угорщинї має майже кождий комітат окрему, присьвячену йому моноґрафію. Бачка має такі аж три моноґрафії: Ф. Томаша[2]), С. Іванї[3]) і С. Франкля[4]). Є ще й окрема статя про Бач. Русинів в мадярськім етноґрафічнім журналї „Ethnographia" (т. I), що виходить у Будапештї, написана д. М. Враблем, давнїйшим учителем у Керестурі і теперішним редактором будапештенської „Недѣл-ї", але я не міг її дістати. В усїх тих трьох моноґрафіях говорить ся дуже мало про Русинів, але всї автори уважають їх Русинами, хоч С. Франкль і згадує, що вони говорять „русько словацьким диялектом". Зауважити до них належить отсе: Звідки поприходили руські кольонїсти до Бачки, того докладно не можна означити доти, доки не опублїкує хтось документів, що дотикають тої справи, які переховують ся в архіві мінїстерства в Будапештї та в комітатськім архіві в Зомборі. Мадярські імена Бачванських Русинів не говорять самі про себе нїчого, бо кольонїстам змінювано довільно назви при їх переселеню. Багато з них змінювало також пізнїйше свої родинні назви „для моди", а робили се головно ті, що сповнювали в громадах функциї „урядників". Прихильність Русинів до Мадярів, про яку згадує Франкль, подиктована йому патріотичним становищем. Бачванські Русини однакові для всїх своїх сусїдів, а виїмок становить тільки інтелїґенция, яка тут очевидно не може входити в рахубу. Руських пісень у Бачцї не так дуже мало, як про се можна переконати ся зі збірки д. М. Врабля[5]) та моєї[6]); всеж таки се правда, що говорить Франкль про сербські піснї, які Русини більше цїнять, нїж свої, та якими що раз більше заступають свою народню поезию.

Ф. Томаш пише так про Русинів:

---

[1]) Автор говорить тут про часи перед 1887 р. Від тодї відносини змінили ся значно.

[2]) Fridrik Tamás. Bács - Bodrogh vármegye Népszerű leirasa, Szeged, 1878.

[3]) Iványi István. Bács-B. vármegye helynévtara. Szabadka, 1889.

[4]) Bács-Bodrogh vármegye egyemes Monografiája. II. Kötett. Zombor, 1896. Виписки з сих книжок поробив на мою просьбу д. М. Ґубаш у Коцурі, за що складаю Йому на сїм місци подяку.

[5]) М. Врабель. Русскій Соловей. Унгваръ, 1890.

[6]) Етноґрафічний Збірник, т. IX. Львів, 1900.

„Мале число греко-католиків бачванських, у загребській римо-католицькій архідиецезиї, прилучене до греко-католицького Крижевацького епископства, заснованого 1777 р. Столиця епископа в городї Крижеваці (Kreuz, Körös szabad kir. város). Бачванські греко-католики мають лише три парохії: Керестур, Коцуру і Новий Сад (тепер іще Старий Вербас і Дюрдево). По народности вони Русини (Rutheni)". (Ст. 94).

„Русини, яких називають також Руснаками, а деколи Русами (Oroszok, Росиянами), належуть до славянського племени і по обряду греко-католики. Чисто руське село лише Керестур; по ньому найбільше Русинів є в Коцурі, в иньших селах подибують ся в незначному числї. Русини добродушні, спокійні з природи, люблять алькогольні напитки і займають ся по прастарім звичаю рільництвом та ховом худоби". (Ст. 111).

Івані згадує про них теж дуже коротко. На ст. 83. пише так про Керестур: Котман (Cothmann), ерарний комісар, подає в своїх записках під р. 1763 отсе: Керестур, що лежить під Кулею, недавно населене село. Його жителї Русини (Ruthéni), греко-унїятського обряду.

На ст. 86 пише знов про Коцуру: „Село Коцура, між Кулею і Вербасом, лежить на північний схід від Торжі. Воно мало вже 1590 р. 18 хат, як се згадуєть ся в турецьких дептерах, при бачванськім нахеї (окрузї)...

„Дня 15 мая 1763 р. камерський адмінїстратор Rédl писав високій камері, що він післав у північні столиці Угорщини Петра Кіша, сабадоша з Керестура, абиназбирав там до 150 родин руських (Ruthén), греко-унїятського обряду, для побільшеня села Коцури, де вже жило кілька руських родин. Русини дістануть окремі місця від иньших народностий і буде їм вільно відправляти богослужене окремо по свойому обрядови...

„В р. 1765 прийшло до Коцури 41, а 1767 р. 42 родини".

Трошки більше згадує Франкль, хоч не тілько, як повинен би.

„Коли ідеш середньою Бачкою, каже він, і натрафиш на людий середнього росту, сильної будови тїла, чорнявої барви, що будуть тебе поздоровляти в кождій порі дня стереотипним „Дай Боже!", то можеш бути певний, що ти здибав ся з Русинами (по просту: Руснаками). Перша громадка тих людий прийшла до Бачки 1744 р. із Земплинської столиці, з околиці Требішова і осіла на пустари „Керестур", що нинї становить велике село, яке бачванські иньшовірцї називають „Руським Римом". Друга громадка, зложена з около 80 родин, прийшла між роками 1765—1767 з Абауйської

і Боршодської столиці та оселила ся в Коцурі. Так до Земплинських, як до Боршодських поселенців прилучили ся з Макова і околиці греко-католики мадярської нациї, котрих імена переховали ся по нинїшній день, пр.: Doroghází, Böszörmenyi, Ujfalusi і ин. Наші Русини мають взагалї корінні краснозвучні мадярські імена, як: Soós, Arvai, Gubás, Kecskés, Pásztor, Szilágyi, Munkácsi, Nyáradi, Szabados, Erdelyi і ин. Дехто думає, що нашим Русинам понадавав мадярські імена камерський ішпан у часї їх переселеня, але то неправдоподібне, бо осталі Русини в Земплинї, Боршодї і иньших столицях мають також такі назвиска. В Боршодськім селї Мучонї згадують іще нинї, що їх брати, рідня, виемігрували далеко на мадярське поділє між „Раців". Так отже наші Русини — потомки горішних угорських Малорусинів, а їх мовою є так званий „русько-словацький диялект". Хоч се племя заселило первістно лише два села, то одначе не тілько заховало свою народність, але ще й випустило з себе пароститu: Новий Сад, Старий Вербас і Дюрдєво (а в Сримі: Беркасово, Шід, Бачинцї, Миклошевцї і Петровцї), має в тих місцевостях свої окремі церковні громади, а де жиє помішане з иньшими народностями, там успіло навіть виборoти для своєї мови вислість, пр. в Коцурі. Там і Нїмець і Мадяр знають по руськи та говорять із собою по руськи.

„Сей народець тихий з природи, спокійний, недовірює нинї вже так комунебудь, як давнїйше; він роботящий, тому його радо наймає кождий на роботу, терпливий, знає віддати почесть панам, досить товариський і побожний. Нїмця не любить, Серба теж; найприхильнїйший для Мадяра. Головним його занятєм є рільництво...

„Русин має також вино, але головним його напитком є паленка (горівка), яку можна найти майже в кождій хатї...

„На сходинах своїх і забавах співає більше сербо-хорватських пісень, як руських. Його піснї переважно тужні. Народня його поезия спить; має кілька своїх пісень, та з виїмком ще кількох старших руських співанок, всї иньші позичає від Сербів.

„Жінки роблять так само тяжкі роботи як мужчини: копають, орють, косять і т. д. Через те й видно на них добробут, особливо на одежі. Руська ґаздиня має (навіть біднїйша) по 3—4 постелї, вистелені подушками, а скринї її виповнені цїлком білими звоями полотна домашнього виробу"...

Найважнїйшим одначе доказом руськости Бачванських кольонїстів служить невеличка брошурка „Bač-Sriemskí Slováci. Sostavil Felix Kutlík" (Nemecká Palánka, 1888). Її автор, не тілько бачванський уроженець, але й Словак, сьвідомий своєї народности, в часї друку

брошури — парох сусїдного села до Керестура, Кульпіна — був би певно зачислив руських кольонїстів, знаючи докладно тамошнї обставини, до Словаків, коли б був мав до того підставу. Тимчасом він того не робить, а вичисляючи словацькі оселї, не втягає до них нї одної руської. Я вичислю за ним всї ті оселї, в яких живуть Словаки:

1) Bajša (Сл. Мад. Ср.)[1]; 2) Bingula (Сл. Ср. Н.); 3) Bol'ovce (Сл. Ср.); 4) Hožany (Сл. Ср.); 5) Kulpín (Сл. Ср. Н.); 6) Kyšač (Сл. Ср.); 7) Laliť (Сл. Ср.); 8) Nový Sad (Сл. Ср. Н. Мад. Жиди — і Русини, яких автор не подає); 9) Palánka-Ilok (Сл. Н. Ср. Šokci); 10) Petrovec (Сл.); 11) Pivnica (Сл. Ср. Н.); 12) Selenča (Сл.); 13) Silbaš (Сл. Ср.); 14) Stará Pazova (Сл. Ср.). Крім того подає автор незначне число Словаків в отсих місцевостях: Бачка. 1) Begeč. 2) Čéb. 3) Tovariš. 4) Piroš. 5) Alpár. 6) Irmora. 7) Henrika. 8) Futok. Срим. 1) Viziť. 2) Šíd (тут є Русини). 3) Sott. 4) Bačince (тут є Русини). 5) Strožince. 6) Grk. 7) Čalma. 8) Neštín. 9) Cerovo. 10) Mitrovica (тут є Русини). 11) Karlovec. 12) Dobanovce. Про Русинів не говорить д. Кутлїк, бо се лежить поза межами його брошури, але все наводить дві згадки про них, хоч невірні, чим дає доказ, що знає Русинів і уважає їх Русинами. Згадки ті такі: „Roku 1748 a 1786 (прийшли) zjednotení Rusi, ktori tu dve, ešte aj dnes kvetúce dediny — Kerestúr a Kucuru — založili“ (ст. 7). На ст. 8 каже знов: „Josef II aj jedon sbor zo záporožských Kozákov bol blízo pri Zente usadil, ktorí ale, že sa neženili, vyhynúli“.

На сїм кінчить ся перший рід наших звісток про бачв. кольонїстів; другий — викликаний вже публїкациями їх народньої словесности і до того тепер перейдемо.

По виходї першої бачвансько-руської книжки, яка давала погляд на мову кольонїстів, „Русского Соловея“, появили ся в кількох журналах рецензиї на неї, але нїхто з рецензентів не зачислював ще тодї на підставі мови тих кольонїстів до Словаків. Не робили того й рецензенти книжки Е. Сабова[2]), в якій він навів також тексти бесїди Бачв. Русинів. А др. І. Франко, що видїв певно великий вплив словацький в бачванськім говорі, кінчив так свою рецензию на „Русского Соловея“: [3])

„Та все таки дещо цїнне є в тій збірцї, головно-ж цїнна в нїй збірка пісень бачванських Русинів, т. є. того руського острова,

---

[1]) Сл. Ср. Мад. Н. = Словаки, Серби, Мадяри, Нїмцї.
[2]) Прим. др. Пастрнек в „Archiv f. sl. Phil.“
[3]) Житє і Слово. Т. І. Ст. 304. 1894.

що живе на півдні Угорщини, головно в селах Керестурі, Коцурі і ще кількох у Сремі. З тих сторін доси не було майже нїяких записів етноґрафічних і для того д. Врабляви належить ся подяка за подане хоч невеличкої збірочки пісень бачванських Русинів".

Цїлковитий зворот у поглядах на национальність Бачванських Русинів наступає доперва по оголошеню моєї праці „Руські оселї в Бачці". На неї написано кілька рецензий, а між тим розібрали її також професори Пастрнек та Соболевский. З огляду на самі імена авторів, належить їх гадкам приглянути ся близше.

Проф. Пастрнек рецензуючи працю д. Броха „Studien" згадав вже тоді про „Руські оселї в Бачцї" і висловив погляд, що я бачванських кольоністів тільки через помилку зачислив до Русинів, звертаючи увагу головно на їх греко-католицьку віру[1]). Те саме повторив також проф. Соболевский.[2]) Опісля розібрали оба професори мою статю з фільольоґічного становища і признаючи бачванський говір словацьким, назвали бачванських кольонїстів Словаками, а не Русинами. Для важности наводжу тут обі ті рецензиї:

Рецензия проф. Соболевского надрукована під наголовком: „Не Русскіе, а Словаки".[3]) Згадавши коротко про полєміку в „Slov. Pohľad-ах", про яку буде дальше мова, він каже:

„В 1890 р. видав якийсь Врабель „на воззваніе отличнѣйшихъ бачванско-русскихъ братьевъ" в Унґварі книжку „Русскій Соловей". Часть її займають: „Народныя пѣсни на бачванскомъ и земплинскомъ діалектѣ". Вони вразили мене своєю мовою. Хоча немудра запись очивидно недокладна, то всеж можна було в нїй доглянути головні прикмети бачванського говору. Останнїй зробив на нас враженє словацького говору, зі звичайною в багатьох словацьких говорах примішкою не важних „руссизмовъ"; для названя його малоруським або взагалї „русскимъ", ми не могли найти нїяких основ. Зрештою наведемо одну бачванську пісню, що звернула тодї нашу увагу. Най читач прочитає і сам осудить:

---

[1]) Národ. Sborník, III. ст. 65—66.

[2]) Věstník slovanských starožitností, Svazek II, Ст. 29. Ч. 38: Авторъ не считаетъ „Русиновъ" южной Угорщины за автохтоновъ или за древнихъ поселенцевъ. По его мнѣнію они поселились здѣсь лишь в XVIII вѣкѣ, когда австрійское правительство сзывало въ опустошенную Турками южную Угорщину колонистовъ отовсюды. Его описаніе быта этихъ „Русиновъ" любопытно; многочисленныя записи пѣсенъ и разсказовъ даютъ ясное понятіе объ ихъ языкѣ. Послѣдній однако не оставляетъ сомнѣнія въ томъ, что эти „Русины" — чистые Словаки, именующіе себѣ „Русскими" только потому, что они уніаты.

[3]) Этнографическое Обозрѣніе. 1898. Н. 4. Ст. 147—149.

А тамъ горе на поточку[1])
Цече водичка съ паленочку,
Цече, цече, але мутна.
Прецо ти, мила, такъ смутна?
Якъ же я знамъ смутна не буцъ,
Жени ше фраеръ, цо мня малъ вжацъ.
Няй ше жени, няй му будзе —
Умре му жена, вдовецъ будзе,
Вдовецъ будзе, а я — дзивка,
Еще я будземъ его женка.

„В 1893 р. вийшла в Унґварі цїкава праця місцевого сьвященника Сабова „Хрестоматія“ і т. д. де на ст. 229 і дал. подані взірцї „нарѣчія бачванскихъ русскихъ“ із „Рус. Соловья“ без усяких приміток і уваг, із повним довірем до їх докладности.

„Статї Slov. Pohl'ad-ів привели нас до переконаня, що бачванські „русскіе“ не що иньше, як словаки-унїяти„ що звикли звати себе „русскими“ і називані так сусїдами, хоч по мові (а правдоподібно і по иньшим етноґрафічним признакам) не мають права до тої назви.

„Недавно дістали ми 2 кн. Записок Наук. Тов. ім. Шевченка за 1898 р. і побачили в нїй статю „Руські оселї в Бачцї“ д. Гнатюка. Богата на записи бачв. говору і при тім записи дуже докладні, вона не полишає вже нїякого сумнїву, що бачванські „русскіе“ — словаки-унїяти, що говорять досить чистим словацьким говором, із незначною примішкою „русскаго“ і польського елементу. У них нема зовсїм повноголосу (хлапецъ, крава, драга — доро́га, пліва — полова і т. д.); т змягчуєть ся на ц (веце — більше і т. д.); старинне ѣ звучить або як великоруське и, або як е (мліво, пліва, чловек, нівеста і т. д.); [2]) старинні и і ы звучать як великоруське и (віход, віорала, мі, до періні, богаті, чесні); малоруської переміни е і о в знаних випадках на і, и і ин. із виїмком кількох слів, нема (войско, рок, одговор). За те виговорюють вони разом із багатьома иньшими словаками кожде мягке д, т, с, з, як дз, ц, ш, ж: дзешац, жима і т. д., мають д перед л: складло, модліц, форми 3 ос. обох чисел без ть: можу, ору (мн. ч.), цо, сом“.

До сих слів проф. Соболевского, додала редакция від себе таку замітку:

[1]) Відпис такий, як у Соболевского, крім російських пояснень.
[2]) Транскрипция фалшива. — *В. Г.*

„Деякі фонетичні замітки пов. автора видають ся нам трошки спірні. Так н. пр. „войско“ а не „війско“ говорять малоруси в багатьох місцевостях України і Галичини так, що н. пр. Желеховський у свойому Словарі приймає „войско“ за норму, а „війско“ за виїмку; „говор“ а не „говір“ подибуєть ся у Квітки-Основяненка, а анальоґічні приклади не рідкі теж і в чисто народнїй мові; **о** в закритому складї без наголосу не все заміняєть ся на **і**, **уі**, **у**, **уо** (пор. явор або загально уживане слово йо́лоп і ин.), а поява та часта особливо в мові західних малоросів в Забужу: го́мон, радость і т. д.; вкінци в слові „говор“ можна іще найти причину для поясненя незмінного **о**, коли возьметь ся на увагу форми gwar, gwara. Приім. „ви“ звучить „ві“ не лише на Угорщинї, але і в Галичинї і на Буковинї; і нам. **ы** в 1 відм. од. ч. прикметників подибуєть ся не раз у подолянина Руданськото; брак **ть** в 3 ос. мн. ч. подибуєть ся у Федьковича постійно. Та в одному автор має без'условно правду за собою: мова бачванських Русинів — вже словацька. Коли їх можна ще називати Русинами, то виключно в наслїдок їх руського походженя“.

Рецензия проф. Ф. Пастрнека надрукована в орґанї чеських фільольоґів (Listy filologické, 1898, зош. 5, ст. 404—406) звучить:

„Письменник подає гарний опис житя Землинських кольонїстів у Керестурі, у Бач-Бодроґській столиції, в долїшній Угорщинї, яких уважає за Русинів, на тій підставі, що вони православної, а властиво уніятської віри. З численних взірців народньої мови показуєть ся одначе, що то Словаки, які своє рідне (цо-тацьке) наріче незвичайно чисто переховали, хоч перші початки тої кольонїзациї припадають на першу половину XVIII в. Розбір доказує:

1) **ц**, **дз** намісь прасл. **ть**, **дь**: у помоц, до пеца, ноц, медзі і ин. З церк. мови перейшла н у ж д а, із сербської о п ш т і н а.

2) **ль** епент. незнане: одрабйац, наохабйалі і ин. Із сербщини перейшло імя Серблын, побіч якого приходять теж Сервійаны, Сервійанці, Сервійа, Сербі. Чужим словом є кромплы.

3) **трат** і **трет** заходить без виїмків: глава, краль, сланьіна, слама, тлачіц і т. д. Лише хлопі і хлопці (побіч хлапці), як у загалї в Землинї, Шариши і Спішу[1]). Так само **трет**: време, предал, древо, стретнул, прі брешку і т. д.

---

[1]) „Хлопи і хлопцї“ уживаєть ся взагалї на цїлім просторі України-Руси, а не инакше. Повна форма приходить незвичайно рідко і тільки в специяльних випадках, пр. у Шевченка: без холопа і без пана...

4) **дл** полишаєть ся: модлыц, пріведлы, украдлы, до брадла і т. п. З книжної мови (якої, запитаю? *В. Г.*) або теж із сербщини перейшло: населыц; із сербщини мольба.

5) **т, д** перед мягкими самозв. переходить у **ц, дз**: оцец, мац, gen. мацері, будзеце, бівац, ісц, пріcц, дзень, челядз, дзійак і т. д.

6) **с, з** перед мягкими звуками переходить в **ш, ж**, які є лише грубшим висловом первістнїйших **сь, зь**: на швеце, вжал, на жемі, пенежі, шлебодно (авт. пише: пенїжі, шлїбодно), проштред, у штредну руку і т. д.

7) намісь **ę** приходять **йа, а** і **е**: дзешаток, мешац, уцалы, робйа, гуторйа, гоньа, ходза, йедза, шедза, муша і т. д. і **е**: дзешец, веце і вецей, месо, цешко, време, пецеро, ба навіть **ей**: пейц, пейтнац, пейдзешат.

8) намісь первісного довгого **е** (ѣ) приходить **і**: до хлыва, хлып gen. хлыба, у лыце, гнывал, д з і ў к а, н а в і т р і і т. д. Руськими словами є дыда, сідыті і ин.

9) самозвукове **р** замінене через **ар, ер**: зарно і зерно, карк, карчма, вітаргац, церпіц і т. д. Із сербщини перейшло потпуно.

10) **л** полишаєть ся без зміни: мал, завідзел, на пол цеглі і т. д.

11) З конюґациї заслугує уваги головно 1 ос. sing. на **-м**, така як в иньших угор. словацьких говорах: будзем, одньешем, пойдзем, прівйажем і т. д. У фалькушівськім диялектї (пор. Broch, Studien) приходить руське окінчене **-у**.

„Отся коротка характеристика вистане по моїй думцї на доказ, що мова керестурських кольонїстів с л о в а ц ь к а. Через те праця д. Гнатюка стає дуже важним і з огляду на невелике число подібних статий, дуже бажаним причинком до словацької диялектольоґії“.

Придивімо ся близше отсим словам проф. Ф. Пастрнека (а тим самим і проф. Соболевского) і застановім ся, чи на їх підставі можна бачванський диялект уважати словацьким, а самих кольонїстів Словаками.

1 і 5 т о ч к а. Переміна звука **т** на **ц** (зглядно мягкого **ть**), подибуєть ся досить часто також в иньших говорах (за те **д** (**дь**) на **дз** дуже рідко). І так:

ц нам. **т**: цьо́та, по хребцы́, сцыба́ти, цьмук, цьма. В е р. Д.[1]) 43. — цма, хоц, рыц, плаца, мацери душка, цаністра. В е р. З н, II. 45.

---

[1]) Скороченя ужиті тут, значуть: 1) В е р. З а м. = Верхратськвий, Говор Замішанців (Зап. Ш, ст. 153—200). 2) В е р. З н. = Верхрат-

дз намісь д: дзецко. Вер. Зам. 171. — декуди кажуть: дзяд, дзяду, дзядзю (Бучацький повіт), але взагалї се рідка проява.

2 точка: л не всуваєть ся між губний співзвук і прейотований самозвук: робю, робят, любю, любят, копю, копят, сыпю, сыпят, любеный, зробеный, пупяг. Вер. Зам. 168. — здорове, вербе, Словяк, жеребя. Вер. Зн. 39. — топ'еный, сыпю, сып'еш, сып'е, дереве'ный, здыб'е, ставю, храпю, спюх, корм'еныйі свіны. Вер. Д. 46. — лапю, правю, ламю, лапют, правят, ламют, страпеный, отровеный. Вер. Зн. II. 11. Також 47. — Ся поява заходить у дуже багатьох галицьких говорах і навіть у лїтературі полишала значні слїди. Тому уважати її характерною прикметою словацьких говорів (і взагалї західних славянських) зовсїм не можна.

3 точка. Повноголосність належить вправдї до характерних прикмет руських говорів, але від неї є тілько виїмків, особливо в галицьких і угорських гірських говорах, що се ще велике питанє, чи належить її уважати словацьким напливом, чи останком староруської мови. За останнїм промовляє дуже багато иньших форм, які безперечно мусїли дістати ся до карпатських руських говорів із давної староруської мови. Для прикладу наведу ще отсї неповноголосні форми: глас, влас, власочькы, стра́на, злато, златити, младый, здравый, гласный. Вер. Зн. 24. — краль, заграда, драга, древо, браніті, храніті, претяті, пред. Вер. Зн. II. 315.

4 точка. д перед л не випадає: кова́дло, кодло, жрідло, підло, падло, падлина, згірдливо, сїдло, сїдлати, зрадливий, длубати, їдло́, запопадливий, кудлатий, кудли, вродливий, спуща́дло, свердел і свердло, gen. свердла, погордливий, справедливий, справедливість. — ядловец, ядлівчак. Вер. Зн. II. 51. мыдло, мыдліті. Тамже 53. рудлы. Тамже 56. — бодливый. Тамже 64. по дудлох. Там. 76. — Чому др. Пастрнек каже, що „населыц“ і „мольба“ прийшли із сербської мови, не знаю, бо оба ті слова уживають ся в нашій мові: населити, населювати. — Слов. Желехівського, I, 492; мольба — тамже, 450.

6 точка. ш намісь с: шкарупа, шклянка, лишівка, шрібȣо, шрібный, шпин і шпін, коштур, штукати (psl. штоȣчати). Вер.

ський, Знадоби для пізнаня угорско-руских говорів (Зап. XXVII—XXX і окремо). 3) Вер. Д. = Верхратський, Про говор долівський (Зап. т. XXXV—XXXVI і окремо). 4) Вер. Зн. II. = Верхратський, Знадоби для пізнаня угорскоруских говорів. (Записки XL, ст. 1—112).

Зам. 166. — шкіра, шерсть, шалата, шкребати, зашпінкати. Вер. Зн. 33. — шпи́ник, шпо́ник, шараньче́. Вер. Д. 38. шкавру́нок, шкверчок, шкырготати, шершень, вше, шмыкаті, шкробаті, збешньіті ся, ша, кошицы, гушеніца, широкопуд, шерце. Зер. Зн. II. 40. шьіно, шьміяти, шьпівати, Бешькид, шьніг, шьваліті, шьвіт, шьіяти, шьватый, гушьлі, до шього. Тамже.

ж нам. з: жьвідувати шьа, железный. Вер. Зн. II. 42.

7 точка. е (є) намісь старосл. ѧ: счестя, девет, десет, єденайцє. Вер. Зам. 162. — витезь, клегиня. Вер. Зн. 20. — месо, говедо, набрезґле, єденадцет, дванадцет. Вер. Зн. II. 27.

й втручуєть ся в середину слова: дойщ, пайца, дойст, шейст. Вер. Зн. II. 51.

8 точка: Тут др. Пастрнек не зрозумів моєї транскрипциї. Він передав вірно тільки чотири останнї слова (від дзіўка); в попереднїх не переходить первісне є (ѣ) на і, але полишаєть ся незмінне; я віддав його знаком йи, бо воно так звучить у виговорі (й + и, а не й + е); пор. наше лїтературне є в словах: житє, весїлє, каятє і ин. Повинно отже бути: до хльива (хлєва), хльип (хлєп) і т. д. Ся проява істнує також у північних угорсько-руських і деяких галицьких говорах. йе нам. йі (ѣ): прійе́дь, прійе́дьте, йедь, в хлыве́, нагне́ты і на́гнеты. Вер. Д. 15. — Перехід же є на і панує загально в українській мові.

9 точка: У всїх руських (не лише українських) говорах нема самозвукового р, тільки ар або ер. Через те ся проява не може уважати ся в говорі Бачв. Русинів чужим напливом. Вона не може також бути почислена на користь словацької мови, бо в тій, як звістно, самозвукове р переховало ся в повній силї.

10 точка: л намісь загальноруського в або ў: ходіл, клапкал, гваріл, повідал. Вер. Зн. II. 12. застре́ліл, вылетьіл, бесьідовал. Тамже, 35. видьіл, прішол, сполошил, забыл, зробіл, одогнал, был, сьпівал, побіл. Вер. Зн. II. 38.

11 точка: Ся проява істнує також у галицько-руських говорах; пор. памятам, копам, повідам. Вер. Зам. 180. — прече́там. Вер. Д. 11.

Як бачимо отже з того, фільольоґічні висновки проф. Пастрнка та проф. Соболєвского не дуже так промовляють за тим, аби говір Бачванських Русинів уважати без застереженя словацьким. Тим менше будуть промовляти за тим й отсї прояви, які подаю низше і які подибують ся в иньших руських говорах, а про те істнують також у бачванськім диялєктї. Перейду їх по черзї, не маючи очевидно претенсиї вичерпати їх вповнї тай не добачаючи до того те-

пер конечної потреби. Для лекшого перегляду подаю їх у поазбучнім порядку:

а нам. е: дашто, ныїда, даколи, даяк, часнок, відчапити, кочарга. Вер. Зн. 16. — дас, даїде, причапити ся, барложина, печарка, гадваб. Вер. Зн. II. 23.

а намісь о: каждый. Вер. Зн. 161. -- жоўтагрудка, шкарупа. Тамже. — Лапух, жалудь, нагавицы, рибалів, манастырь. Вер. Зн. 17. — амелюх, канов, карчма. Вер. Зн. II. 25.

е зам. і: трепати, трепнути (psl. трєпати), метлиця. Вер. Зам. 158. — ящерка, кре́сло, рострепати. Вер. Д. 15. — постретнути, зверіти ся, застреліті, потребный. Вер. Зн. II. 19.

є зам. і: нєт. Вер. Зн. 13.

е по шипячих: вчера, вчерашній, жена, чеўо, шестый, пўащєм, дожджем, нашего, нашему, вашего, вашему (psl. нашєго, нашємѹ, вашєго, вашємѹ). Вер. Зам. 159.

всувне е нам. загальнор. о: ўоген. Вер. Зам. 161. — вогень, вугель, вікєн, волокєн. Вер. Д. 32.

е нам. загально-руського о (старосл. ъ): плетеме, крикнеме, хочеме, возиме, клепаєме, кажеме, береме, купуєме, хоснуєме і т. д. Вер. Зн. 17. — репуха, червеный. Вер. Д. 21. — беднар, слебодно, выслебодіті, дехтор. Вер. Зн. II. 25.

е ослаблене на ь і відпале: уж, булш, повиж, пониж. Вер. Зн. 16. на́ньго. Вер. Зн. II. 24.

йе нам. я: йечмінь. Вер. Д. 26.

йе нам. о: є́лень, є́ден. Вер. Д. 17.

і (або й) не приставлене: я шоў, нашоў, пришоў. Вер. Зам. 164. — Сус, гумен, зраельськый, мено, мнє, но, шторія. Вер. Зн. 25. — зашлый, зышла́, зышо́ў. Вер. Д. 12.

і намісь старосл. ѧ: запрігати, багныткы. Вер. Зам. 162.

і по х: ворі́хі, пупляхі. Вер. Д. 14.

і по г: гінути, стоно́гі. Вер. Д. 14.

і по к: сокі́ра і секі́ра, кіпіт, шепкі, тріскі, воўкі, подолякі, коновкі, лавкі, буракі, щупакі, кішкі, слівкі, жоўтобрушкі, ласкі, галузкі, кавкі, куркі, коровкі, кідаті, кракі, співанкі, капшукі і ин. Вер. Д. 14.

і нам. **и**: клікаті, маліны, черніцы, приходілі, пірі́г, рубілі, хомік лю́біт быті, гáдіна, ліпа, колі́, зі́мно, слі́зкий, яліця, ніч, дíка качка, летíт, віділ, заклíкаті, платíті, пустíті, вы́шлі, ітí, слíна, простíрала, слíвка, купíті, бíті, свіня, базнíк, вíдно, зірнíчка, міса, міска, ліс, таблíцы, самíцы, хвіля, дытіна, сíто, велíкій, ідí, біч, ліст, лупіна, бараніна, Мікóла, Міхал, половíна, щетíна і ин. Вер. Д. 13. — ріш, тісяч, повітріца, підгорліца, сініца, блíскавіца. Вер. Зн. II. 21.

і намісь загально руського **ь** у визвуці: десі, якосі. Вер. Зам. 159.

и ослаблене на **ь**: полеть, подь, помоль ся, моўч. Вер. Зн. 15.

о нам. **е**: тутошній, жобрак. Вер. Зн. 15.

о заховане в назвуці: од, одрубати, одоймити, овес, орел, они, огень. Вер. Зн. 16. — отписати, око, осем. Вер. Зн. II.

о не стиснене: дрозд, войско, рожок, оборог, гамор, мозоль, роля, война, скора (скіра), скавороᶎный (hässlich). Вер. Зам. 158. — смутость, неукость, малость. Вер. Зн. 13. — спознати, потом, подобний, подошва. Тамже 16—17. — кос, сок, достати. Вер. Д. 20. — конь, рок, стол. Вер. Зн. II. — гвозд, збойник, вандровнік, пол, мог, паробок. Тамже 19.

о нам. старосл. **ъ**: го (psl. **къ**), зо (psl. **изъ**). Вер. Зам. 163.

у початкове заховане: ус, усатый, уж (вуж), уселниця, удти, ухо, уд, уддати, удкы, удляк. Вер. Зн. 21.

у випале в визвуці: чом. Вер. Зам. 165. — дораз, до дом. Вер. Зн. 26.

у намісь **и**: шубениця. Вер. Зам. 159.

у нам. **ю**: брух, жоўтабрух, шеленьцу, пшеніцу, вітцу, смальцу, перцу, працувати. Вер. Д. 28.

ў нам. **ю**: я знаў (я знаю), я ся боў (я ся бою), я краў хлыіб (краю). Вер. Зап. 163.

ю нам. **і**: перепюўка, вевюрка, гоўубюнка, мюд, люд, пюро, підвечурок, тютка, вюў, мюў, плюў, нюс, вюз, загрюб, стюк, рюк, тюк, люг. Вер. Зам. 158. — тютка, при нюй, юй, в нюм. Вер. Зн. 12. — селезюн, матюр. Вер. Д. 16. — палюнка, камюнка, влюк. Вер. Зн. II. 6.

ѣ (старосл.) нам. **е**: червеный. Вер. Зн. 23.

кінцеве ь загублене: кін, заяц, збеснылост, выживност, пят, ґус, кыст, серст, йід, яблін, Гриц, тыжден, єлен. Вер. Зн. II. 31.

в заникле: шитко, ода, олю, оловой, віторок. Вер. Зам. 171—172. — озмити, ладыка, язати, приязати, шельіякый. Вер. Зн. 43. сятый, обісити. Вер. Зн. II. 54. — вуця, жидуськый, дыдуськый, сятый, священник, облаки. Вер. Зн. 45.

в перемінене на х, г: г ночи, х поли, г леб, г воды, хпаў г воду, гмерти, хпасти, хпечи. Вер. Зам. 169. — гмерті, гломити, хпити сьі, хпарити, нахчити сьі. Вер. Д. 28—29. — г вечір, г зймны, г ным, хперед, х пóлю, х корени, х твойій халупі. Вер. Д. 48. — Вер. Зн. II, 48.

придихове г перед а: гадваб, Гамерика, гамерицкый, гарджа. Вер. Зн. II. 26.

ґ нам. в: ґдовець, ґдова, ўоґдовіти. Вер. Зам. 169. — Вер. Зн. II. 49.

ґ нам. к: ґелзкый (ковзкый), ґнипель, ґніт. Вер. Зам. 168. — канюґа, ґрайцар, кукуріґати, ґовбень, муряньґы, ґолесо, дюґ, паприґа, пістриґоватый, ґоролиця, даґде, маслаґ, таґже, велиґдень. Вер. Зн. 37. — выґа, ґýдзый, вельґій, базьґі, хоўзґий, лыжґа, різґа. Вер. Д. 45. — ґрок, ґу, ґ, набрезґлый. Вер. Зн. II. 46.

д не випале: згаднути. Вер. Д. 43. — захолоднути. Вер. Зн. II. 53.

дж нам. ж: рджа, рыджык, медже, меджа, пряджа, чуджый. Вер. Зам. 167. — хóджу, вíджу, раджу. Вер. Д. 41.

Піднебенні ж, ч, ш змягчені: чюти, качька, квочька, сорочька, ночювати, ножичькы, болячька, пісничька, рогачь, ничь, хочю, ящюрка, щюка, вижю, лажю. Вер. Зн. 33. — Вер. Зн. II. 45.

глухі співзвуки перемінені на звучні: зґло, зґляный, ґолесо, ныґда, ґляґ, драбачька, дубнути, дубкати. Вер. Зн. 46.

звучні співзвуки перемінені на глухі: Бух, я мух, плух, опстати ся, бриткый, буть, одыішчина, мош і т. д. Вер. Зн. 45.

к намісь ц: квитнути, квітен. Вер. Зам. 166. — квіток, квіте, квітна недьіле. Вер. Д. 39.

лу нам. ов: слуп, тлустый. Вер. Д. 31.

всунене н: ленґарь, мильныйший, познаємный, задавнистый, джанґливый, окрімный. Вер. Зн. 43.

н нем. ль: тáньір, ковбен, кестемен. Вер. Зн. 30.

н змягчене легко: гор'нец, підн'еб'éне, до н'éго, зн'éсті, н'е, баран'ец, н'ема, н'éбо, н'ести. Вер. Д. 44.

р перемінене в л: шрібўо (psl. срєбро), скорозливый (frühreif). Вер. Зам. 166.

р випале: кстити, кочьмарь і качьмарь, кочьмарка, фештер, гоньцы. Вер. Зн. 44.

відпад співзвука р у визвуці: секвест, (засеквестовати). Вер. Зн. 45.

с не змягчене: писмо. Вер. Зн. 31.

т втручене між два співзвуки: стрібро, стріберный, стредок, стредина. Вер. Зн. 43. — стріж, стрітити. Вер. Зн. II. 50.

відпад співзвука т у визвуці: носе, ходе, хоте. Вер. Зн. 45.

х нам. г: Бох, корибух, плух, я мух. Вер. Зн. 38.

ец нам. ець: ўотец, ґдовец, намелец, жеребец. Вер. Зам. 166. — воробец, хлопец, столец. Вер. Д. 40.

яц нам. яць: заяц, місяц. Вер. Зам. 166.

ц нам. ч: цы, боцан, уцтивость, пец. Вер. Зам. 167. — скоцень, быцкы. Вер. Зн. 34. — пец, інацы, скоцный лен, непоцтивый, ніц. Вер. Д. 41. — ци, ці, моц, пец, овоц, оце наш, цвал. Вер. Зн. II. 43.

ц нам. щ: вец. Вер. Зн. 35. — цо. Вер. Д. 41.

ч нам. ш: чкода, чкідливый, чкола. Вер. Зам. 167. — чапка, началистый, почмыґати, укач. Вер. З н. II. 44

ш нам. ч: накаршниця, што, штырі. Вер. Зам. 167. — рушнік, хробашный. Вер. Д. 42.

Уподоблюване: челянник, голонный, унну, дóнне, унняти, ж жонов, ш шустром, ш чоловіка, вышше, нат стоўпом, опстати, оптях, заропку. Вер. Зн. 42.

Наголос. „Українсько-руський наголос рухомий і може стояти на ріжних складах слова; одначе в говорі Лемків та Замішанців він стоїть усе на передостатнім складі пр. я кýпвў бы́ки на ярмáку у гірняка“. Вер. Зам. 155 і 165. — „В долівськім говорі наголос теж рухомий, але вже обявляеть ся в ньому наклін до постійного акцентованя: вóрел, пятéро, сóва, вóса, лéтіт, ластíвка, слóта, гньíздо, блохá, пщóла і т. д.“ Вер. Д. 34–35. — „В говорах зах. угорско-руских Руснаків наголос кладе ся так як в польськім: вóда, трáва, лýка, гóра, píка, мóтыль, я́зык, чéло, члóвек, молóко, кы́пит, застрéліл, вылéтыл, бесідóвал. Вер. Зн. II. 35.“

Як видно з того, тих прояв, що не входять у літературну українську мову, але подибують ся в поодиноких диялектах так

само, як у бачванськім, є спора пайка. Зауважу-ж тут, що я цитати брав тілько з праць проф. Верхратського, а поминув умисно свої записки з Угорської Руси, оголошені в Етноґрафічнім Збірнику (Т. III—IV і IX), инакше число цитатів, і звукових прояв значно збільшило б ся було. Додам також, що диялєктольоґія наша не оброблена ще відповідно на цілім своїм просторі та що досліди, пороблені на всій полосї, де стикають ся Русини зі Словаками і Поляками — східна язикова ґрупа з західною — дали-б результати, що ще більше промовляли-б проти думки проф. Пастрнка та Соболєвского.[1]) Морфольоґії, синтакси та лєксики, що також промовляють більше за злукою бачванського говору з українськими, ніж зі словацькими, не тикаю тут, бо сего не робили й мої рецензенти, та надіюсь зробити те при иньшій нагоді.

Наведу ще тут погляд Срезневського на кілька приміт угроруських говорів, з яких деякі дотикають і бачванського диялєкту.

---

[1]) Подібні говори мусять істнувати не тільки на словацько-руськім, але й на польсько-руськім пограничю. (Теоретично вони мусїли б подибатись всюди там, де стикали б ся Русини з західними Славянами). Що воно так, потверджує отсей факт мій здогад. У „Правдї“ з 1872 р. уміщена невеличка статя під назвою „Мандрівка на Українське Підляся“. У нїй звертає увагу автор між иньшим також на мову в деяких пограничних селах, а з тих нечисленних відривків бачимо, що анальоґія між говором села Сидорок та Білого з одного, та словацько-руськими з другого боку, все таки істнує. Наведу відривки: „Під Білою Русини вимовляють лїтеру ѣ там, де вона вживала ся в церковно-славянськім язицї, тільки не так, як його вимовляють Великоруси, а з протягом, дуже виразно розкладаючи його на **і** і **е**. Так вони кажуть: хл**іе**б, хм**іе**ль, р**іе**дко, на пол**іе**, д**іе**вчина, в л**іе**с**іе**, тоб**іе**, не л**іе**чь, не в**іе**даю і протягують голос ѣ (**іе**) навіть довше, ніж Поляки і Сїверяне може тим, що всї Русини на Підлясї говорять дуже з протягом, неначе співають своєю мовою. Лїтера ѣ не тільки не змінилась на **і**, як на Українї, але навіть саме українське **і** часто у Русинів зміняєть ся на ѣ (іе); так вони вимовляють: хлопц**іе**; а не хлопцї; навіть в деяких infin. дїєслов ів замісць **и** вимовляють **іе**: колядуват**іе**, кричат**іе**, замісць колядувати, кричати. Голос **іе** (чи ѣ) дуже любимий звук у Русинів Більських і вони все вернуть вимову на **іе**. Деякі хлопцї навіть свої Сидорки звали Сидорк**іе**. Друга форма більської вимови, наближаюча її до чернигöвсько-сїверської, то голос її далеко мякший, як по правім боцї Днїпра і навіть по лївім, як в Полтавщинї. Не вважаючи на те, що поблизу Мазури, а в містечках Поляки дуже твердо вимовляють своє **у** (**ы**), Русини дуже змягчують своє **и**. В прошедшому часї дїєсловів вони кажуть: ходилі, булі, пошлі, а не ходили, були. В inf. дїєсловів вони зовсїм змягчують **и**, як Великоруси, хоч і не во всїх словах. Так ви почуєте такі слова, як: іехаті, робіті, ходіті, мочиті, продаваті і разом з ними: іестъі, куповатъі і навіть такі слова, як кричатіе. (Ст. 316—317)...

Срезневський[1]) уважає отсї прикмети угро-руського „нарѣчія“ останками давної старини: 1) Звук **ы** по горлових г, к, х: гыну, доугый, благый, кыдати, усякый, жидовьськый, хыжа, хыжій, глухый, сохы; 2) Звук **е** на початку слова намісь **о** пр. јединъ, једна, једно (приклади подаю правописю ориґінала); 3) Склади **ра**, **ла** намісь **оро**, **оло** в деяких словах: голова і глава, дорогый і драгый, золотый і златый — та одно **а** намісь двох **о** в слові гварити намісь говорити. 4) Мягкий виговір співзвуків **ж**, **ч**, **ш**, **щ**: жјаль, чјасъ, нашь, нашје, нашјо, шјановати, щјастьји — і **з**, **ц**, **с**: сю, пшеницја, пірницја. 5) 3 відм. pl. муж. і сер. роду закінчений на имъ (осмъ, ймъ) намісь омъ: волимъ, волойкымъ, хлопцймъ. — Що сей погляд має рацию, се зовсїм певне.

І ще на одну річ зверну увагу, що може мати вплив на остаточне порішенє питаня, до якої славянської ґрупи належить зачислити бачванський говір. Як відомо, білоруська мова витворила ся також на місцї зіткненя східної (руської) з західною (польською) ґрупою славянських говорів. Схожість білоруських говорів із бачванським так бє в очи, що се мусить зауважати кождий славіст. Тим більше може дивувати, чому білоруських говорів не зачислює нїхто до західної ґрупи, а бачванський зачислює? [2]) Для показу подам тут одно білоруське оповіданє:

О під ударенєм зміняєть ся на **у**, як на Полїсї; тут говорять: кунь, вул, вун, пуйде, у панув, у жидув. А за те в деяких словах **о** не змінило ся не тільки на **у**, але навіть нї на українське **і**; так Русини під Білою кажуть: пойде, кот, кошка, пошлі куповаті... Українське мягке **рь** тут зістаєть ся твердим, як в словах: ору, говору, зора, а за те шипучі лїтери змягчають ся зівсїм, як в Чернигівщинї: Шьож ти шє рвешь? (Ст. 373)... Окрім помянутого в вимові підбільській часом трапляєть ся форма прошедш. часу дієслова на **л**: поробіл. (Ст. 374). Дальше (ст. 376) наводить автор невеличку розмову свою з молодицею. Хоч як коротенький текст розмови, то все подибуємо в ньому ще одну дуже важну прояву, а власне дзеканє. Подам слова жінки: „Бо я хліеб **дзіесь** пеку. Всіе наші пошлі в поле, а я маю що робіті в госпóдіе. Чого ти вляз на вікно? (крикнула до хлопця). А йді до хороби! **Ходзь** на двір. От хлопціе гуляют на дорозіе, а то я тобіе дам. Та не рви моркви, бо ще зельона, недоздріта. Тїкай до хороби“. — Очевидно, що докладні диялектольоґічні студиї переведені на місци виказали би далеко більше анальоґічних прояв. І знов з того виходить, що на підставі назначеної з гори формулки не кождий говір можна зачислити до якоїсь язикової ґрупи. Длятого треба увзглядни́ти ще всякі иньші моменти, чого до тепер власне не роблено.

[1]) В статї „Русь Угорская“ і т. д.

[2]) Розумієть ся в науцї, бо полїтичних шовіністів не бракне нїде.

„Байка изъ деревни Каракули Бѣлостокскаго уѣзда.

Жыў кéдыснь собѣ́ Ясько. Іонъ не разъ возі́ў жидо́ў. Разъ пріиишóў до ёгó одзи́нъ жидъ и кáже: Яську! завези́ минé до мѣ́ста, я тобѣ́ дóбри грóши дамъ! Гэто былó ў нóче и Ясько не хоцѣ́ў ёгó весьци́. Жидъ просі́ў ёгó, просі́ў и кáже: Яську! хоць, пойдзéмъ до корчмы́, я тобѣ́ дамъ квáрту вóдки. Ясько каже: Дзе я тамъ пойду! Не хóчу и́сьци и не поѣ́ду; еще копъ дзе разбóйники забíли. — Жидъ сталъ просíць ёгó и Ясько пошóў зъ нимъ до корчмы́, вы́піў вóдку и повéзъ жидá до мѣ́ста. Жидъ купі́ў скла ў мѣ́сци и ены́ ѣ́хали уже до дóму. Дорóга йшлá чрезъ лѣсъ. Жидъ глянýў на перóдъ и кáже: Яську! што гэто такóе? А тамъ стóяло ки́лька сты́ндеры (пнї) и Ясько сказáў: Чýешь, гэто мýси разбóйники. Аей, аей, што тэразъ бýдзе? Ены́ насъ забью́ць! Жидъ кáже: Яську! я ўлéзу подъ скло, а ты ѣдзь. — Улезъ жидъ подъ скло и сѣдзиць, а Ясько ўзя́ў кія и кáже тáкекъ розбойникъ: Што ты везешь? — И зноў отговóруе: Не бéце минé, я везу скло. Позней пóняў кія, екъ дасць по склѣ разъ, други! А жидъ ўсе кричиць: Дзинь, дзинь! — не бы то скло пэнкае. Узя́ў Ясько коня́ и ѣ́дуць домóй, а жидъ каже: Яську! а што, розбойникъ уже не зáдзи? — Э, кéды мы ихъ уже проѣхáли, сказáў Ясько. Ѣдуць ены́ дáлей, áжно кóле дорóги пне стоя́ць и жидъ пытáеце: Яську! Што гэто такое? А Ясько кáже: Я тобѣ́ казáў: Не ѣздымо, а то бѣдá ещé бýдзе, а што ты не вѣ́рыў, тожъ гэто воўкé; ены насъ уже не пýсцяць живы́хъ. А жидъ каже: Ну, Яську, чи у цибѣ верóўка естъ? А дзесць естъ кусóкъ, то на што тобѣ нё?— Чуешъ, привяжи мене подъ возомъ и я буду брехаць, бо воўкé, ты самъ вѣдаешь, боя́це собáки. Привязáў ёнъ жида, а самъ екъ стаў ганя́ць кóни, то ажъ гукъ по лѣ́си пойшóў, а жидъ усё, екъ „гимъ гаў“, такъ „гимъ гаў!“ Одъѣ́хаў Ясько одъ лѣ́са, розвязáў жида и кáже: Копъ цибѣ́, жидъ, хворóба ўзялá, за цибѣ́ я дзи́сяй чи́сто праполóхаўсе. Приѣ́хали ены́ до селá; жидъ ўзяў ў корчмѣ́ вóдки, даў трóха и Ясько́ви и кáже: Уй, якіе кéпскіе розбóйники мáло кіемъ не забили мине! Зъ гэтыхъ поръ іонъ нигды не ѣ́здіў ў нóче“.[1])

Як уже з сего показуєть ся, спільних точок між сим говором білоруським і бачванським є дуже багато. Колиж би ми втягнули для порівнаня ще й иньші білоруські говори, тодї та схожість вийшла б іще сильнїйша. Та се не належить до моєї працї, тому й на сім зупиняю ся.

---

[1]) Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности имп. Академіи Наукъ. Т. 46. Ст. XIV—XV. (Образцы бѣлорусскаго нарѣчія разныхъ мѣстностей доставленные П. Авенаріусомъ.)

Оттак перейшов я ріжні звістки про Бачванських Русинів, висловляючи й свої погляди на їх диялєкт. Як видно, то до 1898 р. не уважав нїхто Бачванських Русинів Словаками. Аби порішити одначе питанє про їх национальність, треба знати, які погляди в тій справі мають самі Бачванцї. Повисше мали ми вже нагоду переконати ся в части про те із двох друкованих листів до „Зорі" і д. Павлика. Тепер подам я недруковані ще нїде листи Бачванських Русинів до Товариства „Просьвіти" і до мене.

В архіві „Просьвіти" переховуєть ся 10 листів із Бачки, але з них тільки два заслугує опублїкованя в цїлости. В них пробиваєть ся велика радість з тої причини, що Галичани не забувають про Бачванцїв і відзивають ся до них деколи. Се додає їм відваги і надії на лїпшу будучність і довіря до власних сил. Дуже гарний лист д. Югика (що живе тепер у Сримі), а незвичайно інтересний його погляд на північних Угро-русинів. Листи сї звучать:

I. „Поздравляю васъ любезно, всихъ членовъ Просвѣти совокупно съ вами и всихъ галицкихъ Русиновъ. Благодаримъ вамъ сердечно за вашо дари и красни кнѣжочки, што ви намъ каждаго часу посилате и желаемъ вамъ доброго здравя, жеби сте радосно дочекали день Воскресенія Господня: то вамъ желаемъ.

„То вамъ пишемъ, же у Панчове нѣтъ Русиновъ, лемъ у тихъ мѣсточкохъ, где емъ вамъ уже обявилъ. Керестуръ, [з] 4731 жителями, 703 домни нумери и то сами Русини у нашомъ селѣ, ми себѣ сами росказуеме и у насъ народъ не бѣдуетъ, бо у насъ земля благородна, а люде робучи вредни[1]). Ту пановъ нѣтъ, лемъ двоме паноцове, цїякъ[2]), двоме учителье, а други двоме учителье суть такожъ земледѣлци. А ми вшитки єднаки; котори охотни до роботи, той мае вшиткого, што му потребно. У нас ся роди пшенѣца добра, жито, овесъ, ячмень, кукурица, конопи, просо, репчень, а вшитко красне. А од сусиднихъ народовъ и од пановъ не маемо жадной хиби, ани ниякого преслидованя. Ми жиемо у слози[3]) з ними; они приходятъ до нас во гости, а ми до них. Ту су люде добри вшитки и намъ сусидни миста сутъ: 1) Кула, там жію Мадяри, Шваби и Раци.[4]) 2) Червенка, сами Шваби. 3) Вепровачъ, Мадяри и Шваби. 4) Филипова, Шваби. 5) Лалить, **Словаци** и Раци. 6) Торжа, Шваби. То вшитки ся з нами сходя, кажди день. Ту

[1]) Пильні, працьовиті.
[2]) Дякъ.
[3]) Згоді.
[4]) Серби.

нѣтъ такой народности, што би другу давила. У комитатѣ може кажди бути, кто мае учености, даякого званія. Мадярски язикъ дипломатски. Маеме равноправностъ. Лемъ то правда, же платиме велики податки. Єстъ у насъ, што плати 500 золоти на годъ порцію[1]), а инше вшитко добре.

Одъ насъ троме хлопи Русини з Б. К[еpестура] пошли початком мѣсяца марта 1882 года до Іерусалима: Мудри Теодоръ, Георгій Югасъ, Сантанъ Михаилъ. То е нове у насъ. Дай имъ, Боже, щасливу дорогу.

Куцура тишъ велике село, але тамъ сутъ и Мадяри и Швабя. Русиновъ лемъ половица. Войта маю Русина. Вола ся Михнякъ Дюра Михалъ. Вербасъ Стари — тамъ лемъ мало Русиновъ. Варадинъ (Neusatz) — и ту не много. Дюрдьово — тамъ єстъ 86 домово нумери, 720 ланци землѣ маютъ, але тамъ єстъ много Серби.

За Дунайомъ єстъ: Въ Шиду, Беркасовъ, Бачинци, Микложевци, Петровци[2]). И кажди маю свойого попа и церкву.

Обявляю вамъ и то, же Дунай таки мали булъ того року у фебруару и марцу, же на поеднихъ мѣстохъ пешо люде преходѣли и то до теперъ нѣгда не було. А теперъ уже вода растетъ и дамши можу ходитѣ. С тимъ оставамъ у Керестуре вамъ понѣжни и благожелателни пріятель Іоанъ Виславски. Дьоровъ[3]). 14. 3. 1882.“

II. „Славному Товариству Просвѣти у Львовѣ.

На моей адреси прислани книжочки одержалъ емъ, то естъ за два мѣсяци, май и червень текущаго року и посльа адреси доручилъ кождому, котори радосно ѣхъ приняли. И ти други книжочки, котори даромъ прислани болше разъ, то я кождого року роздѣлилъ школярямъ на еґзаментъ, бо у членох Просвѣта находится кождого числа поодна книжочка и скоро уже во кождомъ рускомъ доми находится Просвѣта. Я ихъ даровалъ и другимъ, котори и не спадаютъ д Товариства, котримъ якую потребовало, бо не кожда книжочка за простихъ людей важна н. пр. Роскази про небо и землю, Про сили природи — не естъ за кождого, дакотори любятъ святиню, а дакотори Исторію Народну или Исторію Єсте-

---

1) Порція — податок; се слово уживаєть ся і в північних комітатах Угорської Руси.

2) Як із того видно, селяне вміють добре відріжнювати Русинів від Словаків і їх сїл не зачислюють до своїх.

3) Се той самий, що писав і повисший лист до ред. „Зорі“. Власне довідую ся в сїй хвилї, що він умер сього місяця (март).

ственную, а дакотори книжочки забавни; то межи Просвѣту находятся розлични книжочки, та я уже знаю, кому яку треба дати.

Дуже вамъ сердечно дяку[ю] за книжочки, котри ви за насъ даромъ прислали. Най на васъ не забувае всевишній Господь николи так, якъ що ви за насъ не забуваете. Ви одни на свѣтѣ даете радостъ до нашихъ серцяхъ. Не даете намъ такъ тяшки рани до серца, якъ намъ даютъ наши Угорски Русини. Гдесъ тамъ сподъ гор Карпатскихъ находится одна Газета на мадярскомъ язику для рускаго народу. Чи она естъ мила для Русина? Нѣ, така стоитъ передъ нами, якби вовкъ стоялъ перед овцю. Перви разъ малъ емъ щастя проч[ит]ати 15 червня газету [Kelet], у которей було надруковано: ez a nép, a melyik anyira szereti a magyarságot és annyira szeretne megmagyarosodni; ez a nép jobb sorsra és több figyelemre benne erdemes — то естъ: сей народъ, котори на тилко любитъ мадярщину и на тилко любилбися помадярити, сей народъ лѣпшей и болшей благодарности малби бути достойни. Olszavszky Lajos. — Лѣпше булоби ся такому пану не мишати мадярскою газетою межи руски народъ. Коли онъ знае газети писати, то онъ познае и уставъ граждански мадярской держави: праворавность (sajat-szabatság). Лѣпше було би ему руску газету писати и не умеръ би полъ дня скорше, як мае умрети и зосталби рускимъ патріотомъ.

Я завсегда думалъ, що въ Угорщини пол миліона Русинохъ, а теперъ знаю, же нѣтъ Русинохъ лишъ въ Бач-Бодроцкомъ и во Сремскомъ комитату.[1]) И ми дуже любимо нашу землю и припознаемо, що естъ земля мадяровъ и ми ей граждани, припознаемо нашего Милостивого Короля Францъ Іосифа I и ми завсегда готови добри и зли часи подѣлити зъ мадярами, лишъ свою народностъ будеме хоронити по нашихъ свободнихъ правахъ. Хотяй насъ въ Куцурі не вси жителѣ руски, лишъ два части, але зо всимъ руске село; маемо Русина нотаруша — руского священика синъ, Лусканци Берталанъ — и теперъ прошлихъ дняхъ юнія 24 булъ наимено[ва]ни от солґабирова (штулрихтера) потновтарушъ также руски синъ (унтернотаръ); у нашимъ округу маемо подсолґабирова (унтерштулрихтеръ) также руски синъ съ Коцура, еще молоди, 26 лѣтни, на которого маеме болшу надѣю, Шоошъ Гаврилъ; всихъ рускихъ панохъ маемо, еще воздухъ руски надъ нами и самъ Господь Богъ Русинъ, наши дѣти кажутъ. (Дальше згадує про жнива і членські справи). 25. 6. 1890. Іоанъ Юликъ".

[1]) Подкарпатски Русини уже скоро вси помадярени. — *Прим. автора листу.*

Иньші листи не цікаві для нас, тому я подам тільки, про що в них говорить ся:

III. 6. 4. 1884. Подяка читальні в Коцурі за даровані книжки.

IV. 22. 10. 1888. Письмо з Куцури від Івана Югика. Повідомляє, що з'єднав нових членів Просьвіті і просить написати йому, чи не міг би зі Львовом навязати торговельних зносин, бо він торгує яйцями і маслом.

V. 20. 1. 1889. Від тогож. Повідомлене про впис нових членів і виступлене деяких давнійших.

VI. (Без дати). Від тогож. Повідомлене про членів, надто про пенсионованого урядника, Русина, Гавр. Ґвождяка, що оснував фонд на вивінування бідних дївчат.

VII. 19. 9. 1889. Від тогож. Справи членів.

VIII. 1889. Від тогож. Справи членів.

IX. 30. 9. 1890. Від тогож. Справи членів.

X. 15. 11. 1890. Від тогож. Справи членів.

Дальші листи, писані до мене, походять від двох богословів, одного учителя і одного селянина. Вони написані на мою просьбу, до якої дали причину рецензиї проф. Пастрнека та Соболєвского. Прочитавши їх, я подав із них зміст усїм чотиром моїм знайомим і просив висловити свої погляди в тій справі. Вони зробили те; і хоч може не одно не витримає в них критики, то всеж вони будуть мати вартість як вираз поглядів Бачванців у справі приналежности їх до нашої нациї. Подаю їх у повній основі:

I. „Чи правда що Бачвано-Срѣмски Русины Словаки? Не е важнѣйшой рѣчи, хоть котрого народа, якъ самъ отвѣтъ на вопросъ якой онъ національности. Я думаю, що то и не тяжкое дѣло постановити за якій народъ, котрой онъ національности приписати ся имѣетъ. Не такъ се дѣло стоитъ съ нами, Бачвано срѣмскими Русинами. Хотя мы сами себе считаеме Русинами, и не е жадного человѣка, котрый бы иньшакимъ считалъ себе якъ Русиномъ, однако намъ учени люде не хотятъ признати право называти себе Русинами, но они называютъ насъ Словаками. По чему? По тому, що наша малоруска мова змѣшана дуже съ словацкою мовою и подобаетъ больше на словацку якъ на руску. То ихъ единый аргументъ, на котрый основувати можутъ свои доказы, больше дармо будутъ шукати, бо ихъ не годни найти.

. . . .

Чи правда, що Бачвано-Срѣмски Русины Словаки и нѣтъ Русины? Отвѣчаю певно нѣтъ! Хто хочетъ о томъ пересвѣдчити ся, най познакомится съ исторіею нашего Бачвано-Срѣмскаго народа.

Хоть не е о томъ опширной исторіи, но то е певно що они приселили ся изъ повночной Угорщини, изъ комитатах Zemplèn и Saros. Рокъ переселенія не е точно опредѣленій, по воопще мнѣніе е, що то стало ся передъ якихъ 150 роковъ, отже при концѣ першой половинѣ XVIII. столѣтія. Только певно знаеме. Въ Земплинскомъ и Шарошскомъ комитатахъ и теперъ суть таки само Русины, и съ такою мовою якъ въ Бачцѣ и въ Срѣмѣ. Сіи Русины змѣшани суть съ Словаками. Словаки говорятъ чистою словацкою мовою, а Русины такою, якъ то п. Гнатюкъ указалъ въ брошурѣ: „Руські оселї в Бачцї“ т. е. мѣшаною руско словацкою мовою. — Якъ же то можна, вопрошаю, що одна часть словацкаго народа въ одномъ селѣ говоритъ чисто по словацки — друга же часть того самого народа (бо консеквентно и они Словаки), въ томъ самомъ селѣ говоритъ рускою мовою мѣшанною съ словацкою? Єсли они одинъ народъ словацкій, тодѣ повини мати и одну мову словацку, або если одна часть якого села измѣшать свою чисту словацку мову съ рускою — тодѣ повина такъ само и друга часть народа того самого села.

Фактумъ е то, що такихъ селъ — где Словаки змѣшани съ Русинами — въ повночной Угорщинѣ е дуже много. Якъ же то стало ся? То иньшакъ пояснити не можно якъ такъ, що въ часѣ поселеня Русиновъ въ повночну Угорщину — одна часть Русиновъ поселила ся межи Словаками, котры уже тамъ жили, а зачѣмъ Русинъ лехко можетъ навчити ся словацкой мови, совсѣмъ натурально сталося, що Русины въ тыхъ краяхъ черезъ сообращенье, торговлю и т. д. мало по малу все больше и больше мѣшали въ свою мову слова и формы словацки и изъ того произошла мова не словацка но „словенска“.

За доказъ того довожу нашихъ Срѣмскихъ Русиновъ. Они поселили ся тамъ изъ Бачки, где Русины не суть дуже мѣшаны съ Сербами и Хорватами и такъ они свою мову, с котру прійшли тутъ изъ повночной Угорщины не мѣняютъ. Но Срѣмски Русины мѣшаны суть съ Сербами и Хорватами и въ слѣдствіе того они въ свою руску мову уже дуже много примѣшали Сербски слова и формы. Єсли такъ стало ся съ Срѣмскими Русинами лишъ черезъ нѣсколько десятокъ роковъ, дуже легко могло стати ся то само съ Русинами повночной Угорщинѣ.

Русины въ комитатахъ Земплинъ и Шарошъ называютъ себе „словяками“, они говорятъ „по словенски“. Они знаютъ, що ихъ мова уже не чиста руска, прото частѣйше называютъ себе „Словяками“ якъ Русинами. Не кажутъ, що они Словаки, бо они

дуже ясно разлучають Словаковъ отъ Русиновъ (Словяковъ) и про то всѣ кажутъ, що они той самой народности якъ прочи Русины на повночной Угорщини.

Не можно певно знати чи сіе ихъ названско: „Словякъ“ и въ давнѣйшихъ часахъ уживало ся (употребляло ся) въедно съ рускимъ. Я гадаю, що лишъ изъ новѣйшихъ часахъ походитъ. И се не тяжко доказати. Наши Бачвано-Срѣмски Русины изъ комнтетахъ Земплинъ и Шарошъ — где по при „Русинъ“ употребляютъ и „Словякъ“ „словенски“ — приселили ся. Если бы се назвыско: „Словякъ“ „словенски“ давне було, тодѣ бы его и нашъ народъ въ Бачцѣ и Срѣмѣ употреблялъ. Но нашъ народъ и не знаетъ за такое имя — отже лишъ изъ новійшихъ часахъ походитъ имя: „Словякъ“ „словенски“.

Но вопросимъ ся отъ самого народа Бачвано-Срѣмского, якой національности? Не е жадного человѣка межи нами (кромѣ „интелиґентныхъ“ ренеґатовъ), котрый бы на сей вопросъ иньшакъ отвѣчалъ, якъ то що онъ „Руснакъ“ (больше употребляетъ ся) або „Русинъ“ (менѣй употребляетъ ся), говоритъ „по руски“, національности е „руской“. Они знаютъ, що ихъ дѣды прійшли съ „горницы“ (такъ называютъ нашо Русины повночну Угорщину), они знаютъ, що тамъ е еще больше „Руснацохъ“ и що они едной національности съ ними. — Я гадаю, що лѣпшого арґумента уже и желати не можно.

Нашо Русины знаютъ Словаковъ, бо и тутъ въ Бачцѣ суть словацки села, а такъ само знаютъ насъ Словаки и едни отъ другихъ рожнятъ ся по типу, мовы, облеченю, и звычайохъ. Русинъ по типу такъ легко можетъ спознати Словака, якъ въ Галиціи н. пр. жида. Въ мовѣ рожнятъ ся майже въ каждомъ словѣ. Словакъ и Русинъ порозумѣютъ ся якосъ, конечно каждый Славянинъ съ другимъ славяниномъ порозумѣетъ ся, но то тяжко многоразъ только по смыслѣ. Я уже инших славянскихъ языковъ знаю, но коли читаю яку ґазетку або книжку словацку — я то дуже тяжко, або ничъ не розумлю изъ того, що читаю. Суть у насъ прости люде, котри уже по 8, 10 роковъ читаютъ словацки газетки, а они еще и теперъ не знаютъ говорити по словацки и много того не розумѣютъ. Єсли правда, що наша мова словацка и що мы Словаки, тогда вопрошаю, по чому мы не годны порозумѣти тоту нашу мову, чому намъ такъ тяжко учити ся той мовы?

Въ облеченю также рожнятъ ся. Правда, що руске облеченье подобне словацкомъ, но въ многомъ оно не такое, якъ у Словаковъ. Руска „бунда“ е широкое довгое облеченье изъ кожи овчей

безъ рукавохъ. Словаки того не маютъ, они маютъ довги кожухъ изъ овчей кожи съ рукавами, а рускій „кожухъ“ е короткій.

Звычаи народни словацки не спознаю добрѣ, но минѣ казали, що свадьба у Словаковъ совсѣмъ иньшакъ отправляетъ ся, якъ у Русиновъ. Напротивъ за многи звычаи народни знаю, котры отвѣтствуютъ народнымъ звычаямъ рускимъ на повночной Угорщини, н. пр. колядки на Рождество, поливаня на Воскресеніе [(„Велька ноцъ“) вторый и третій день: вторый день мужчины жены, третій день женщины мужъ], писанки и т. д.

Также и въ стравахъ не рожнятъ ся Бачвано-Срѣмски Русины отъ Русиновъ полночной Угорщины н. пр. „бобальки“ (на Рождество), „пироги“, „сирецъ“, „галушки“, „замешка“ (изъ тенґеричной муки приготовлена), „циберей“, „геровци“ и т. д.

Що Бачвано-Срѣмски Русины суть вправдѣ Русинами, доказуетъ історія. Я въ ніякой історіи не читавъ, щобы Словаки послѣ временъ св. Кирила и Методія були обряда восточного, но они все були западного, або въ новійшихъ часахъ реформаты (Лютераны, Кальвины). Такъ то и нынѣ. Напротивъ Угорски Русины все були всѣ восточного обряда, а въ XVII столѣтіи пріяли унію.

Въ нашемъ народѣ е самоспознанье руской національности, но то не можно приписувати тому, що они восточного обряда съ старославянскою мовою. Они знаютъ, що и Серби и Хорвати того самого обряда и прото они не называютъ себе Русинами по вѣры, но по національности. Я спознаю нѣсколько семейства руски, котры лишили унію и стали ся православными (якъ Сербы), но прото они не называютъ себе Сербами но Русинами.

Нашъ народъ желаетъ просвѣты, любитъ читати, родичи радуютъ ся, если ихъ дѣти знаютъ читати и писати по руски. Народъ собѣ книжки и новинки желалъ, а не зналъ откуда ихъ взяти. Рускихъ книжокъ и новинокъ до передъ двома роками въ Угорщинѣ не было, Галиція далеко (прото многи куповали книжки отъ „Просвѣты“ и Ставропигійского института), и такъ народъ бувъ принужденій глядати собѣ книжокъ въ другой мовѣ, котру могъ порозумѣти. И такъ стало ся, що народъ рускій читалъ новинки и книжки сербски, хорвацки и словацки, но сеси книжки не могъ каждый розумѣти. Много разъ имъ видѣвъ, що одинъ „поучени“ читавъ яку новинку сербску або словацку, но люде го не розумѣли добрѣ, и онъ по тому своими словами разяснялъ имъ, що пишутъ новинки. Замѣчаю, що такихъ книжокъ и новинокъ не було за много. Такъ було передъ появленьемъ рускихъ новинокъ въ Угорщинѣ. Якъ появила ся перша руска новинка для народа въ Ун-

гварѣ дѣло заразъ иньшакъ обернуло ся. На першій воззывъ редакціи запренумеровало ся изъ Бачки больше якъ **60** людей, и еще по тому черезъ одинъ мѣсяцъ число пренумерантовъ изъ Бачки надвысивало число пренумерантовъ Русиновъ изъ полночной Угорщини.

Нынѣ е еще больше претплатниковъ „Недѣлѣ“. На книгопечатню „Науки“ дуже много жертвы изъ Бачки послано.

Изъ того факта, що можно вывести? То, що Рускій народъ въ Бачцѣ и Срѣмѣ имѣетъ свою національну самосвѣдомость, то значитъ, що имъ тота мова лѣпше понятна, якъ словацка, хорвацка и сербска. Теперъ уже дуже мало можно найти у насъ словацкихъ або сербскихъ книжокъ. Въ моемъ селѣ въ „читальнѣ“ находитъ ся по при „Недѣлѣ“ и „Науки“ еще и одна словацка газетка, но тоту уже никто и не беретъ въ руки.

Конечно прошу тыхъ, котрымъ еще и теперъ тота справа невѣроятною видитъ ся, що пріѣхали сами освѣдчити ся о справедливости моихъ доказовъ. Правда, що мы найдальша часть руского племени и то е причиною, що мы уже такъ много утратили отъ руского означеня, но то еще не пошло такъ далеко, що бы насъ не можно було спознати якъ Русиновъ.

Если бы и можно було доказати справедливость мнѣнія др. Пастрнека и Соболевского о Бачвано-Срѣмскихъ Русинахъ, тодѣ бы се мнѣніе основувало ся едино на нашой мовѣ, а всйо ино недоставало бы ему. Но и тодѣ не було бы правдиве ихъ мнѣніе, що мы Словаки, но должны бы були дати намъ якое другое новое имя, до нынѣ не знакомо въ Славянскомъ свѣтѣ; но то чей нихто не будетъ доказывати, що мы маленька часть славянского племени самостойный народъ. Доказы, що мы послѣдня часть малоруского племени е доста, только до теперъ они еще не собрани, но не минетъ много часу и они будутъ собрани. Якъ надрукуютъ ся матеріали собрани п. Гнатюкомъ въ Бачцѣ, будетъ сеса справа еще яснѣйша.

Въ Бачъ-Керестурѣ 13/VII 1899.

Юрій Биндасъ, богословъ еп. Крижевацкой“.

II. „У Загребу 4. VIII 1899. Вп. Паньe! Пише ми мой колега Биндасъ, же булъ у Галицiѣ и у Львову и же на вашу брошуру о бачванскихъ Русинохъ гварелъ и твердзелъ др. Пастрнекъ, же ми Словаци. Зато мамъ часцъ за шицкихъ богословохъ бачванскихъ послацъ протестъ на тоту тверднѣю. Ми и цали народъ, котри вони назвали Словаками, вше ше чувствовали Русинами, а нѣґда Словаками. Но то може буць теоретичне доказиванье, алье да е

правда, тому ше проциви готово цали животъ и кажди крочай бачванского Русина. Такъ може доказовацъ едино, хто тотъ народъ нье позна и нье булъ меджи нѣмъ. Правда естъ веций ствари, котра на народъ свой упливъ маю и однародзую го, алье вонъ до теразъ ище слава Богу у главнимъ зачувалъ свой русински карактеръ, гочъ е якъ мала оаза у силней смѣси народностихъ (Мадярохъ, Швабохъ, Сербохъ, Словакохъ и т. д.). Па и нье чешко доказацъ, же ми нье Словаци, алье Русини:

1. Народъ нашъ одъ кеди ше ту присельелъ, вше ше волалъ Русиномъ (Руснакомъ) и нѣгда би и найзаднѣ и найбѣдньейши мужикъ на питанье цо ши? нье одвѣтовалъ: я Словакъ, но пове кажди: я Руснакъ (Русинъ) — знакъ, да ше вше чувствовали Руснаками одъ своихъ старихъ (прадѣдохъ), котри пришли предъ 150 р. зосъ горе и котрихъ тримаю за своихъ братохъ.

2. Правда языкъ (діялектъ русинскаго горнього язика) маю свой розлични од горнѣхъ Русинохъ и одъ Галичанохъ, но да е идентични (исти) зосъ словацкимъ, то зо шицкимъ крива твердня. У близини бачв. Русинохъ наоколо жію Словаци и за чудо, якъ же ше нье стопелъ нашъ діялектъ зосъ словацкимъ? И чи можу мацъ 2 льебо 3 валали истей народности розлични язикъ константно а у такей су близини ($^1/_2$ годзини). Па Русинъ гвари Словакови: Ти Словакъ, гочъ го и розуми. И правда, же му е сличнй, алье льемъ тельо, якъ и другому Славяну по язику н. пр. Сербови. Серба и Словака еднакъ розуми, па нѣхто нье пове, же Русинъ Сербъ якъ и за Серба нье пове, же е Словакъ и обратно (за Слов. да е Сербъ). Узрокъ тому нье може буцъ у вѣри, бо Словакохъ естъ и у другихъ крайохъ и нье волаю ихъ Словаками зато, же су протестанти, алье же ше сами такъ одъ старини волаю. Такъ и Русинъ ше нье вола Русиномъ зато, да ше разликуе одъ Словака само по вѣри, а иньшакъ да су истей народносци (Словаки), алье ше такъ вола и самъ и одъ другихъ, бо ше чувствуе братомъ Русинохъ зосъ горе. Па и то: Позна еденъ другого, розумя ше, а ипакъ нье знаю гуторицъ еденъ язикомъ другого: — да имъ исти язикъ, то би нье була у такей близини такъ длуго така разлика, алье би ше стопели у еденъ язикъ поготово при такей комуникаціѣ, дзе ше еденъ зосъ другимъ кажди дзень сходзи. И чудно и тото: Русинъ розуми добре Словака, алье себе нье бере його слова: (його діялектомъ ше служи у шали, за: Witz), ма вельо цудзи слова, мадярски, нѣмецки, а словацки нье, а у сличнихъ (подобнихъ) словохъ ма исти корень, алье нье исти наставакъ. (Я нье знамъ и самъ словацки).

3. Народъ русински правда заосталъ, но у новше време ше почалъ дзвигацъ и будзицъ и кедъ го нье задави мадярски (бо ужь и школи державни мадярски), подзвигнье ше фришко, бо е бистри — почалъ читацъ новинки. У початку сербски, яки досталъ и русински кнѣжочки, а у заднье време и словацки, но мало, вельо вецей русински, а одъ словацкихъ заднѣ 3—5 роки „Крестанъ“, но нье розуми го, льемъ хто длужей чита, а русински готово кажде слово розуми, гоч е горнѣ діялектъ (Наука, Листокъ, Недѣля, Посланикъ, Просвѣта, Мисийно кнѣжочки). Правда естъ тому вельо узроки, хтори запречую його интелектуални розвитокъ: прессія одъ Мадярохъ, бо у школохъ дзеци муша учицъ мадярски, а нье розумя и с тимъ имъ ше таленти тупя. А доказъ, же народъ ма вельки интелектуальни способносци то, якъ напредуе у матеріялней култури практично и раціонално ґаздуе и роби у шицкимъ. И да ма добру и патріотичну интеліґенцію, булъ би дальей. Окремъ учительохъ и попохъ ньема нѣяку интеліґенцію. Ньема вождохъ. Да народъ ма и чувствуе ше русински и то доказъ, же го такъ шицки волаю и по н о ш н ѣ у шматохъ и по обичайохъ. Шмати му дзегодъ естъ Русина розлични особенно одъ Словаковихъ шматохъ. И гочъ страцелъ ужь вельо зосъ своей правей старей ношнѣ, бо и ту (у тей ствари) доминира ужь и мадярска а помало и нѣмецка ношня (облькеченье) то ше ипакъ одъ шицкихъ розлучуе и позна ше доразъ на перши взглядъ: то руски легинь, льебо дзивка (особито сукнѣ, а у леґиня ґачи широки, котри ужь виходьа зосъ моди и превладали надраґи) а стари ше познаю по кожуху и длугихъ власохъ. И цо старши людзе, то маю вецей консервативизма у себе и указую крашши и чистейши карактеръ и типъ (typus) русински: чистейша и краша бешеда презъ мадярскихъ словохъ, вецей народни фрази и пословици и т. д. А „typ“ во опще ше розликуе Словака одъ Руснака. Правда нье розликуе ше якъ монголски типъ одъ славянского, алье на тельо, да чловекъ, котри видзелъ Руснака и Словака нье заменѣ ихъ. Сродни су дакле у бешеди, якъ зосъ другима славянами такъ и зъ нѣма, алье н ь е м а ю и с т и я з и к ъ, анѣ исту ш м а т у, анѣ исту в і р у, анѣ нье исти обичаи, зато и нье може буцъ Русинъ Словакомъ, алье су одъ Словакохъ иньшака и друга народносцъ: Русини (Р у с н а ц и) су якъ ше сами волаю и вше ше волали, а такъ ихъ и шицки други волаю па и сами Словаци имъ гваря: Руснакъ.

И бизовно скорей ше нашъ бѣдни народъ страци медзи Мадярами и нье станье го, якъ постанье Словакъ, гочъ блѣско коло нього (Лалить Пивница и др.) Словаци, бо Мадяре робя такъ, же каждого патріотичного Русина муши заболѣцъ шерцо, кедъ подума на бу-

дущносць свойого народа; алье якъ ма мало интелїгенцїѣ и одъ тей векша часць ше сце волац Мадярами и народъ такъ учи, но озда ше обраци разъ то и пребудзи ше народъ. А на концу то твердзицъ за нашь дїялектъ, яки е теразъ, же е словацки, консеквентно же ми Словаци, то презъ фундаменту за того, котри позна язикъ и народъ еденъ и други, бо тому контрадикція у каждей ствари ше находзи, котра спада на характеръ едней индивидуальносци и народносци. А скорей то було ище меньей можно, кедъ булъ чистейши язикъ и блѣжши горньому, а да булъ исти, осталъ би у сушедскихъ валалохъ и ньешка исти и ньe розликовалъ би ше такъ барзъ. — Тельо примце, поштовани паньe, одомньe и одъ страни моихъ колеґохъ унїятскихъ богословохъ зосъ бачванскихъ Русинохъ, котри, кедъ Богъ да, буду будзицъ, якъ зверша свойо студіи, свой любими р у с и н с к и народъ зосъ глѣбокого сна: котри народъ въ едно з нами шпивалъ и будзе кажди, котригодъ ше ньe помадяри, вше шпивацъ зосъ щирого и веселого русинского шерца: „Я Р у с и н ъ б и л ъ, е с м ъ и б у д у, я р о д и л ъ с я Р у с и н о м ъ“.

„Опросцце ми, же сомъ тельо вельо написалъ: интенція ми була добра, да бранѣмъ свой народъ і його мено, котре наслѣдилъ одъ своихъ прадѣдохъ. Може буцъ естъ и инконсеквенціи и нелоґично повязани думи, алье и ньe чудо, бо ньемамъ часу: colloquia ту предомну и то у наглосци и фришко написане: думи озда увидзице па кедъ су вамъ хасновити, ви ихъ льепше зложце и конштруирайце зъ нѣхъ арґументъ на противникохъ. Ньe знамъ, чи ище порозумице мойо писмо и нашь дїялектъ? Примце поздравъ братски, искрени (и) прїятельски и сердечни одъ:

Димитрія Н а д ь а, богослова II. г. у Загребу“.

III. Д. Микола Ґубаш, учитель і дяк у Коцурі, відповів на моє питанє так:

„Мое мнѣніе также то есть, що нашъ народъ во Бачки русскій есть, бо такъ онъ себе самъ русскимъ именомъ всегда звалъ и до днесь себе за такого держить, бо такъ его и другіи народы зовутъ: Мадяры „Orosz“, Нѣмци „Ruthén“, Словаки и Серби „Русъ“, а такъ бачванскіи якъ и тренчанскїи, нѣтра[н]скїи и други Словаки русскимъ его называютъ и жаденъ его за Словака не держитъ.

„...Мадярскіи писательи ранше або позднѣйше описуютъ Бачку и о ей народностяхъ пишуть, а о Русинахъ завше въ окремыхъ ста тяхъпишутъ и нѣколи Русина со Словакомъ не помѣшаютъ, окремнымъ русскимъ именомъ его называютъ.

„Наше нарѣчіе Словакъ не держитъ своимъ, оно маеть бути найроднѣйше „Цотакамъ“ и Лемкамъ; правда же оно и словацкому языку сродне есть. А чи другїи русскїи нарѣчія не суть сродніи словацкому и ческому я̂зыку?

„Народъ нашъ во Бачки читаетъ и пишетъ кириловскими буквами[1]). Пѣсеньки радо спиваетъ слѣдуючи: „Прошу красно преславную столицу“, „Дай же Боже добрый часъ“, „Широкое болотище вода заляла“, „Во недѣлю рано козака поймали“ и другїи. Изданія Качковскаго товариства, Недѣлю, Науку, Просвѣщеніе и другїи изданїя Купчанковы радо читаетъ. Будимъ-Пештянска „Недѣля“ во Коцурѣ до 50 предплатниковъ маетъ, и такъ и ужгородска „Наука“. Фонетику не любитъ и не читаетъ ѣ. [2])

„Которому языку есть бачванско-русске нарѣчіе найсроднѣйше, то най определятъ языкознанцu. Я только то знаю, що нашъ народъ якъ една капля воды во мори, между Мадярами, Нѣмцами, Сербами и Словаками живетъ уже 150 р и охранилъ свою народность и свое русское имя и кедь Богъ дасть и на далей русскимъ позостане.

„Маю еще то замѣтити, що: каждый народъ маетъ право то пожадати, обы го другїи народы такимъ именомъ звали, якимъ онъ себе самъ зоветь. Серби и Хорваты больше діалектовъ маю[ть], но письменный языкъ у обоихъ одинъ есть, только та розница постоитъ между ними, что Хорвати латинскими, а Серби кириловскими буквами пишутъ, но и такъ Сербъ зостане Сербомъ, а Хорватъ Хорватомъ и жаденъ изъ нихъ не хочетъ свое имя напустити. Такъ то и нашъ бачванскїй народъ не припознаетъ другое имя своимъ, только русское и спѣваетъ:

---

[1]) Треба розуміти звичайну нашу скоропись; кирилицею пишуть лише духовні книги, яких там є значне число. В Коцурі є один такий „специялїст“, що цілу зиму нїчого не робить, лише переписує замовлені книжки дуже красним письмом, за незвичайно дешеву ціну. Між тими книжками подибують ся звичайні церковні книжки (євангелия, апостоли і ин.) і всякі збірки духовних пісень, страстий Христових (апокрифічних) і т. д. Замітне се, що мова в одних рукописах церковна, лише з невеличкою домішкою місцевого говору, в иньших зовсїм місцева. Я маю надію дістати в недовгім часї один із сих рукописів і дещо з нього опублїкувати.

[2]) Д. М. Ґубаш помиляєть ся, кажучи, що Бачв. Русини не люблять „фонетики“. На скілько я зауважав, то вони читають часто сербські ґазети, книжки, учать ся в школах по сербськи (у Сримі), а назорейська секта навіть свої богослуженя відправляє із сербських книжок — очевидно задля браку иньших, більше зрозумілих. Чи робили б вони се, коли б не любили „фонетики“, яка у Сербів здавна приняла ся?

Я Русинъ былъ, есмъ и буду,
Я родилъ ся Русиномъ;
Честный мой родъ не забуду,
Останусь его сыномъ.
Дай Боже!“

Во Куцурѣ, дня 1/13 октоврія 1899“.

IV. „Вд. Добродїю! Я вашо писмо досталъ и разумелъ сомъ о ствари, цо ві мніе пітаце о бачванскіхъ Русинохъ. И я на то барсъ твердимъ и припознамъ, же ми прави Руснаци, як и ві у Галицийи, котри жийеце. Як Вам познато, же ми ту у Бачкі льемъ єдна частъ одорвати отъ нашихъ прадидохъ, котри ту насельели и вони ше ту твардо тримали до днесъ Руснацами; але же ихъ ту мало було, так вони помали и помали у слову бешеду пременьели, же ми дньешка нье так бешедуеме, як тоті нашо браца, хтори остали на своjимъ темелю. И то йе правда, бо ми ту таки, я[к] кедь од дзецохъ мац и отецъ умре, льебо як пчоли, кед останю пресъ матки. Алье и пак ми ше тримаме твардо, же ми льемъ Руснаци, бо ми нашей вири грекокафтолической, котори нашо прадѣдове приняли отъ Кирила и Мефтодия, а Словаци, вони зо шицкимъ од насъ одликую и у набожинству и у понашаню і у своєі вири: вони ше волаю євангелисти, реформати и т. д. Ми льемъ у тимъ заосталі отъ наших братохъ Руснацохъ, же ми нье маме ту у нашей Бачки свойо ґімназии, свойо велкі науки, с тимъ наша и бешеда ше одликуіе од васъ. Алье и пак поедино най ше єдного жителя пита дахто у Бач-Керестуре, же цо вон, на кажди начин отвитуе вше, же йе Руснак. Жаль намъ, же ви насъ як своихъ братохъ нье припознаце, же ми Руснаци, алье я вше повемъ, же я Русинъ булъ и руска кров во мнѣ совѣщаетъ, алье нье льем во мнѣ, алье вшиткихъ Бачванскихъ Русинох в Керестуре и Коцуре, бо ми иншак материнскі язик нье знаме виповесцъ или виговорицъ, лемъ руски, бо за то, же наша мацъ каждого родзеного Рускиня була.

„И ту я вашо желаніе докончуемъ и я якъ єден нье учени человик, кед дацо у ствари нье написано, як треба, модлѣмъ поправицъ стваръ.

„С ти[м] заклучуємъ и поздравлямъ Васъ якъ своихъ братохъ Русинохъ, нье забувайце на насъ, же ми Русини.

Керестуръ, 1899. Papp Gyurdesz János“.

Із усього наведеного доси виходить:

Усї письменники, що згадували коли небудь про Бачванських Русинів, уважали і називали їх тільки Русинами, а не инакше;

иньші погляди висловили перші доперва проф. Пастрнек і Соболевский, а опісля за ними ще дехто иньший.

Самі Русини називали і уважали себе завсїди Русинами і зачисляли себе до руської народности. За таких уважали їх також найблизші сусїди: Мадяри, Серби, Нїмцї, Словаки і Жиди.

У Бачванських Русинів переховала ся до нинї традиция про їх руське походжене (диви між иньшим: Руські оселї в Бачцї, ст. 5—6) і вона передаєть ся дальше від поколїня до поколїня.

Численні рукописи, які ходять між Бачванцями з рук до рук, і записані переважно церковно-славянською мовою, а менше власним диялектом, вказують на руську лїтературну традицию, а не на словацьку. Словацького рукописа нема між ними нї одного; сьогож не було би, коли б Русини походили від Словаків.[1])

У школї і церкві послугують ся Бачванцї тільки руськими книжками, а не словацькими; книжки, ґазети читають також руські — і то не тільки з північної Угорщини та з Відня, але і з Гали-

[1]) Я дістав кілька рукописів із Бачки і Сриму; дещо з них опублїкував уже др. І. Франко (пор. Памятки укр. руської мови і лїтератури, т. II ст. 239—241, 74—98, 191—196, 211—218), дещо надїюсь і я опублїкувати. Крім того наводжу отут відривок із промови старости на свадьбинах у Керестурі; він характеристичний не лише задля мови, що подобає в дечому на церковну, але й задля того, що власне така мова заховала ся в о б р я д а х, а ті — як звісно — найбільше консервативні і найдовше заховують у собі старинні останки. Думаю, що він послужить також доказом руського походженя Бачв. кольонїстів. Таких бесїд я маю кілька і вони в свойому часї будуть опублїковані враз із цїлим описом весїля. Бесїда ся виглядає так:

Тéраз зачíна старóста бешéду: „Так чуйęме іш чітатéлей, іс пíсма сйатáго: Во пéрві день Бог сотвóріл світ, а фтóрі тверд, трéті день Бог разлу́чіл вóду од зéмлы і повéлыл зéмлы прозйабáті ўсйáку трáву і наслажденíйе. Во четверті день Бог сóздал слóнце, лу́ну і другíйа світи́ла небéснайа. Во пійаті день рíбі і птíці. Во шéсті день ўсйа рóді четвероно́жніх і ползйáшчіх живóтніх. На послыідок сотвóріл Бог человíка по обрáзу і по подобíйу свойęму. Он ізобрáзіл йęму кíло от пéрсті і бду́нул во тóйę словесну́йу і бессмéртнуйу ду́шу, котóрі óбрас божествéнній̆а свойéйа му́дрости і блáгости велелыíпійа запечáтлыіл. Пéрві человíк називал сйа Адам і перваго человíка сотвóріл Бог рай на востóку і постáвіл йęго управітéлем рáйа і покóріл йęму Бог ўсйа звíрі і птíці рáйскійа. І по бóжйęму повелыíнійу нáрек ўсім імена́. І відыіл Бох, йáко не возмóжно йединóму человíку на зéмлы жíті. Бох ўсемогу́шчі напу́стіл на Адáма глубóкі сон і зйаўші йęди́но рéбро от плóті кóсті йéго і сотвóріл йéму жéну. Йęгда Адам пробудíўші сйа от сна свойęго і відыіл жéну свóйу Йęву і глагóлал йęй: Вім, йако кост от кóсті мойęйа. І у́бо од днес йęсі жéна мóйа! Імійáше Адам радóсті вéлійа“ і т. д.

чини; читають вправдї і сербські ґазети та словацькі, але не уважають їх своїми.

Звичаї їх, хоч потратили багато із давнього посеред нових і цілком иньших обставин, показують все таки на спільність із Русинами. Те саме тикаєть ся і їх словесности. Правда, в останнїй видний вплив словацький, але се не може рішати про їх народність, бо так само сильно проявляєть ся у словесности вплив сербський і мадярський, про що кождий зможе переконати ся, коли я оголошу зібрані материяли в Бачцї.

Слїдів історичної або лїтературної традициї словацької нема у Бачванських Русинів нїяких; коли б вони походили від Словаків, то якісь слїди того мусїли б були заховати ся.

На підставі віри я не зачислював Бачванцїв до Русинів, а коли б був схотїв те робити, то був би зачислив до них також Хорватів, які враз із Русинами належать до одної епархії і мають спільне священство. Та се був би абсурд, якого не допустив би ся нїхто, хто був коли у Бачцї і знає хоч трохи тамошні відносини.

Одно, що найбільше промовляє за причисленєм Бачванців до Словаків, се мова, справдї сильно пословачена, хоч через те іще не словацька; на нїй оперли теж свої висновки проф. Пастрнек і Соболевский, хоч належить завважати, що їх дослїди опирали ся виключно на ф о н о л ь о ґ і ї, а всї иньші прояви мови, що не давали права називати Бачв. кольонїстів Словаками, були поминені. Та сама мова, без огляду на иньші річи, що лише всї вкупі становлять характеристику национальности, не може бути ще рішучим чинником при відповіди на питаня, якої хто национальности. Ми знаємо, що Ірляндцї утратили здавна свою мову і говорять — з малими виїмками по анґлїйськи. А проте вони не тілько не зачисляють себе до Анґлїйців, але зістають ся їх найбільшими ворогами. Так само Жиди: вони у якій країнї живуть, прибирають собі мову краєвої людности — хоч часто послугують ся при тім ще другою мовою, т. з. жарґоном, якого одначе не можна уважати характеристичним рисом їх национальности. Жиди говорять проте по російськи, українськи, польськи, сербськи, чеськи, румунськи, мадярськи, нїмецьки, французьки і т. д. а проте нїхто не причисляє їх в науцї до тої нациї, якої мовою вони говорять. І з того показуєть ся власне, що крім мови мусить бути ще щось иньше, по чім належить пізнавати национальну відрубність народа.

Не меньше важна річ тут для нас і те, що Бачванські Русини осїли в Бачцї під назвою Русинів (згадка Котмана) і під такою назвою завсїгди фіґурували перед властями. Коли б вони

були хоч трохи подібні до Словаків, то з ними певно було б стало ся те, що з північно-західними Угро-Русинами, яких у статистиці зачислювано раз до Словаків, то знов до Русинів, відповідно до того, як місцевим властям було треба. Такий факт одначе про Бачванських Русинів зовсїм не звістний.

Таким чином думка проф. Пастрнека і Соболевского, що зачислили Бачванських Русинів до Словаків, не має нїякої підстави і ми й на далї мусимо їх уважати Русинами, а не Словаками. Иньша річ, чи вони під натиском обставин не винародовлять ся зовсїм, але се покаже будучність і про неї тепер нема що говорити.

II.

Із питанем про національність Бачванських Русинів звязане також питане про національність Русинів західних комітатів, із яких перші походять. І тут погляди ріжних письменників та учених поділені: одні зачисляють жителїв Земплина, Шароша і т. д. до Русинів, другі до Словаків. Обі сторони мають за собою прихильників і противників, обі підпирають свої висновки всякими арґументами. Супроти того нам не лишаєть ся нїчого иньшого, як придивити ся близше тим спорам, увійти в їх причини і винайти, по чиїм боцї правда. Коли одначе в попередньому роздїлї було легко се вчинити задля малого числа лїтератури предмета, то тут справа далеко труднїйша, бо має велику лїтературу. Переходити її вповнї і виказувати в нїй усякі суперечности, неточности і иньше — не можливо, бо тодї треба б писати не статю, але цїлу книгу; вказати одначе на найважнїйше, що в нїй є, уважаю і потрібною річею і на часї тим більше, що хибні погляди в тій справі розширяють ся що раз дальше.

Застановім ся поперед усего над територією заселеною Русинами — виелїмінувавши неспірний обшир — і над її границями.

Границї спірної териториї подавали ріжні письменники: Шафарик[1]), Чернїґ[2]), Бідерман[3]), Головацький[4]), Шембера[5]), Заклинський[6]),

[1]) Slov. Národopis, 1849.
[2]) Opus cit. і мапа.
[3]) Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. Innsbruck. I, 1862; II. 1867.
[4]) Нар. Пѣсни Галицкой и Угор. Руси, передмова і мапа.
[5]) Časopís N. Muz. 1876.
[6]) Ґеоґрафія Руси (видана „Просьвітою“).

Величко[1]), Брох[2]) і иньші. Розумієть ся, що відповідно до своїх поглядів одні розширювали територію Словаків, другі Русинів; тих самих людий одні зачислювали до словацької, другі до руської народности, при тім поводили ся тут раз фільольоґічними, другий раз конфесийними причинами. Доси одначе не зібрав нїхто разом усїх прикмет, характеристичних для одної і другої сусїдної нациї і не протягнув на їх підставі докладної границї між Словаками і Русинами. І не скоро, здаєть ся, буде се зроблене, бо на те треба не тільки багато коштів, багато часу, але й багато працї, якої не потрафить виконати один чоловік, хіба наукова експедиция зложена з учених обох інтересованих сторін — а на те не заносить ся зовсїм у найблизшій будучности.

Бажаючи роз'яснити справу руськости нинїшних жителїв Земплина, Шароша, Спіша і ин., мусимо вперед знати, чи були там Русини й давнїйше, чи може вони зайшли там недавно, або винародовили в свою користь Словаків.

Що до першого, то ріжні звістки вказують на се, що Русини Шароша і Спіша не нинїшні. Бідерман вказує[3]), що вони мали вже в XVII в. свої парохії в тих комітатах в отсих місцевостях: Репаш, Ольшавиця, Ториска, Порач, Завадка, Словінка, Годермарк, Остурна, Липник, Сулин — на Спішу; Пустополе, Баєрів, Ґромош, Ястреб, Київ, Ренчишів, Миклошевцї, Орос-Пеклїн, Шом, Ганїховцї, Ґеральт, Градиско, Решів, Лївів, Луків, Ґерляхів, Грабске, Снопків, Чірч, Орлів, Леґнава, Старина, Уяк, Малий Липник, Матисова, Кружльова, Шамброн — у Шароши. Крім того 4 місцевости, в яких були тодїж руські парохії, мусів він пропустити, не можучи їх відчитати в документї. Про розширене Русинів у комітатах: Абауй, Торна, Земплин, Боршод, Уґоча, Саболч, Бігар і про їх давне поселене тамже, подає також звістки Бідерман[4]) і вичисляє навіть поодинокі місцевости та наводить дати з документів, у яких згадуєть ся про них.

Також із иньших звісток знаємо, що на спірній териториї були давнїйше Русини. Той сам Бідерман згадує приміром про едикт Марії Тереси, виданий в користь руського духовенства, який був

---

[1]) Мапа України-Руси, видана „Просьвітою" і поясненя до неї в календарі „Просьвіти".

[2]) Studien von der slov. kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Христіянія, 1897 і мапка нарисована там.

[3]) op. cit. II, 69.

[4]) Тамже, II, 70—71.

не на руку Мадярам і якого вони довго не хотїли опублїковувати, а хоч вкінци зробили се під примусом, то не рівночасно у всїх околицях[1]). Так само вичисляючи оселї Мацедо-Волохів між Русинами, наводить ті місцевости руські, в яких нинї по поглядам декого живуть Словаки[2]). Подаючи знов звістку про подорож російського царя Александра I, згадує не тільки про Русинів із околиць Бардийова, які говорять таким самим пословаченим диялектом, як Бачванцї, але й про Русинів села Ґарадни в Абаую, які нинї зовсїм уже винародовлені[3]). Про бардиївських Русинів згадує між иньшим також др. Янота[4]). Звісток про ширшу територию руську взагалї, можна б назбирати досить споре число, та я обмежу ся вказівками

---

[1]) „Die Theresianische Bestätigung des Immunitätsprivilegiums der ruth. Geistlichkeit war so wenig nach dem Sinne der magyarischen Munizipalbehörden, dass ihre Publikation, obschon sie bereits im Jahre 1741 von der ungar. Hofkanzlei expedirt worden war, im Bereğher Komitate im J. 1743, im Szábolcser 1744, im Unghar 1745, im Sathmárer 1754, im Borsoder, im Abaujvárer und Haiduken-Distrikte 1756, in der Marmaros 1761, im Sároser Komitate gar erst im Jahre 1763, also nach Ablauf von zweiundzwanzig Jahren erfolgte!" Dr. H. I. Bidermann, Russische Umtriebe in Ungarn. Innsbruck, 1867. Ст. 46—47.

[2]) „Die vornehmsten Sitze der s. g. Macedo-Walachen im Ruthenengebiete waren: Die Weinhandelsplätze im Tokaier Gebirge (Tokai, Sáros-Patak, Tolcsva etc.), dann Unghvár und Nagy-Kapos im Ungher, Eperies und Bartfeld im Sároser, Munkács im Beregher Komitate und die Kronmärkte der Marmaros". Також, ст. 52—53.

[3]) „Kaiser Alexander kam am 20. Mai 1821 Abends nach Bartfeld, wo ihn die Bürgermiliz empfing. Er hatte das Mittagmahl auf dem Hedry'schen Schlosse zu Raszlavicza (in Mitte der Ruthen en) eingenommen und der Gemahlin des Schlossbesitzers beim Abschiede einen kostbaren Brillantring überreichen lassen. Am folgenden Tage besuchte er unter grossem Andrange der umwohnenden Ruthenen das Bartfelder Bad. Seine Spenden an die Ruthenengemeinden, die er passirte, sind begreiflicherweise nicht allesammt ziffernmässig zu erheben; aber dass sie bedeutend waren, kann aus dem namhaften Geschenke von 100 Dukaten geschlossen werden, welches er der bei seiner Durchreise eben im Aufbau begriffenen ruthenischen Kirche zu Garadna im Abaujvárer Komitate zuwendete. (Aufzeichungen verschiedener Zeitgenossen). Також, 54—55.

[4]) „Na szczególniejszą uwagę zasługują okoliczni Rusini, mianowicie owi z pod Makowicy, a to ze względu na niektóre starodawne zwyczaje, jakie się dotąd między nimi zachowują". Historyczno-topograficzna wiadomość o wodach lekarskich Bardyjowskich. Skreślił ks. E. Janota. Краків, 1858, ст. 23.

на Бідермана, де їх зібрано досить[1]), на Філевіча[2]), в якого приведено кілька цікавих виписок та на проф. Грушевського[3]). Число їх зрештою можна б побільшити кождої хвилї.

Иньші письменники висловляють одначе відмінні погляди. Шафарик пр. зачисляє жителїв Земплина, Шароша, Спіша[4]) до Словаків. Якіж причини могли його спонукати, тай багатьох иньших до подібного висновку? Виключно релїґійне непорозуміне. Переважна часть письменників виходила із того становища, що всї Русини мусять бути греко-католики, не всї одначе греко-католики мають бути Русини. Вони зачисляли проте греко-католиків мункачівської епархії до Русинів, а греко-католиків пряшівської епархії — з малими виїмками — до Словаків. Тимчасом Русини на Угорщинї належать іще до иньших вір. Так приміром греко-католиків в Берегу було (по шематизмі) 1896 р. 90.268, в Мармароши 132.783. Тимчасом мадярський уряд начислив іще в 1890 р. при народнїй переписи в Берегу 94.650, а в Мармароши 147.474 Русинів. Надвишка отже Русинів над греко-католиками у тих двох комітатах виносила 19.073 — хоч протягом шести лїт вона повинна була зрости і хоч загально беручи, мадярський уряд не скорий і не потрібує збільшувати числа Русинів добровільно. Значить отже, що до Русинів належать також римо-католики і протестанти, хоч їх нїхто

[1]) D. ung. Ruthenen, I, 6—9, 14—15 і на ріжних місцях тої самої книжки.

[2]) „Що руська територия на Угорщинї була давнїйше більша, про те маємо сьвідоцтво у М. Бейли в його „Compendium Hungariae geographicum". Про Саболчський замок (на Тисї повисше Токая) каже він.: parem cum reliquis arcibus interitum habuit, adeo quidem, ut paene memoria et urbis et arcis interierit. Rutheni eam inhabitant, homines iniquissimi (ст. 301). Подібно і в Сатмар. стол. (ст. 293). Про Уґочу говорить: Inquilini regiunculae Hungari sunt, Russis Slavisque mixti; (ст. 305). Про Абауй-Торну: Coloni Hungari sunt.... mixti tamen Slavis Russisque; (ст. 230). При мармароськім Hoszszu-Mezö (по румунськи Кімполюнґ) вказує і на руську назву: russicum nomen Dluhe Pole; (ст. 310). На випиранє руського елемента з долин у гори вказує також: Incolae, qua ineunt montium ordines... Slaui sunt, in planitie autem... Hungari; (ст. 225). Про Абауй каже: Coloni prouinciae, qua expanditur planities Hungari contigere... in montibus vero Slaui partim, partim Russi, quis Ruthenos, Rusnaken germanico idiomate vocant, degunt; (ст. 218). И. Филевичъ Исторія древней Руси. I, ст. 203.

[3]) Пор Історія України-Руси, т. I ст. 126 і 130 - 136 та т. III ст. 97—110, де зібрані дуже докладно звістки про руську територию в найдавнїйших часах, про границї руської кольонїзациї і її давність, про їх постепенне звужуванє, про топоґрафічні і хороґрафічні назви і ин.

[4]) op cit.

зі статистиків не брав до тепер у рахубу. З другого боку належить признати, що й між Словаками є греко-католики, але їх число — хоч може не дуже вірне — виказують навіть шематизми руських епархій. Хто хоче проте подати вірне число Русинів в Угорщині, не може опирати ся на самім обряді людности, але мусить при тім оглядати ся ще на багато иньших обставин.

Бідерман, що був дуже добре обзнайомлений з угорськими Русинами і що користував ся при своїй праці численними рукописами, неприступними иньшим ученим, подав у приближеню таке число Русинів не-греко-католиків: В Унґу — 10.000, в Земплині — 20.000, в Шароши — 40 000, на Спішу — 4–5.000 римо-католиків; число протестантів Русинів подав у приближеню на 20.000. З того припадало коло 10.000 на Шарош, коло 7.000 на Земплин і коло 1 000 на Спіш. Протестанти Русини в Земплинськім комітаті належать — по його думці — переважно до Сотаків[1]). Супроти того такі звістки, як Срезневського[2]), А. Шембери[3]), А. Петрова[4]), Фр. Пастрнка[5]) і иньших належить уважати за безпідставні.

---

[1]) op cit. I, 100.

[2]) „Ѣдучи по южнымъ отлогостямъ Карпатскаго хребта съ запада на востокъ, путешественникъ встрѣчается съ людьми русскими въ окрестностяхъ Бардѣёва и Ужьгорода или, какъ мы привыкли называть, Бартфельда и Унгвара. Русины по вѣрѣ живутъ и западнѣе, въ столицахъ Гömöрской, Спишской, Шаришской, Земненской; но это — Русины по вѣрѣ, люди руской вѣры, по языку и народности они — Словаки и Мадьяры: всѣ уніяты и православные называются въ Венгріи Русинами, если только они не Волохи и не Сербы". І дальше: „Преимущественно русскими назвать можно столицы Мармарошскую, Бережскую, Угочьскую, Унгварскую, Шаришскую и половину Земненской". — И. Срезневскій, Русь Угорская. Отрывокъ изъ опыта географіи русскаго языка. (Вѣстникъ имп. р. геогр. Общ. 1852. IV, кн. 1). Ст. 6—7. — Подібний вислов Срезневського подибуємо вже 1843 р. в його рецензиї на Шафариків „Slovanský Národopis". (Пор. Живая Старина, 1891, кн. 4, де та рец. передрукована з Жур. Мін. н. пр. 1843). Він каже, що Шафарик „на Востокѣ выключилъ изъ числа Словаковъ — Уніятовъ Пряшовской Епархіи (въ столицахъ Спишской, Шаришской и Землинской), между тѣмъ какъ они почти всѣ только по вѣрѣ называются Русинами, а по нарѣчію принадлежатъ къ Словакамъ". (Ст. 185). Через те число Словаків зменшило ся, а Русинів збільшило ся на 200.000. — Тимчасом, як ми бачили, Шафарик і так перехопив ся за багато, зачисляючи й Русинів до Словаків.

[3]) Časopis Mus. Kr. Českého, 1876: Mnoho li jest Čechů, Moravanů a Slováků a kde obývají? ст. 665.

[4]) Журналъ Мин. Нар. Просв., 1892: „Замѣтки по угорской Руси".

[5]) Národopisný Sborník, III: „Z nejvých. nářečí uherskoslovenských", ст. 64.

Відповідно до того, які хто мав погляди про територию, заселену Русинами і про їх релїґію. подавав також число Русинів. Черезьте ті цифри не сходять ся майже в нїкого з авторів і такі ріжнородні, що опирати ся на них абсолютно не можна.

Іван Чаплович начислив у першій четвертинї XIX в. 625.300 греко-католиків, а між ними 358.913 Русинів і 152.692 зрусчених Словаків, т. є. Русинів, що живуть у полудневих кінцях Земплина, Шароша, Спіша, Ґемера, Торни і Абауя, та говорять якимсь словацько-руським (шариським) диялектом[1]. Те саме число повторив за ним також Чернїґ у своїй моноґрафії в 1857 р. без уваги на те, що за тільки лїт воно мусїло зрости[2].

По обчисленям Фейнеша[3]) число Русинів в 1840 р. виносило 442.903, а власне: Земплин 90.250; Мармарош 84.396; Шарош 66.690; Береґ 65.069; Унґ 58.901; Спіш 25.435; Уґоча 18.560; Абауй 15.121; Боршод 5.200; Сатмар 4.364; Ґемер 4.315; Саболч 3.101; Торна 1.500.

В „Časop. Ceského Museum“ з 1843 р. надрукована невеличка статя J. F. H. (Головацького) п. н. „O halické a uherské Rusi“ В нїй начислив Головацький по датам із того самого року (1840) от кілько Русинів:

Назва столиції	Число населеня	Русинів	По вірі	
			Греко-католиків	Римо-католиків
Мараморош	167.409	100.000	143.539	10.800
Береґ	104.746	64.000	70 096	8.000
Унґ	108.946	63.000	64.646	21.000
Сатмар	251.378	14.500	92.378	38.000
Уґоча	52 247	23 000	33.227	4.000
Земплин	234.045	85.000	103.945	112.000
Шарош	112.500	62.000	66.800	15.000
Разом	1.031.271	411.500	574.631	208.800

[1]) Gemälde von Ungarn, 1829.

[2]) Коло 1818 р. начислювано в Угорщинї громад, чисто- або переважно руських у: Береґу 103; в Шароши 155; в Земплинї 149; в Унґу 89; в Марамороши 88; в Уґочи 45; у Спішу 14; в Сатмарі 10; в Саболчи 9; в Бігарі, Торнї і Бачцї по 2 і в Славонїї 1. (Бідерман, I, ст. 5).

[3]) Fényes, Statistik von Ungarn, Pest, 1843, I т. ст. 56

„Крім того — пише дальше Головацький — живе на Спішу, в Ґемері, Торнї, Абаую, Боршодї, Бігарі і Саболчі більш 500.000 греко-католиків, а між ними коло 60.060 Русинів; решту становлять або Волохи або Мадяри. В Марамороши, Береґу, Уґочі, Унґу і Шароши мають Русини перевагу над иньшими нациями; в Земплинї їх меньша половина, в останнїх столицях лиш незначне число“...

Як видно, і Фейнеш і Головацький, оперуючи тими самими цифрами, прийшли до зовсїм иньших висновків. Те саме повторяєть ся й дальше аж до нинї, через що й трудно дійти тут до якогось ладу.

Народня перепись із року 1851 подала число Русинів на 321.598, а з року 1857 на 423.713[1]). Бідерман одначе подає, що в 1857 р. мусїло їх бути коло 450,000, а в часї писаня його книжки (1862) мусїли збільшити ся до числа 500.000[2]). Рівночасно заува- жує[3]), що Русинів Земпл. комітату (округи: Гомонна, Стропків, Воронів і Велико-Михайлївський (Nagy-Mihaly)) тільки тому зменшують, що там багато з них (тодї коло 30.000) належить до римокатоликів і протестантів.

Петерман[4]) начислив Русинів у 1678 р. на 460 900; Головацький[5]) начислює їх у тім самім роцї на 476.560; урядова перепись переведена в 1880 р. начислила Русинів 342.381; Брахелї[6]) начислює їх в 1881 р. 460.000. Урядова перепись з р. 1890 подає число Русинів 430.282, по моїм обчисленям[7]) число Русинів виносило тодї коло 537.962.

Зауважу тут іще, що самі угорські Русини (Лучкай у своїй граматицї, Терлецький в брош. „Угорская Русь“, Дулишкович в „Ист. чертахъ угро-русскихъ“ і иньші) не подавали нїколи числа Русинів понизше пів мілїона, а Орлай[8]) в 1826 р. дійшов був аж до цифри 800.000, що очевидно мусїла розминати ся з правдою.

---

1) Tafeln zur Statistik d. öster. Monarchie. III т. 1 зош. Відень, 1861, ст. 52—54.

2) Op. cit. I, ст. 4.

3) Ibid. ст. 3.

4) Geogr. Mittheilungen, 24 B. 1878.

5) Народ. пѣсни Гал. и Угор. Руси, III, 6, 2.

6) Statistische Skizze der oest. ung. Monarchie.

7) Hungarico-ruthenica (відб. із „Записок“) ст. 6–7.

8) Труды общ. исторіи и древн. Росс. ч. III, ст. 221 у статї „О юго-западной Руси“.

Щож властиво дає причину до такої плутанини у статистиці Угорських Русинів? Власне те, що кождий инакше дивить ся на територию заселену Русинами (одні зачисляють Земплин, Шарош, Спіш, Торну, Абауй до руської або русько-словацької териториї, другі до самої словацької), на віру Русинів (одні кажуть, що Русини тілько греко-католики, другі, що між ними є й римо-католики та протестанти), на мову, тай відповідно до того обчислює їх сторонничо. Бідерман[1]) каже про те так:

„В багатьох околицях зачислюєть ся часто Мадярів до Русинів тільки тому, що вони греко-католики, з другого боку поминаєть ся багато Русинів тому, що вони римо-католики або протестанти. Та подвійна помилка закрала ся також до переписи людности, переведеної 1851 року“.

Дехто покликуєть ся на Шемберу[2]), як на авторитет у справі знаня числа і розповсюдненя Словаків і Русинів. Тимчасом у статї „Mnoho li jest Čechů, Moravanů a Slováku a kde obyvají“ (ČČM. 1876) він каже виразно, яким чином прийшов до дат наведених там: „Co se týče jazyka, počítal jsem v místech smíšených, v nichž se mluví dvojím jazykem, na př. slovensky a uhersky, polovici obyvatelů za slovenskou a polovici za uherskou, aneb dle případu dvě třetiny za slovenské a jednu třetinu za uherskou; v místech pak, v nichž se mluví jazykem trojím, na př. slovensky, německy a uhersky, položil jsem dvě čtvrtiny za slovenské, jednu čtvrtinu za německou a jednou za uherskou a p.“ (Ст. 394). Вправдї для контролї висилав він ті свої числа ріжним людям для справдженя, але все докладне не могло з того нїщо вийти. Не дивниця проте, коли він начислив на Угорщинї 80.000 Поляків (число — якого мабуть там Поляки нїколи не мали), а Русинів зменшив о 150.000, бо, як каже, „zjistilo se, že vyznavači náboženstvi řeckokatolického, vobec zvaní Rusňaci, v Gemeru, ve Spiši, v Šaryši, též ve stolici Turňanské, Novoabauské a Zemenské, kteří posud byli pokládáni za Rusy, jsou ryzí Slováci“. (Ст. 395).

Як Шембера був односторонним, можна пізнати з отсього: У Відни начислив він тодї 147.090 Чехів. Подаючи те число, зауважав одначе: „Вправдї й четвертина, або третина з тих Чехів не осьвідомлена национально, а богато між ними таких, що навіть випирають ся свойого походженя — але все не перестали вони че-

---

[1]) Op. cit. I, ст. 2.

[2]) Між иньшими також проф. Пастрнек. Пор. його статю: Z nejvýchodnějších nářečí uherskoslovenských. Národ. Sbor. III, ст. 64.

рез те бути Чехами і не можна їх зачислювати до Німців" (ст. 397). — З Русинами очевидно иньша річ у нього, бо йому треба було збільшити число Словаків!

Розумієть ся, що бачванські оселї, Керестур і Коцуру зачислив він також між Словаків, хоч місцевий духовник, Кутлїк, обізнаний з тамошними обставинами, не зробив того.

Таким способом зникли Русини Пряшівської епархії у Шембери з лиця землї; кождий, що прочитає повисші його слова, переконаєть ся, на скілько він був правий у такім поступованю. Зауважу тут лише, що диялектольоґічні його замітки про руську мову наведені на ст. 669 зовсїм недокладні, а наведене там ним оповіданє з Орябини не дуже народне, що можна пізнати при порівнаню хочби моїх записок із того села з його оповіданєм.

При вияcненю спору про національність західних Русинів не меньше важно теж знати, хто з обох сумежних народів підлягав впливови другого і денаціоналїзував ся в його користь. Із фактів, які я в часї свойого побуту сконстатував на місци, і зі згадок ріжних письменників, виходить, що завсїди словачили ся Русини, а не навпаки. Бідерман, подаючи коротку характеристику таких пословачених Русинів, каже між иньшим от що[1]: „Пословачені Русини становлять перехід до Словаків. Се мішанина тутешнїх і зайшлих Славян, а в місцях, де вони межують із Мадярами, втягнули і від тих дещо в себе. У всякім разї р у с ь к и й е л е м е н т переважає в них". До пословачених Русинів зачисляє він тих, що живуть у Землинї, Шароши, Абаую і Спішу. Зауважує одначе, що їх можна уважати так само за пословачених, як і за спольонїзованих[2]) що по части має рацию. Про словаченє Русинів і про перетягуванє їх на римо-католицьку віру згадує теж[3]). Головацький помітив також денаціоналїзацию Русинів у користь Словаків і говорить про неї у передмові до пісень, виданих ним у Москві[4]).

---

[1]) Op. cit. I, ст. 91—96.

[2]) Die „slovakischen" Ruthenen Ungarns könnten mit demselben oder vielleicht mit noch grösserem Rechte als „polonisirt" bezeichnet werden. Ich wähle aber ersteren Ausdruck, weil derselbe weniger tendentiös klingt.

[3]) Op. cit. II, ст. 80—82.

[4]) Пѣсни Гал. и Угор. Руси, ст. 743: „Лемко никакъ не выучится по польски; даже служащіе по дворамъ и въ войскѣ и извощики, побывавшіе въ Краковѣ и другихъ городахъ, не могутъ настроить свой языкъ на польскій ладъ, чтобы нельзя было узнать ихъ происхожденія. Лемко не роднится съ Мазуромъ, не перенимаетъ отъ него ничего, ни

Проф. Пастрнек мусїв сконстатувати той факт теж рецензуючи студію О. Броха: „Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze“ [1]). Він каже там між иньшим: „Здаєть ся, що то пословачені Русини, які остали вірними своїй церкві, хоч рідну мову заміняли за словацьку. Словаки представляють у тих східноугорських столицях культурнїйший і сильнїйший елемент. Сё стверджують також усї звістки і дослїди. Я й звертав на се увагу в свойому місцї (Listy filol. 1898, 154—155). Порів. також слова проф. Броха (Arch. f. sl. Ph. XVII, 323 і Studien, 10), що говорити по словацьки уважаєть ся за щось лїпше та що тим визначують ся особливо вислужені вояки. А наслїдок такої тихої переміни сей — що история не згадує нїчого про громадний перехід Словаків на православиє (унїю)“. Та що більше, навіть редакция „Slovenských Pohl'ad-ів“, що вела обширну полєміку зза тої справи (про неї понизше), мусїла признати словаченє Русинів, при згадцї про ту саму працю д. О. Броха[2]). Проф. Брох говорить про словаченє Русинів у двох своїх працях: у росийській[3]) (друкованій первістно по нїмецьки),

платья, ни обычаевъ. Напротивъ того онъ охотно сообщается съ Словаками, легко привыкаетъ къ словацкой рѣчи, любитъ иногда похвастать знаніемъ словацкаго нарѣчія, которое даже считаетъ чѣмъ - то лучшимъ и высшимъ своего родного. Побывавъ на заработкахъ, или въ услуженіи за Бескидомъ, парни и дѣвки легко перенимаютъ словацкую рѣчъ, словацкій нарядъ и часто перемѣняютъ свои имена: Настка, Феня, Парася, на словацкія: Анница, Катица или Марця“.

[1]) Národopisný Sborník, III: Z nejvýchodnějších nářečí uhersko-slovenských. Ст. 65.

[2]) „Studien... sú venované hláskoslovnému a tvaroslovnému rozboru slovenského jazyka v dvoch zemplínskych dedinách, vo Falkušovciach a Dubravke. Slováci títo sú pravoslávnej viery [uniáti], ale, tak sa zdá, že pôvodne boli Rusi a sú poslovenčení. Slov. Pohl'ady. 1899. Ч. 8. Ст. 96.

[3]) „Угрорусское нарѣчіе села Убли“, ст. 73—74: Мы нерѣдко въ моей работѣ находимъ выраженія, свидѣтельствующія, что народъ ясно различаетъ, то ли или другое „словацкое“. Slováki или Tôûty — это совершенно чужой элементъ для Rúsin'a, Rúsnak'a. Но что вліяніе Словацкаго на сосѣднія угрорусскія нарѣчія сильно, это легко понятно тому, кто посѣтилъ эти мѣстности. Безъ сомнѣнія, Словаки вообще въ культурномъ отношеніи пошли нѣсколько дальше угроруссовъ, при томъ ихъ племя, можетъ быть, подъ вліяніемъ культуры, вообще болѣе энергично. Вслѣдствіе безсознательнаго убѣжденія въ этомъ и появилось у угроруссовъ понятіе, что говорить по словацки или же вмѣшивать словацкія формы и выраженія въ свою рѣчь, есть признакъ утонченности и образованности. По словамъ какъ Репай'я, такъ и священниковъ, особенно склонны говорить по словацки возвращающіеся изъ военной службы. Но

де розібраний диялєкт села Ублї і в нїмецькій[1]), де розібраний сотацький диялєкт. Дехто старав ся виказати, що Русини русчили Нїмцїв і Мадярів. Мадярський етноґраф, Гунфальві, каже про те так: „Можна думати, що більшість руських осель повстала не скорше як 150—200 лїт назад. Коли Русини взялись за рільництво, заняли вони місця Німцїв на Спішу, в Шароши, Уґочі і Марамороши, при чім не малий вплив мала тут релїґійна борба: протестанти змушені покидати свою віру, приймали грецький обряд, бо в ньому мали змогу причащати ся під двома видами. Рівночасно приймали вони і руську мову і таким чином ставалось багато Німцїв Русинами. На Спішу і в Шароши третина теперішньої руської териториї належала до Нїмцїв. В Плавницї і Берзевицї говорили ще минулого віку цо німецьки“ [2]).

Бідерман[3]) згадує також про русчене Мадярів та Нїмцїв; але се така неприродна річ, що тяжко в неї повірити. Щож до назв місцевих, які перше були нїмецькі, хоч тепер живуть у них Русини, то се поясняєть ся так, що Німцї й Мадяри винесли ся з міс-

---

и у простого, работающаго въ селѣ крестьянина замѣчается эта склонность, несмотря на сопротивленіе сельскихъ традицій. Такъ, напр. во время моего пребыванія въ Ублѣ, священникъ сказалъ крестьянамъ, произношеніе которыхъ я сравнивалъ съ собраннымъ отъ г. Репай'я матеріяломъ, чтобы они говорили только по руснацки; это они и выдерживали. Но однажды, окончивая свои занятія, я хотѣлъ услышать сказку; на это мои крестьяне не согласились; для этого, говорили они, надо призвать того-то и того, а онъ сейчасъ въ полѣ, ибо тамъ „ôr'ut' ï šéiut'“. Я сейчасъ остановилъ говорящого и спросилъ, что это за слово. „У насъ, баринъ, говоримъ siuût', — но Словаки говорятъ šei-. Его желаніе, очевидно, было показать, что и онъ знаетъ „лучшее“, „болѣе приличное“ произношеніе.

[1]) Weitere Slov.-Kleinrussische Studien. Ст. 103—104: Kehren wir zum Schluss noch einmal mit ein paar Worten zu dem slovakisirenden Einfluss in Nordostungarn zurück, so ist es erlaubt zu schliessen, dass er nicht erst von heute oder gestern stammt. Es ist schon von anderen darauf aufmerksam gemacht, dass er wahrscheinlich schon längere Zeit hindurch gewirkt hat. Sehr wahrscheinlich hat ein grosser Theil der jetzt „ostslovakisch“ Redenden einst ugrorussich gesprochen. Auch ist es nicht unwahrscheinlich, dass eine genaue sprachliche Untersuchung uns sichere Merkmale an die Hand geben dürfte, wie weit über die jetzige ostslovakische Sprachgrenze hinaus der ursprünglich russisch redende Slavenstamm in Ungarn ausgebreitet war“.

[2]) И. Филевичъ, Исторія древней Руси. I. Ст. 190. Гунфальві признає одначе, що в числа 63.000 Гайдуків — 10.000 помадярщені Русини.

[3]) Op. cit. I, ст. 11.

цевости, а їх місце заняли Русини. Так було пр. і в Бачці з Куцурою. Сю гадку збиває зрештою сам Бідерман коли говорить про мадяризацию Русинів у Береґу, Земплині, Абаую і Саболчі[1]).

Плутанина в поглядах ріжних письменників на територию західних Русинів, їх число і т. ин. відбилась також у поглядах на їх мову. І тут доси нема загальної згоди, яка приняла ся б загально або бодай у більшости учених. Розумієть ся, що тому стоїть на перешкоді у першій мірі недостача відповідних праць про західні руські та словацькі диялєкти, хоч і до того початок останніми часами зроблений. Наслїдком того заявив проф. Соболевский іще 1892 р., що докладне означенє границь поодиноких говорів там неможливе[2]), хоч в дійсности воно не так. Ту саму гадку висловили також мадярські письменники Ланґ і Єкелфалуші[3]), хоч у те, аби говорів словацьких від руських не можна було розріжнити, не можна так дуже вірити. Вправдї трудности нераз заходять при тім, але таких, яких не можна би побороти, нема. Найлїпшим доказом того, що пр. границї т. зв. „шаришського“ диялєкту подають ся досить вірно[4]). Правда, що він не одностайний, що має підговори, подібно як иньші руські диялєкти, але навіть границї останнїх можна подати, треба б тільки на цїлій тій териториї перевести відповідні диялєктичні студиї.

---

[1]) Ibid. ст. 12.

[2]) „Здѣсь (въ Угріи) малорусское нарѣчіе постепенно сливается съ словацкими говорами и точное опредѣленіе границы едва ли возможно“. Живая Старина, 1892, IV, ст. 3. Очеркъ русской діалектологіи, III.

[3]) „Tieto dva jazyky, najmä tam, kde miešano prichodia, sú v takej blízkej príbuznosti, že dôkladné rozlišovanie sotva môžeme očakávat', a tak stane sa, že to isté obyvatel'stvo, ktoré raz bolo vykázané ako ruské, inokedy ako slovenské prichodí v štatistických výkazoch... Popis školopovinných detí (1870) označil ruskú ako reč materinskú na mnohých takých miestach, kde sčítanie l'udu (1880) našlo slovenskú materinskú reč“. Láng Lajos és Jekelfalussy József: Magyarország népességi statisztikaja, 1884, ст. 142. Цитат взятий із Slov. Pohl, 1895, 8, ст. 502.

[4]) Д. Ф. Пастрнек в статї „Študovanie slovenčiny“ (Slov. Pohl. 1895, ч. 7, ст. 439) пише: „Důkladných odpovědi na mé další otázky dostalo se mi od výborného znalce a nadšeného ctitele šarištiny, vl. p. far. I. Kellu. První otázka má týkala se hranic šarištiny. Z obšírné odpovědi vynímám trest', která zní: Šariština tedy zaujíma temer cely Spiš, celý Šariš, pol Abauj-Torny, a s chatrnou vymienkou celý Zemplin“. Але дальше говорить словами тогож д. Келлю: „Na tomto území není tři obcí, jedna při druhé, kdeby ve výslovnosti, v přízvuku atd. panovala úplná shoda“.

До плутанини в поглядах на мову західних Русинів (так як і в иньших справах) причинили ся головно люди, що робили свої висновки на недокладних інформациях або на підставі неповних материялів, а з иньших причин мали широкий вплив у науції та були навіть авторітети. Досить буде назвати тут Шафарика. В „Історії Слав. літератур" ділить він словацьку мову на такі диялекти:

1) Словацький у властивім розуміню в комітатах: Турчанськім, Оравськім, Ліптавськім, Зволенськім, Барськім, Новоградськім, Боршодськім і Ґемерськім.

2) Моравсько-словацький диялект у комітатах: Пресбургськім, Нітрянськім і Тренчанськім.

3) Польсько-словацький диялект у комітатах: Оравськім (в частині), Спішськім, Шаришськім, Абауйварськім і Земплинськім.

4) Русько-словацький диялект у комітатах: Абауйварськім, Земплинськім і Берегськім.

5) Німецько-словацький диялект у деяких північних містах та селах.

6) Мадярсько-словацький та сербсько-словацький диялект у кольоніях, де Словаки мішають ся з тими народами.

У передмові до книжки „Pjsně swětské Lidu slowenského w Uhrjch" (1823, ст. VIII—IX) подає він той сам поділ і характеризує так „польсько-словацький" та „русько словацький" диялект:

„3. Polsko-slowenské nářečj propletené mnohými polskými slowy a wýrazy, panuje obzwláště w Šařiské, Spišské a Orawské stolicy, a miluje mjsto slowenského **d**, **t**, šeplawé **dz**, **c**; k. př. mjsto iděm, buděm, mluwj idzem, budzem. Misto hrdý, srdce, prst, brzo, řjká s Polákem hardý, serce, palec, bars; **ch** wyslowuje jen jako **h**: hyba (chyba), dyhati (dýchati), hudoba (chudoba). Y nemálo slow má, kterým jinj Slowácy syce rozuměji, jich ale neužjwaji k. p. dráha (cesta), dudek (groš), bul, buli (byl, byli), bauur (hlubina u wodě) dýšť (dešť), doraz (hned), hwozdzjk (klinec), hutoric (mluviti), dzecko (djtě), nikeho (nikoho), sauměnj (swědomj), smotrici (patřiti), molha (mhla), hwizda (hwězda), umarol (umřel), walal (dědina), pulný (plný), žoltý (žlutý), zochabic (nechati) a t. d.

4) Rusko- čili rutensko-slowenské nářečj, promišané ruštinau, jest k slyšenj w bljzkosti ruských osadnjků w Uhřjch aneb tak nazwaných Rutenů, w Abaujwárské, Zemplinské a Berecké stolicy. Znak jeho jsau mnohé twrdé spoluhlásky a široké wokaly k. p. robiti znj téměr jako robätä, puem (půjdem), maic, maiceri (mať, mateři), hoiscina (hostina), sglo, awa (hle). Lidé tohoto nářečj nazý-

wáni býwajj Sotácy, které jméno, jim samým neznámé, půwod swůj wzalo, jak se mnozý domnjwajj, od u nich často opětowaného slowjčka: cwo tak, co tak (wie so)“.

Те саме повтаряє він іще й у „Slov. Národopis-ї“ (3 видане, 1849, ст. 99):

„Nářečí uherských Slowákůw jest mluwa lidu horského, písemně newzdělaná, z příčiny, že Slowáci od dawních časůw společně s Čechy a Moravany, až k některým nowým pokusům, jednoho spisowního jazyka, t. českého, užiwali. Není tedy diwu, že nářečí toto we množstwí různořečí se rozdrobilo. Z těchto wytkneme zde zejména jen jedno, ponášejicí se na řeč polskau, we stolici Spišské, Šáryšské, Abaujwárské, Zemnenskè a dílem i Orawské, w němž 1) šeplawé sauhlásky ć, ś, ź nedůsledně užiwané: w lése, kaćmar, ćo, nakośim, kedz, byś, dze; 2) c, dz místo t̃, d̃: pojdzece, budzece; 3) h místo ch: hyba, dyhac; 4) hrube ł: jabłučko, mładosc, spadła, podału; 5) wkłádawe e, o, u, a: serce, žołtý, pułný, barzo a t. d.“

Тимчасом хто побував на тих місцях, про які йде мова, побачить відразу нестійність сих поглядів. Про се можна виробити собі гадку і на підставі отсеї моєї статї. А прецїнь слова Шафарика найшли відгомон іще в 1900 р.!

Львівський орґан „Towarzystwa ludoznawczego“ „Lud“, став друкувати того року[1]) статю М. Ґумпльовича п. н. „Polacy na Węgrzech. Studyum etnograficzno-statystyczno-historyczne“. Статя нескінчена ще, тож загального осуду про неї не можна видати. З двох місць одначе можна пізнати, що автор тих самих людий, яких — хоч не в цїлости — зачисляють иньші до Русинів, а д. Пастрнек і Соболевский до Словаків — зачисляє до Поляків! Місця ті отсї:

1) Вичисляючи словацькі диялекти, при чім покликуєть ся на М. Бейла[2]), І. Чапловича[3]), Годжу[4]) і Вльчека[5]), заміщує польсько-словацький диялект у столицях: Орава (долїшня), Шарош, Спіш, Земплин, Абауй.

2) Подїляючи польські оселї на Угорщинї на дві ґрупи, зачисляє до столиць „у яких Поляки становлять компактну масу

[1]) Порівн. зош. 3, ст. 277--290.

[2]) Mathias Bél: Compendium Hungariae geographicum, 1753 і Hungariae antiquae et novae Prodromus, 1723.

[3]) I. Csaplovics, Gemälde von Ungarn, 1829.

[4]) M. M. Hodža, Der Slovak, Praha, 1848.

[5]) Jaroslav Vlček, Dejiny Literatúry slovenskej. V Turč. Sv. Martine, 1900.

і в части тубильну“: Тренчин, Ораву, Ліптаву, Спіш, Шарош, Земплин, Ґемер, Абауй[1]).

Так само Головацький подаючи границї Уг. Русинів, каже: „Русини живуть ще на Спішу, в Абаую, Саболчі, Торнї, Боршодї, Ґемері; але ті Русини говорять в Борш. Саб. Ґем. і в полудневій части Абаую по мадярськи (заховавши лише слав. лїтурґію), а в Земл. Шар. і Спіши і в північній части Абаую по словацьки шаришським диялектом, так що лиш чотири східні столицї і Крайняки задержали який такий малоруський диялект“.

От і маємо жерела усеї плутанини, яким конечно треба зробити раз конець. А що правда не по боцї називаних висше письменників, се доказують докладнїйші розслїди мови людности із згаданих комітатів.

Сотацький говор, який так красно опрацював проф. О. Брох[2]), дуже зближений (можна сказати: майже ідентичний) до так званого „шаришського“ або й бачвансько-руського говору. А проте д. Брох розібравши його докладно, прийшов до висновку, що його основа руська, а не словацька[3]). Те саме отже належить сказати теж про оба тамті говори, найдальше висунені на захід і найсильнїйше пословачені.

Те саме потверджує й др. Пастрнек, хоч дуже обережно, при розборі диялекту із села Шумяца[4]), який також належить до „шариського“ і стоїть дуже близько до бачванського. Він каже про нього так:

„Podle pravoslavného (rozumí se sjednoceného) vyznání, jehož se Šumiac dosud drží, soudili bychom, že obec založili přistěhovalci

---

[1]) Тимчасом уже перепись із 1787 р. начислила тільки 28 місцевостий з польською людністю; із того припадало: на комітат Арву — 24 місцевостий, на Ліптаву — 3, на Торну — 1. Про польські оселї в иньших комітатах, особливо заселених Русинами, не згадано там зовсїм. (Бідерман, II, 82). Від того часу число польських осель зовсїм не збільшало ся.

[2]) „Weitere Slov. Kleinrussische Studien“.

[3]) Ibid. Ст. 100: „Die Sprache der Korumlya-Sotaken aus einem ursprünglich ugrorussischen Dialekt unter dem Einfluss des Ostslovakischen enstanden ist“. Ст. 101—102: „Nimmt man diese verschiedenen Züge zusammen, so ergiebt sich, dass die ostslovakische Sprachwelle, die über die Dialekte um Korumlya schon eine slovakische Decke gelegt hat, noch weiter über sie hinaus gerollt ist; sie hat in die nächstgelegenen noch rein ugrorussischen Dialekte einzelne Sprachstücke (Lehngut) hineingespüllt, ist aber auch über ihr altes Lautsystem nicht wirkungslos hinübergeglitten“.

[4]) Slov. Pohl'ady, 1895, ч. 7, ст. 442 у статї: „Študovanie slovenčiny“.

z oněch východních krajů, kde živel rusinský ze slovenským se stýká a oba vzájemnému vlívu podléhají. Avšak v řeči lidové po takovém původě nacházím málo stop. Některe ovšem, tak především kràtkou vyslovnost všech hlásek a přízvuk (accent) na předposlední slabice: **panovi**, **probovan**, **dohvaret**, **zaokolkujem** si łuki atd. jak jsem si sám, podle výslovnosti lidí Šumiackých, v Revúci poznamenal a jak též na archu, který jsem nyní obdržel, věrně se připomíná. Dále ukazuje ještě na rusínský původ výslovnost **ja** ve slovech: hovjadzina, pjata, svjatí atd.; genitiv singularis a adjektiv, vyznívající na -oho: takoho peknoho pre tisovskoho; dativ -omu: dobromu. Jiných zbytků z někdejší původní řeči šumiacké prozatím nepozoruji, ale zajisté jich bude více, obzvláště též v ohledu leksikálním. Připomenouti sluší, že koncovka 1. osoby množné zní -me: chowame, mame".

А словацький учений, Заборский[1]**) висловлюєть ся про „шариський" диялект ось як**: „Vidí sa, že terajšie šarišske nárečie je len slovenčinou m o c n o n a p u s t e n á r u š t i n a, teda útvar nie tak dávny. Vec je v tom, že s o b r a c a n í m v l a t i n s t v o b o l i p r a v o s l a v n í R u s i p o s l o v e n č e n í". **Але розумієть ся, що той, кому хочеть ся найбільшого розширеня Словаків і звуженя териториї Русинів, не зважає на нїякі арґументи і зачислить навіть чисто руські диялекти до словацьких. Доказом того най послужать отсї два цитати**: 1) „Svadobné obyčaje[2]) z Brusnice (tiež hraničná obec, z a r u s k ú u d a v a n á, v severnom Zemplíne), podané v tamejšom nárečí, tak ako mi ich jeden starček rozprával".

„Divka ide na jarmok, abo na Hīrku (Hirka — je kláštor na jednom vrchu, kam chodia na púť'), že by tam rozpoznala sja (obznámila sa). I vel'o raz tam znakomstvo zrob'ł soz molodym (s mládencom). Teperj molodej zakliče (zavolá) soz sobom prosotarja (pytača), aby s nim išol do domu molodey divky. Tamo vsjo (všetko) už napered znaju, že pridet. Pridut molodej a prosotarj uže tam; molodej kalap nezdojmet (nesníme) i zdravkajut: „Daj, Bože, dobrej večur", ili: „Slava Izusu" (Slava Ježišu = Pochválen bud' P. J. Kr.). — Za tyma dvoma šitky paribci (parobci mládenci) i djivky z valalu (valal = dedina) tam prijdut. Prosotarj začne svoju mondoku (?) od Adama začavše: „Boh sotvoril Adama, postavil ho do raju, — ale Boh vidil (videl), že Adamovi cne sja. Pustil na Adama son i vybral

---

[1]) Jon. Záborský, Let. Mat. X, sv. I, ст. 18.

[2]) Slovenské Pohl'ady, 1900. Ст. 254—255; „Slovenský jazyk, živá starina. Nárečie viaceré zo Zemplina a zo Šariša. Pod. dr. L'udovít Bazovský.

mu rebro i zrobil mu pomočnicu Jevu i povidal Adamovi: tu je kost' od kosti tvojej. Tak i my tu prišli, i tot molodej človek bars sja unuje hledat sobi pomočnicu, či by v tym (v tomto) domi ju nenašol. Ta povičte, vy rodičove, či by ste mali d'aku daty vašu divku za toho molodoho?

— Ta jak by net, len ked ona mat d'aku: prosjac sa (nech sa spýta) od nej, či hej!

I molodej vyberet na jednu litru palinky dudky i položit na stil" і т. д.

До сього цитата зауважу тілько: Перше — він не записаний цілком вірно. Друге, хоч би був і найвірнїйше переданий, то все видно, що сей диялект чисто руський, а не словацький. Тимчасом і автор і редакция „Slov. Pohl'." уважають його словацьким. На те хіба вже нема лїку!

Що більше; редакция „Slov. Pohl'." подає в одному місцї[1]) свого журнала звістний на Угор. Руси вірш „Коли мурували білу Маковицу", опісля переписує його латинкою і зауважує від себе: „Nuž kde takto spievajú, to sú Slováci". А тимчасом вірш той от як виглядає в цїлости:

**Коли муровали бѣлу Маковицу[2]),
Гонили на панске убогу вдовицу.
Єдну недѣленьку мужа поховала,
Другу недѣленьку сына породила,
А съ третой недѣли на панске ей гнали;
На панске ей гнали, покоя не дали.
На одной рученьцѣ сына тремала,
А друговъ рученьковъ камѣнье давала,
Камѣнье давала, горенько плакала,
Горенько плакала, озера глядала.
„Плывай-же ты, сынку, въ глубокомъ озерѣ,
Не зазналъ ты отця, не зазнай й матери.**

Коли б так усї поступали у своїх наукових дослїдах, тодї не треба-б було навіть говорити про якихсь Русинів і руську мову в Угорщинї; вистало б взяти записи їх устної словесности, опублїковані доси, переписати латинкою і сказати: се Словаки — і конець. Тодї очевидно не було б також нїяких спорів про националь-

---

[1]) Slovenské Pohl'ady, 1897, XVII, ч. 12, ст. 749—750.

[2]) **Вірш подаю так, як його надруковано в оригіналї у** Slov. Pohl.

ність західних Русинів, про їх мову і ин., бо й не було б у тому потреби. Але чи таке поступоване довелоб до чого позитивного, чи зискали б на тім що Словаки — отсе полишаю непоясненим.

Перейду вкінци до полеміки, яка вивязала ся була між редакциєю „Slov. Pohl'ad-ів“ і д. Мішіком, що живе довго на Спішу і знає докладно місцеві відносини, у справі приналежности західних Русинів чи там „Словяків“ до руської народности. Вона кидає багато сьвітла на се питанє і через те причиняєть ся до його розвязки.

Полєміку почав д. О. Шкультеті, редактор „Slov. Pohl'ad-ів“ невеличкою заміткою п. н. „Akej viery sú Slováci“.[1])

Згадавши про те, що Шафарик перший наводить Словаків-кальвінів у своїм „Národopis-ї“, подає заразом слова Срезневского, виповіджені в рецензиї на згадану працю Шафарика: „Na východe vytvoril (Šafarik) z počtu Slovákov uniátov prešovskej eparchie (v stoliciach Spišskej, Šarišskej a Zemlínskej) kdež to oni temer všetci *len po viere nazývajú sa Rusínmi, ale po nárečí prináležia k Slovákom*“. Курсив Slov. Pohl.) „Uniátov Slovákov Sreznievsky napočítal 200.000. A v tejto otázke Sreznievsky, Rus, je klassickým sudcom. Už na gemerskom Horehroní máme tri uniátske obce: Šumiac, Telgárt a Vernár“. Що Срезневский помиляв ся, про се вже була мова, але на се вказує ще й те, що він сам пізнїйше змінив свою гадку, про що й д. Шкультеті в 8 ч. Słov. Pohl. (1895) згадує: „Sreznievsky pozdejšie (1852) zmenil svoju mienku, vyslovenú roku 1843 v recensii Šafárikovho Národopisu, zmenil ju na ujmu Slovákov; ale to, že filolog, slovanský filolog a vážny muž mení tu svoju mienku, vari tiež dokazuje, že je otázka zamotaná, že tí spišskí, abaujskí, šarišskí, zemplínski a ungvárski uniati nie sú samí Rusi“. (Ст. 502). Шембера у „Základoch Dialektologie československé (1864) уважав Русинами також осадників ґемерського Шумяца, Тельґарта і Вернара; але в пізнїйшій своїй працї („Mnoho-li jest Čechu“), до якої зібрав більше материялу, змінив свою першу гадку, а з між північно-східних унїятів начислив 147.770 Словаків. На Спішу уважав руськими лише оселї над Любовнею“.[2]).

У відповідь на ту статейку дістав д. Шкультеті від Стефана Мішіка таке письмо, надруковане в 8 ч. Slov. Pohl. (1895): „Що тикаєть ся спішських Русинів, то Шафарик зовсїм добре розумів

---

[1]) Slov. Pohl'. 1895, ч. 6, ст. 384.
[2]) Slov. Pohl'. 1895, 8, ст. 503.

річ, коли не уважав їх Словаками. Не лише славний учений російський Срезневский, але й покійний А. Шембера у своїм листї, який писав до мене перед 17—18 роками, твердив, що спішські Русини то Словаки, у яких до нинї задержало ся славянське богослуженє. З сим поглядом не можу одначе згодити ся, хоч він має за собою такого великого знавця, як Срезневский. А не згожу ся тому, що між Русинами і Словаками на Спішу, на скілько я мав нагоду пізнати їх за многі роки, племінна ріжниця дуже ясна, помнинувши те, що тутешні Русини з огляду на мову сильно пословачені. Але 1) Ніякий Русин на Спішу (по селах) не уважаєть себе Словаком, лише все Руснаком і таким уважає його кождий Словак. Єдину виїмку можуть становити мешканцї Вернара і Тельґарту, що вже зовсім пословачені так, що в їх мові не подибують ся ніякі руські слова і форми. 2) Піснї спішських Русинів, будова їх домів, крій ноші у женщин і т. д. стверджують основно, що то не Словаки, але Русини. 3) Диялект спішських Русинів вправдї сильно пословачений, але не стратив ще многих руських форм і слів, як то може переконати ся кождий знаток, а у свойому часї переконаєть ся і проф. др. Пастрнек, якому я післав взірцї руського диялекту з Липника, Торисок, Завадки і Порача. В Шариши і Землинї Русини меньше пословачені, як на Спішу; але за Словаків не уважає їх нїхто, як мене запевнювали многі тамошні сьвященники, з якими я мав нагоду про те говорити".

У тім самім листї наводить дальше д. Мішік (ст. 501, ч. 8, 1895) грамоту польського короля Жиґимонта III з р. 1590, видану у Варшаві, в'якій приказуєть ся Мацейовскому, спішському капітанови на Любовенськім замку, аби Русинам не дозволював випасати поля Любичанів: „Questi sunt apud Nos Civitatis nostrae Libicza, unius ex Oppidis Scepusiensibus, per internuncios suos: quod, cum paucos quondam Russici greges ovium ac pecorum habentes, eosdem suos greges intra fines Civitatis impellere, silvisque ac pascuis eiusdem Civitatis uti, obtenta a civibus facultate, coepissent; nunc demum multo plures, sine ulla facultate imoinvitis et non permittentibus Civibus... id facere et attentare solere, in praejudicium et damnum eiusdem Civitatis maximum. Depastis enim per greges illos Russorum graminibus, Cives, ubi pecora atque equos alant, prorsus non habent... Mandamus etc...

Проф. Соболєвский говорячи про полєміку Мішіка і Шкультетого[1]), робить таку замітку на грамоту цитовану Мішіком: „Д. Мі-

[1]) Живая Старина. Т. V. Ст. 235—236.

шік покликуєть ся на грамоту поль. короля Жиґимонта III із 1590 р. в доказ, що спішські „Русини“ уважали себе в XVI в. „Русинами“; одначе та грамота не потверджує того. Вона говорить про „Русинів, що проходили з своїми стадами“ через землї селян Любовнї (Соб. пише „Любицы“), аби користувати ся пасовисками останнїх. Тут очевидно мова про Лемків, що в XVI в. вели ще на половину кочеве житє“.

До сього можна додати тільки: Вислов проф. Соболевского про кочівниче житє Русинів у XVI в. не має нїякої підстави, бо з поданого мною в горі цитата про руські парохії тай з иньших жерел видно, що вони вже в тім віцї були з'орґанїзовані, мали свої парохії, своє сьвященство і т. д. Про те можна переконати ся також із працї Бідермана, в якій він присьвятив цїлий розділ виясненю питаня старинности і розширеня Русинів і зібрав доволї багато звісток до того[1]). Документ отже зацитований д. Мішіком належить уважати доказом, що Русини в 1590 р. були вже справдї на Спішу.

Свій погляд на рішенє питаня про руськість „Словаків“ висловлює дальше д. Мішік так: „Я переконаний, що питанє, чи спішські і земплинські унїяти Словаки, не буде доти порішене, доки не буде дослїджена їх мова. Потім кождий неупереджений чоловік прийде до переконаня, що вони власне Русини. Даруйте, коли скажу без довгої дебати, що я із свойого боку вже тепер переконаний про руський характер і руське походженє наших спішських унїятів“.[2])

Редакция „Slov. Pohl'.“ не дала ся одначе переконати тими словами д. Мішіка, тому надіслав він опісля до неї довшу, умотивовану статю, яку я задля її ваги подаю в цїлости перекладом[3]).

Якої віри Словаки? „З того, що питанє „де кінчать ся на північнім сходї Угорщини Словаки, а починають ся Русини“, уважав кождий за трудне до розвязаня, виходить власне лиш се, що угорські Русини на тих місцях, де не живуть компактною масою, але розсїяні між Словаками на Спішу, Шароши, Абаую, Земплинї, Унґварі, а почасти й Ґемері,

---

[1]) Op. cit. II, ст. 39—87: „Alter und Verbreitungsweise des Ruthenenthums in Ungarn“.
[2]) Slov. Pohl. 1895, 8, ст. 501.
[3]) Вона була надрукована у Slov. Pohl. з 1895 р.

асимілювали ся з сусїдами на стілько, що в багатьох місцях трудно розпізнати Русина від Словака. Таку трудність подибують принайменьше учені, що не знають місцевих відносин із власних дослїдів, довшого, уважного студийованя мови і звичаїв тутешнього селянства, але тільки на підставі неповних або легко й невірних інформаций.

Так пр. Шембера міг лише на підставі невірної інформациї написати, що „до сеї хвилї визначувала ся руська (малоруська) народність в Угорщинї лише по вірі; простий народ в Угорщинї називає кождого визнавця грекокатолицької віри, не оглядаючись на його мову, Руснаком або Русином". Те не відповідає зовсїм дїйсности. Простий словацький народ не знає ніяких Русинів, лише Руснаків і називає їх так не тому, що вони належать до грекокатолицької церкви, до якої належать також Русини поза границями Угорщини — бо-ж люд, з малими виїмками, навіть не знає, якої тамті віри — але тому, що вони самі звуть себе Руснаками, і мають у своїй мові, хоч нинї вже значно пословаченій, такі вирази, які докладно вказують на їх руське походженє. Навіть у Тельґартї, що вже цїлком пословачений, можна почути деколи руські слова. Недавно оповідав менї візник, роджений Тельґартчанин, що там, де служить, мають троє коний, але до працї запрягають лише двох, а третого, молодшого хочуть трохи oščadit' (в словацькій мові нема сього виразу, намісь нього уживають Словаки šetrit').

Мова спішських Русинів ріжнить ся настілько від спішської польщини і словаччини, що не трудно відріжнити Русинів анї від спольщених Словаків в долинї Попраду і за Маґурою, анї від тих, що говорять звичайною спішською словаччиною, vulgo шаришчиною, про що може переконати ся кождий, хто тут живе, а др. Пастрнек дістане необавки також і такі взірцї людової мови, з яких покажеть ся наглядно, що й думка А. Л. Петрова, мовби то на Угорській Руси народ і інтелїґенция знали лише про ріжницю віри, а не знали ріжницї язиків і народностий, не має реальної підстави. Винародовлена інтелїґенция руська лише тому не хоче знати ріжницї язиків і народностий, що стидає ся свойого походженя і говорить нинї переважно по мадярськи; алеж і давнїйше, бо по смерти останнього вибираного руського епископа Андрія Бачинського, стидало ся духовенство і міщанство говорити по руськи і хто не знав говорити по латинськи або по мадярськи, говорив по словацьки. Та при тім всїм і найзавзятійші мадярони, як духовні так сьвітські, самі, en famille, говорять часто мовою свойого народа і не забули її так, аби не уміли зробити між нею і словаччиною

ріжниці. Я переконав ся проте в Левочі, де мав нагоду почути розмову руських духовних із їх родинами в часї відпусту, який там відбуваєть ся кождого року 2 липня на горі Пр. Богородиції. Там мають також Русини свою церкву, в якій служать ся служби у старословянській мові і там мали би наші етнографи найлїпшу нагоду студиювати руський люд спішський і переконати ся про ріжницю, яка заходить між ним і нашим словацьким людом[1]).

Трудність, яку стріла мадярська статистика при подаваню границь між руським і словацьким селянством, можна пояснити не лише близьким спорідненєм дотичних нарічий, руського і словацького, що далеко близші до себе, нїж лїтературні мови, але й тим, що мадярську статистику робили і роблять звичайно такі люди, що не знають докладно відтїнків місцевих нарічий і уважають часто руське за словацьке і навпаки. Крім того знаємо з досьвіду, як невірна мадярська або нїмецька статистика супроти Словаків і Славян взагалї. У нас в Угорщинї статистика, що мала би бути по словам Маколея „скромною, але конечно потрібною підпорою полїтичної фільософії“ стала безстидною фльондрою шовінїзму, який хоче доказати сьвітови, що руський народ не має в Мадярорсаґу особливого значіня, не жиє тут у такому числї, як би хто думав, але що тут переважно Словаки грекокатолицької віри, яких мадяризм може без гніву і пімсти Росиї сьміло проковтнути і стравити.

Погляд Шембери, що „та назва (Русин) визнавцїв грекокатолицької віри (словянського обряду) стара, бо вже Далїміль називає в 23 роздїлї своєї хронїки моравського епископа сьв. Методия Русином“ не доказує, щоби наші брати, угорські Русини, були такими лише по вірі, чи то по славянському обрядови, а не й по народности. Названий чеський історик жив і писав свою казочну хронїку у XV столїтю і як староболеславський крилошанин глядїв на сьв. Методия виключно із становища латинїзму, що по збуреню славянського монастиря (емауського, 1419 р.) у Празї запанував на час у чеській церкві, і стотожнював прихильників славянського бо-

[1]) І мадярський люд називає Русинів в околиції Тіша-Ешляру, Чечі, Сеґеде, Мішковця і иньших часто Русинами, а не лише Греками (oroszok, а не лиш görögök). Взагалї, колиб простий люд в Угорщинї називав Руснаком або Русином кождого грекокатолика, то мусів би так само називати і Румунів і Сербів, чого не робить. — До сього додала редакция таку замітку: „Шембера говорив про північну Угорщину, про оселї Словаків і Русинів“. Чому одначе в північній Угорщинї малоб бути инакше, як у східній, або полудневій, того редакция не пояснила.

гослуженя взагалї з Русинами, про яких знали і в Чехах, що вони найбільше інтересовані в тому богослуженю. Але таким чином мусїли би були уважати ся Русинами і Серби і Болгари і Румуни, що мали також славянське богослужене. Як би Далїміль був глядів на славянський сьвіт зі становища нинїшньої етноґрафії та диялектольоґії, не був би називав моравського епископа св. Методия Русином і був би певно наших угорських Русинів уважав такими.

Припускаю, що спішські, шаришські, абауйські, земплинські і унґварські уніяти не самі Русини, але що місцями вони значно змішані із словацьким елементом. Але преці́нь деякі етноґрафи кажуть, що навіть Русини европейської Росиї[1]) мають у своїх жилах багато чухонської та иньшої крови; та проте їх арийський, а специяльно русько-славянський характер не підлягає сумнївови. Так само наші угорські Русини приймили від Словаків багато звичаїв, пісень і язикових прикмет, але те не управнює нас заперечувати їм руського походженя і характеру, особливож там, де вони творять окремі церковні громади; бо хоч вправдї віра сама про себе не може становити критериї для означуваня народности, то все славянське богослужене в угорських Русинів було могутнїм мотором і підпорою їх народности, без якого були би вже давно зовсїм пословачили ся. Приклад того маємо на Теплицькій громадї, філїялцї римо-католицького прихода в Маркушівцях, що не маючи окремого грекокатолицького прихода і церкви, нинї цїлковито пословачена, з виїмком деяких старших людий, що між собою говорять ще вправдї дещо по „руснацьки“, але в присутности чужих людий послугують ся лише спішською словаччиною. Подібна доля спіткала тутешнїх Русинів і в тих містах та селах, де вони творять меншість населеня і ходять до римокатолицьких костелів та шкіл.

Про повстане руських осель на Спішу, за які Шембера уважав хибно лише оселї над Любовнею, тяжко сказати щось певне. Що оселї ті повстали одначе пізнїйше, як словацькі, то здаєть ся правда, особливо коли зважимо, що в найстарших знаних актах спішських від 1072—1310 р. не згадуєть ся анї одна теперішня оселя руська, але словацьких наводить ся коло 150.

У виказї спішсько-руських осель, зладженім по шематизмови спішського епископства і пряшівської епархї, який я заслав др. Пастрнекови, нема між тими, де Русини мають значну більшість, анї одної, яка — на скілько знана менї істория реформациї у Спішу — була би перейшла на протестантизм. Але з другого боку могло

[1]) Автор мішав тут, як бачимо, Русинів із Росиянами.

бути, що у спішських містах, де жили Русини і живуть у малому числї і де протестантизм, підпираний Нїмцями, пустив глубше коріня, в часї контрреформациї за Марії Тереси навернули ся деякі не до римської, але до грецької церкви, в якій могли причащати ся під обома видами. Таких не могло бути одначе так багато на Спішу, як догадуєть ся Гунфальві, щоби аж наслїдком того етноґрафічні відносини могли дізнати значнїйшої переміни. Тай найбільше заселеними протестантами на Спішу не були Словаки, але Нїмцї, а про них можна сумнїватн ся, чи в часї контрреформациї вони переходили до грекокатолицької церкви. До таких нїмецьких осель, які руський народ заняв по свойому переходї до сталого рільництва, належить на Спішу лише одинокий Годермарк, де нинї живе 661 Русинів супроти 67 иньших. Оселя ся згадуєть ся у знаних актах перший раз 1471 р.

Трудам Шембери на поли чесько-словацької статистики і диялектольоґії належить ся всяка почесть, але моя скромна гадка така, що як би той учений жив нинї, то ще докладнїйше поправив би свою думку що до числа Словаків і Русинів у північно-східних столицях, а власне колиб тут in facie loci простудиював диялектичні прикмети і черпав статистичний материял не так із недокладних церковних шематизмів або мутного жерела мадярської урядової статистики, але з дїйсного житя люду.

. . . .

Ще дещо. Спішські уніяти, як відомо, належали до мукачівських епископів і аж як мукачівську епархію подїлено на дві, припали до пряшівської епархії. В р. 1649 принято в Ужгородї потверджену Римом унїю, яка признала угорським Русинам право вибирати свобідно мукачівських епископів; але пізнїйше відступив се право останнїй вибраний епископ Андрій Бачинський власти за користи, яких домагав ся для Русинів.

Перед унїєю були угорські Русини в церковних справах зовсїм незалежні. Нинї належать оба епископи, мукачівський і пряшівський, під остригомського архіепископа як суфраґани.

Спішські Словаки з виїмком тих, що в XVI столїтю пройшли реформацию, належали під управу спішських препозитів, які залежали від остригомських архіепископів. Ще в другій половинї XIII столїтя, за препозита Лукача, що належав до греко-католицької церкви, відправляли крилошани в церкві сьв. Мартина служби по грекославянському обрядови для Словаків, що з околиції горнули ся тут. Але пізнїйше в XIV столїтю, по побідї Карла Роберта, під натиском остригомських архіепископів, мусїло славянське богослу-

жене уступити місця латинському. Воно задержало ся лише в руських церквах до нині, бо вступ до нього латинській мові загорожувала унія з 1649 р. Як би не було того, було би і в угорських Русинів щезло славянське богослуження, а з ним, розуміеть ся, і греко католицькі епархії. Здаеть ся, що і зі Словаками були би инакше поступали, і їх славянське богослужене були би шанували, як руське по унії, колиб між ними (Русинами і Словаками) не було ріжниці в народности. Словаків не бояли ся, бо вони не могли так легко відорвати ся від Риму, як угорські Русини, які в найблизшому сусідстві, в Галичині, мали своїх братів по мові і вірі.

. . . .

Що між визнавцями грекокатолицької церкви є й Словаки, у тому не можна сумнївати ся. Але число греко-католиків Словаків трудно визначити тому, що не знаємо доси, де кінчать ся Словаки, а починають ся Русини, особливож у таких місцевостях, що мають мішане населене. В кождому разї число те не може бути таке значнє, як догадував ся А. Шембера; трудно уставити число те ще й тому, що тяжко найти греко-католика, що признавав би себе Словаком, а дальше що грекокатолики Словаки присвоїли собі мову грекокатоликів Русинів, вправдї сильно пословачену, але з примішкою руських (малоруських) форм та виразів.

Думаю, що при визначуваню границь між Русинами і Словаками — принайменьше там, де справа могла би подавати сумнїви — буде найлїпше держати ся того правила: In dubio melior est conditio possidentis — і уважати Русинами і Словаками лише тих, що самі себе уважають такими. Прецїнь у північнім і північно-східнім Спішу на пр. панує польщина, а не словаччина, але тамошне населенє уважає себе словацьким. Кацвінчани (з поза Маґури), що говорять по польськи, запевнювали мене перед 2 роками, що вони говорять найчистїйше по словацьки (po slovensky). Форбашанин, якому його товариш витикав задля його польської мови, що він Поляк, відповів: „Ja Sloviak, ja ňe Pol'ak“. Се отже без сумнїву лише спольщені Словаки. Так само стоїть річ і з пословаченими Русинами і хоч межи ними є й такі, що колись були Словаками, то їх відповідно дуже мало.

Взагалї при визначуваню границь між Русинами і Словаками треба мати отсе на увазї: 1) При урядовій переписи людности питають ся не про народність, але про матїрню мову і хоч се на око видаєть ся маловажним, то прецїнь потягає за собою наслїдки, що многі Русини корінні, які на питанє: що ти, Руснак чи Словак?

напевно відповіли би, що Руснаки, подають за свою матїрню мову словаччину лише тому, що їх матїрю не була роджена Русинка, але Словачка, або що їх матїрня мова дуже подібна до словацької. 2) Подибують ся без сумнїву — як давнїйше, так і тепер — ренеґати, що не знаючи по мадярськи, а стидаючись свойого руського походженя, подають радше за свою матїрню мову словаччину, нїж рущину. 3) Особи, зайняті переписею, бувають звичайно мадярськими або мадяронськими урядниками, нотарями, учителями і т. д. яким, хоч би і не наказано з гори, дуже мало залежить на поданю докладної ріжницї між руською і словацькою мовою, більше меньше подібною одна до одної і їм вистає цїлковито, коли запитані подають за свою матїрню мову словацьку; пишуть проте „anyanyelv: szlav", хоч під виразом szlav можна так добре розуміти словацьку, як і руську мову.

Руський люд, замешкалий головно в мало урожайних околицях, буває часто приневолений глядати зарібку в поблизьких місточках і селах словацьких. Руських наймитів, парубків і візників видати всюди по Спішу, Шариши і сусїдних столицях; так само мається річ із руськими наймичками, пістунками і т, д. Не маю під руками виказів урядової статистики, але можу з довголїтного досьвіду запевнити, що відповідно значний процент словацьких дївчат і вдів віддаєть ся за руських парібків і візників, з якими познайомили ся в часї служби. Дїти з такого подружя бувають потім звичайно грекокатолицького обряду, як батько, а коли ще той вернеть ся до родинної місцевости, де становлять більшість Русини, зрущать ся разом із матїрю Словачкою в короткім часї так, що присвоють собі місцеву мову з усїми руськими словами і формами, які в нїй перехова ли ся. Так само, хоч у меньшій мірі, дїєть ся і зі Словаками; бо й вони асимілюють Русинів дорогою подружий, особливо де нема руської церкви і школи, хоч відповідно мало є такої словацької челяди, що глядала би у Русинів служби і приміщеня. Лише дуже рідко трафляєть ся, що словацький парубок бере за жінку Русинку.

Що до церковних шематизмів, які по части поясняють границї руської і словацької народности, то треба признати, що статистичні дати в них не так певні, аби можна на них присягати, бо вони укладають ся відповідно до річного приросту і зменшеня населеня, які виказує метрика, і не опирають ся на засадї дїйсного пробутку на місцях замешканя, котре можна сконстатувати лише поіменним численем. Зрештою не можна жадати від

усїх духовних, аби своїх вірних, порозкиданих часто далеко, навідували і держали в евіденциї.

„Та при тім усїм заслугують такі шематизми багато більше віри, як приміром справоздання переписних комітетів, між якими багато таких осіб, що не старають ся про те, аби їх перепись відповідала дїйсности, але про те, аби чим скорше могли повісти: Мурин сповнив свій обовязок. Бо комуж більше залежить на тім, аби знав докладно число своїх вірних, як не духовному? Тажь навіть найостатнїйшому „мерценарійови" — як не з иньших, то з материяльних причин — не може бути байдужним, чи число вірних убуває йому, чи приростає. Тому я й думаю, що доки етноґрафічні та лїнґвістичні відносини не будуть у наших сторонах докладно прослїджені, найлїпше буде при визначуваню границь між руським і словацьким населенем послугувати ся церковними шематизмами.

„В Шомодїю „Magyar korona országaihoz tartozó papság és szerzetesrendek egyetemes névtára" на рік 1878 подані в греко-католицькім мукачівськім епископстві всї парохії з руською мовою (ruthén nyelv), а по части і з мадярською, з чого виходить, що відповідні вірні уважають ся за Русинів, а в части за Мадярів. Той самий виказ подає в греко-католицькім пряшівськім епископстві 155 парохій зі славянсько-руською мовою (szláv-ruthén nyelvü plébániak), а 32 з руською і мадярською. Надто і в латинських шематизмах того епископства з р. 1876 і 1892 згадуєть ся при поодиноких парохіях „lingua slavo-ruthenica", під котрою треба власне розуміти пословачена рущина.

„Про порусчених Словаків на Спішу може бути хиба мова в гр. кат. койшовській парохії. Село Койшов — по шематизмови з р. 1892 — заложили приходнї з ріжних околиць і столиць, головно з Ліптави і Орави. Останнї були переважно лютерани; але вони там були все змішані з Русинами, яких духовні потреби полагоджували парохи клємберкський, міклушовецький, ба навіть лїівовський в Шариши та гельцмановський. Потому від р. 1717 мало село своїх власних гр. кат. парохів, що своїми заходами навернули цїле село на гр. кат. віру так, що парох Юрий Тарасович не найшов там 1775 р. вже анї одного визнавця Лютрової науки.

„В маковицькім окрузї (в Шароши) по шематизмови з р. 1892 і по запевненям мойого найблизшого сусїда, гр. кат. пароха і крилошанина із Завадки, живуть пословачені Русини. Може бути, що деякі з них були перед тим Словаками, але тепер зілляли ся настілько з Русинами, що вже їх трудно розріжнити, тай всї уважа-

ють їх Русинами. Чи й самі уважають себе такими, чи Словаками, того не знаю.

„З церковного становища уважаю за потрібне пригадати, що долїшньо-спішський гр. кат. дистрикт — з якого пізнійше три гронські парохії, Шумяц, Тельґарт і Вернар вилучено в окремий гронський, а парохії Ольшавиця, Нижнї Репаші і Ториска р. 1889 в окремий левочський дистрикт — був відданий епископам мукачівським, Петром Парфенїйом, в часї найкрайнїйшої біди під охорону і духовну опіку спішської капітули латинського обряду, але через якийсь обрядовий спір р. 1677 був виймлений королївським декретом із під тої залежности і звернений гр. кат. епископови мукачівському. Найстарша відома церква того дистрикту в Ольшавицї, збудована 1301 р. В Ольшавицї уродив ся також Михайло Мануїл Ольшавський, колишнїй мукачівський епископ і фундатор звістного монастиря і церкви Василянів у Маріяповчи, де й лежить похований. В Підпрочу, філїялцї згаданої парохії, є мурована церква (1790 р.) на честь св. апостолів Кирила і Методия. В горішньо-спішськім дистриктї є деякі гр. кат. парохії, як Орябина, Якубяни, Камінка, Лїтманова, Сулин і Кремпах, що від часів цїсаря Жиґисмунда, який заставив був у польського короля Володислава замок Любовню враз із 16 містами спішськими за 88.000 угорських золотих, аж до Марії Тереси, за якої вони відпали від Польщі, належали під духовну власть гр. кат. ординарияту перемиського в Галичинї; 1782 р. їх приділено назад до мукачівської епархії, а по її роздїлї до пряшівської епархії.

„Деякі костели на Спішу бувають спільні для римо- і греко-католиків.

„Я згадав про те, що Угорські Русини перед подїлом мукачівської епархії на дві належали всї під мукачівських епископів. Історичні звістки про повстане мукачівського епископства належать до давнїйших часів. Воно належить до тих семи гр. кат. епископств, про які згадував вже Пільґрін. Певні дати про його повстане починають ся одначе ледви від тодї, коли епископом став Іван, коло 1490 р. Від епископа Івана I (1491 1498) до нинї було в Мукачеві лише 29 епископів. Причиною того незвичайно малого числа було се, що по епископови Методию від 1688 р. до 1707 надибуємо про епископство дуже неясні дати.

„Колиб у пряшівській епархії були тепер Словаки греко-католики в так значнім числї, як говорить А. Л. Петров, то мусїлиб там бути і тодї, коли вона не була ще віддїлена від мукачівської епархії, ба навіть перед унїєю 1649 р.; але новійша істория цер-

кви в Угорщині не знає нічого про те, аби Словаки, чи католики, чи евангелики, перейшли були коли в значнійшім числї до греко-католицької унїятської, або неунїятської церкви. Мовчанка історий в такім фактї потверджує лишень, що здогад, мов би то Словаки були в значнїйшім числї вірними гр. кат. унїятської церкви, не має за собою нїякого иньшого доказу, крім того, що багато греко-католиків унїятів говорить нинї по словацьки, має словацькі звичаї, піснї, крій і т. д. Але той доказ не потверджує нічого, бо мова тих здогадуваних гр. кат. Словаків не дослїджена нинї ще так всесторонно, аби ми мали право сумнївати ся про їх руське походжене, коли вони самі себе уважають Русинами, а не Словаками. Таж між унїятами мукачівського епископства є й Мадяри і то власне омадярені Русини; чомуж і ті Словаки, грекокатолики — принайменьше в більшім числї — не малиб бути пословаченими Русинами?

Тепер най менї буде вільно зробити ще одну замітку про угорських Русинів супроти працї проф. І. П. Філевіча: „Угорская Русь и связанные съ нею вопросы и задачи русской исторической науки“ (Варшава, 1894).

Що до руської кольонїзациї по сїй сторонї Карпат то здаєть ся певним, що руське племя і імя могло тут появити ся перший раз уже перед приходом Мадярів, та що руські оселї сягали аж по Дунай. На те вказують численні топоґрафічні назви, до яких відкликуєть ся згаданий вчений, а принайменьше ті, при яких подибуєть ся приросток руський, руська, руське, orosz, приміром, Ruský potok, Ruská Ves, Orosz-Mota, Göncz-Ruszka, Malé Ruskovce, Orosz-Komoróc і т. д. Але можливе, що руська кольонїзация розширила ся в XIII в., коли король Бейла IV старав ся, аби краї, винищені Татарами, як найскорше залюднити, та врештї в XIV в. під Кориятовичем. При всьому тому згадана кольонїзация ледви була так поважна і сильна, як догадуєть ся Філевич, бо назви, як Biela voda, Bystrá voda, Roztoky (місцевість, де вода розтїкаєть ся) і инь. не вказують виключно на руських, але й на болгарських, та словацьких осадників Угорщини, зрештою вони знані також в иньших славянських краях. Руський елемент задержав ся в Угорщинї найчастїйше там, де руські оселї повстали одна при другій, а не творили самітних островів посеред иньшомовного населеня. Чим більше віддалені і ізольовані були руські оселї, тим скорше пословачили ся, помадярили ся, поромунщили ся“.

Доти д. Стефан Мішік. На се відповів йому редактор Slov. Pohl'. Й. Шкультеті так:

„Я дуже радий, що мої уваги (в попереднїх числах Slov. Pohl'.) спонукали д. Мішіка до написаня цїнних заміток про етнографічні відносини своєї країни, Спіша. Вони будуть цїнним додатком до осьвітленя інтересного питаня. Але його виводами потверджуєть ся також те, до чого стремів я при моїх увагах, що в столицях Спішській, Шаришській, Землинській і т. д. не всї грекокатолики Русини.

„Вислов Шембери про те, що народність означувано по вірі, не опирав ся на недокладних інформациях. Наумович не писав по справозданям черпаним із другої руки, він докладно знав Галицьку Русь, де родив ся, жив і за яку дістав ся до австрийської вязниці (1883 р.), а прецїнь у статї про Галицьку Русь (Славянскій Сборникъ, I, 32—33) говорить: „Руське духовенство називало ся руським лише для ріжниці церковних обрядів від латинських, але не для мови і народности... Вже в перших роках по прилученю Галичини до Австриї не могли власти не дізнати ся про істноване руського народа, як більшости населеня краю, і руської церкви, що займала дві великі епархії. Як у реляциях урядових орґанів складаних центральній власти у Віднu, так і в розпорядках і декретах власти з того часу читаємо всюди: russische Bevölkerung, russische Kirche, russische Geistlichkeit і т. д. Але те все писало ся переважно лише з огляду на віру, бо на питанє народности ще не прийшов був тодї час. Поляк і католик, Русин і унїят були тодї синонїмами і до нинї ще[1]) не лише в устах простого народа, але й бесїдї інтелїґенциї не робить ся ріжниці між народністю і народнїм церковним обрядом“. З сього боку Карпатів, у нас, було ще більше причин, задля яких не розріжнювано тих двох річий. Я. Ф. Головацький, також галицький Русин, знавець сих відносин і з одного і другого боку Карпатів, згадує, які з того трудности виходять для етноґрафів і статистиків. („Розріжненє людности по походженю і народности — натрафляє на великі трудности. Нема можливости докладно означити границї людности, та вірно подати його число“. Славянскій Сборникъ, II, 83).

„Мене, що тримаю ся тої думки, що шумяцькі, тельґартські і вернарські мешканцї, вірні грекокатолицької церкви, такі самі Словаки, як їх католицькі сусїди в Погорілій, Завадцї, Гельпі і Поломцї, міг би збаламутити вислов тельґартського мешканця, що: молодшого коня хотять трохи oščadit'. Одначе до мови Тельґартчанів все, що ріжнить ся від словаччини, могло дістати ся із старословян-

[1]) Писано 1875 р. Зрештою фальшиво. *В. Г.*

ського богослуженя і школи. Але від Тельґарта на полудневий захід, далеко за горами і долами, аж у самім сусїдстві Мадярів, в ґемерській словаччинї подибують ся такі слова: stupka (ступка, mažiar), tok (токъ, v stodole, holomnica), ohladok, ložka (lyžica), upovat,' upovanie, oblezlý (облѣзлый), vynul (вынулъ, od vyňat'), uspokojívat' (успокоивать) і т. д. (Подаю, що менї на борзї приходить на думку). А навпаки замітцї Володислава Бартоломеідеса (в Notiti-ах) тої части Ґемера не відбирають нам уже анї проф. А. С. Буділовіч, зрештою наш дуже добрий приятель, анї проф. А. Л. Кочубинський, що сього року в Одесї так славив експедицию Зічі, як би нїколи не був у Словаччинї, анї не був славистом (Буділовіч також у своїй працї „Начертаніе церковнославянской грамматики", Варшава, 1883, веде словацьку мову на сходї лише до ріки Шаяви; Кочубинський натомісь рішає се спірне питанє такими словами: „По моїй думцї одно правда: що православне, то руське, але що не православне, то ще не конче словацьке" (Заграничный отчетъ о занятіяхъ Славянскими нарѣчіями. Записки Новор. унив. 1876). Але А. Л. Петров, якого гадку я зазначив висше, збив сю замітку Кочубинського: „Таким чином д. Кочубиньский зрікаєть ся зробити ріжницю на підставі мови між православно-унїятськими Словаками і Русинами. Тому ми не беремо на увагу поданих ним границь". Тут зазначу, що А. Л. Петров, котрий начислив в пряшівській епархії лише 96.351 Русинів, користував ся інформациями, отриманими від найінтелїґентнїйших угорських Русинів, то значить, брати Русини самі признають істнованє Словаків у своїй церкві і уміють у приближеню вказати, котрі вони і де живуть. Власне сими днями зговорив ся я з руським професором, що прийшов з наукової подорожі з Карпат; була мова про Антона Годінку і професор висловив ся про нього, як про руського, угорсько-руського ренеґата; я поправив його: словацький ренеґат! а він менї за хвильку признав: Правда, словацький!

„Сьвідоцтво мадярської статистики, на яке я вперед покликував ся, часом заслугує уваги. При переписи народу 1870 р. не питали ся про матїрню мову. Але пани оголошували вислїдки його, ще заки отриманий материял опрацювали. В мінїстерстві осьвіти мали статистичні викази з елементарних шкіл; в них була також рубрика для матїрньої мови дїтий обовязаних ходити до школи. Келеті, начальник статистичного уряду краєвого, вичислив проте по матїрній мові шкільних дїтий також матїрню мову населеня краю. З того вийшло, що по десяти лїтах (1880) при новій переписи людности, у північно-східних столицях збільшило ся число Словаків на

100.000. То значить, коли школа була греко-католицька, Келеті брав людність відповідного села за руську; але з тих самих за десять років, коли при переписи людности питали ся вже за матірню мову, можна було записати 100.000 людий за Словаків. Ті, в чиїм духу робить ся урядова статистика в Угорщині, не боять ся „гнїву і пімсти Росиї"; вони Словаків уважають небезпечними, тому переслїдують за панславизм. Для них „Рус" — ruthén, Серб — rác, а Словак все панславист.

„Припускаю, що „новійша історія церкви в Угорщині не знає нїчого про те, аби Словаки, чи католики, чи євангелики, перейшли були в значнїйшім числї до грекокатолицької унїятської, або неунїятської церкви". Але історія в Угорщинї, так церковна, як нецерковна, ще про багато річий не знає. З яким апльомбом починає Гунфальві Етноґрафію Угорщини (Magyarorzág ethnographiája, 1876), а прецї говорячи про віру Словаків, твердить, що „кілька кальвінських сїл є в Текові (!) і Нїтрі (!)". Чув, що звонять, але не знав де. Як змінювала ся у нас віра, як не можна по нїй визначувати народности, покликав ся я на маковицький округ у Шароши, де за Марії Тереси цїлі села протестантські переходили до східної (унїятської) церкви. То факт, який можна ствердити. Там змінювали віру не деякі Словаки, не одиниці, але цїлі села. Про те подибуємо дуже гідне уваги сьвідоцтво в статї д. Маляка про Єлшаву (В сім числї Slov. Pohl'.). Ґемерський єванг. сенїорат жалував ся столичним зборам 1681 р. за церкви, відібрані від єванг. церкви цїсарською властию; а між тими церквами був також і шумяцький з філїями Тельґартом і Вернаром. Коли документ д. Маляка заслугує віри, то в XVII в. і в Шумяцу і Тельґартї і Вернарі була така сама віра, як у сусїдних гронських селах[1]). Або що то так звані Сотаки в Земплинї? Одні з них протестанти (кальвіни), иньші грекокатолики (унїяти). Коли протестанти між ними Словаки, то очивидно і унїяти Словаки.

„Або маю під рукою малу збірку народнїх угорсько-руських пісень (Русскій Соловей. Унгваръ, 1890). Многі з пісень лише переписати латинкою — і вже словацькі:

---

[1]) З того, що в тій місцевости змінювали віру, не виходить, щоби з нею мала змінювати ся і народність так само, як вона тепер не змінюєть ся, коли в Тельґартї грекокатолики.

Гдѣ ты была, донько моя?
На цынтерю, мати моя
Была я,
Прешлу радость и потѣху
Искала.
Гдѣсь почила, донько моя!
Эй на гробѣ, мати моя —
Милого:
Бо онъ былъ мой наймиленьший,
Я его.
Чтось робила, донько моя?
Эй вила я, мати моя,
Вѣночекъ:
На гробъ мого наймилшёго
Кресточёкъ.
Зъ чегось вила, донько моя?
Эй зъ фіялки, мати моя,
Вила я,
Жебы онъ зналъ, же я его
Любила[1]).

„Pieseň je viac slovenská“, каже д. Шкультеті, „než ruská“. Pritom, kto zná, či vydavatel' neruštil i slova i tvary. Kto zná, či pesnička nevyzerala by ešto slovenskejšie, keby ju nie Rus bol poznačil? A na toto všetko že Slovák nemal by práva?!“ А коли тут може маємо до діла з пословаченими Русинами, то що з того виходить? Чи можемо говорити, що Словаки лише католики і протестанти“?[2]).

В найблизшому числї Слов. Поглядів[3]) відповідає д. Мішік дальше на уваги редакциї, додані до його попереднїх заміток, та стверджує свої погляди ще й новими арґументами. Подаю знов цїлу його статю в перекладї:

„Природна річ, що, доки не прийшов ще на питанє народности історичний порядок, руське духовенство в Галицькій Руси називало ся руським лише на підставі ріжниці церковних обрядів,

---

[1]) Про словацизм сего вірша належить те саме сказати, що й про попереднїй „Коли мурували“. Запримічу тільки, що се не народня пісня і такою мовою не говорять у Бачцї, якою написаний сей вірш. Треба хіба не знати зовсїм руської мови і нашого „язичія“, аби щось подібного говорити.

[2]) Slovenské Pohl'ady, 1895. Ч. 9. Ст. 566—576.

[3]) Ч. 10. Ст. 623—631.

ба що ще й нинї руське духовенство з тамтої сторони Карпат не зважає на ріжницю мови і народности, коли не має досить відваги плисти проти шовіністичному прудови, або стидаєть ся своєї мови і народности. Але як Наумовичови, що знав Галицьку Русь докладно і в снї не прийшло твердити, мов би то галицькі Русини ріжнили ся від Поляків лише обрядом, а не мовою і народністю, так і угорським Русинам не сьміє нїхто заперечувати їх народности і стотожнювати їх зі Словаками або Мадярами лише тому, що більше або меньше пословачені чи помадярщені, та що їх здеґенероване духовенство не признаєть ся до руської народности. Таж і у нас Словаків стидали ся і стидають ся многі свойого словацького походженя і уважають себе Мадярами, Нїмцями і Бог зна чим, лише не тим, чим є в дїйсности. Чи не маємо досить ренеґатів, що бажають бути більшими Мадярами, як самі Мадяри з Дебрецина? А чи проте ми перестали бути Словаками? Чи не маємо сотки тисячів помадярщених братів у Абауй-Торнї, Ґемері, Новоградї і ин. уважати кровю з нашої крови лише тому, що їх нинїшня мова вже не словацька? Не маємо признавати ся до того, що наше? Маємо дивити ся байдужно, як нам неприязні сусїди від'орують кусок по кускови батьківської землї?

Коли 1875 р. — як говорить Наумович — не лиш в устах простого народа, але і в розмовах інтелїґенцвї не роблено ріжницї між народністю і церковним обрядом, то дїяло ся се без сумнїву тому, що церковний обряд грекокатолицький враз зі старословянською мовою уважано за неперечну ознаку руської народности, бо тяжко було, і нинї є, представити собі Русина без грекокатолицького обряду і славянської церковної мови.

Не заперечую, що в угорських Русинів є багато словацького в мові, піснях, топоґрафічних назвах і т. д., таж живуть посеред Словаків, у їх безпосереднїм сусїдстві тілько столїть, що навіть не було би дивне, як би були утратили й назву „Руснак“, яка так ясно вказує на їх походженє. Лише тій народнїй назві завдячує своє походженє прозвище Руснак або Русінак, яке на Спішу подибуєть ся часто і між вірними римо-католицької віри; подібні до нього мадярські прозвища Орос, Товт, Лендєл, Горват, Олаг, Неймет і ин. вказують так само, що їх теперішні властителї потомки Русинів, Словаків, Поляків і т. д.

І в тому нема сумнїву, що між нашими грекокатоликами в Ґемері, Спішу, Шариши, Землинї і т. д. є Словаки, Мадяри, Поляки, Нїмцї і ин. Бо деж є народ в Европі, що не приймив би до себе більше або менше споріднених і чужих народнїх елєментів? І ми

Словаки не без таких чужих примішок, і завдяки їм маємо таку пестру ріжнородність народньої мови. Але правда, визначити границї між грекокатоликами Словаками і Русинами дуже тяжко, коли порущені Словаки не ріжнять ся від пословачених Русинів анї окремою народньою назвою, анї кройом, анї мовою.

„В шематизмі пряшівської епархії з р. 1893 подані при грекокатолицьких школах також шкільні округи і виказ їх членів. Я виписав собі прозвища тих членів, аби показати, що грекокатолицькі унїяти на Спішу, Гронї і в маковицькім окрузї мають багато прозвищ спільних зі Словаками, що вказують на їх словацьке походжене, ба навіть нїмецьких, але побіч того багато також руських. На Спішу мають унїяти такі прозвища[1]): Kijovsky, Thur, Zimovan, Leško, Daňko, Kuchta, Janov-Zakutny, Burčak, Ondik, Mamrak, Vojtila, Sivačko, Polkabla, Vrabel', Vansač, Korchňak, Harletka, Popovič, Jenik, Biroščak, Suchy, Vasko, Repasky, Hmara, Žid, Hal'ama, Paulov, Lisoň, Hrebik, Burik, Kolej, Dydka (дудка = píšt'alka z vřby), Duranka, Turok, Kolar, Cipkala, Kudlač, Petrisko, Regala, Kitan, Šatala (порів. шатать, kolísat'), Velky, Andruška, Strenk, Bulik (пор. булькать, klokotat'), Grofik, Koval'čik, Chobor (пор. хабаръ, zisk), Jarina, Zima, Sivul'ka, Paulik, Sroka, Smoleň, Pacan, Hriňak, Malest, Jedinak, Šuga, Lacinger, Labant-Hal'čin, Hurcik, Labant-Vaňo-Kubi, Pieščak, Gluchman, Bernat, Sremaňak, Halčak, Kuzmiak, Čekaňak, Balaž, Hlinka, Cešelka (пор. чесалка), Vislocky, Vira, Petrik, Krol'ak, Figl'ar, Vaščura, Jasenčak, Repčak, Pavliščak, Bednarčik, Kapral', Olekšak, Javorčak, Petril'ak, Bogusky, Romoňak, Borecky, Marfiak, Hutnik. В Шумячи, Тельґартї і Вернарі: Gorkan, Čuban (чурбанъ?), Hraboszky, Mišečka, Durčo, Bošela, Šipula, Valentik, Knižka, Birka, Kiša (киша?), škoviera (пор. сковырять), Ondruš, Lukač, Alexa, Štrbian. В маковицькім окрузї (в Шароши): Bodnar, Simko, Potičny, Bačik, Gmiterko, Stehnač, Varchol, Novečko, Brindik-Leščišin, Zbihlej, Kijak, Jurista, Liba, Udič, Grohol, Smik, Jurčov, Ševc, Kimak, Pipas, Kostelnik, Buvalič, Hamarčak, Kravec, Petrišin, Lipka, Bača, Durkot, Kraska, Adamišin, Kukaj, Božik, Slivka, Dzubka, Mihalčik, Paliga, Ilečko, Ovsanik, Novak, Alexovič, Šepitka, Tkač, Vaškanin, Čema, Štefančik, Milas, Popernik, Bilas, Feňo, Buben, Duda, Fecenko (пор. Ѳеденька), Jackanin, Paulik, Demko, Kapišovsky, Chudko, Jedinak, Kolar, Dubivsky, Kružko, Juričko, Kovalicky, Hudak, Cuper, Sivanič, Gajdoš, Sadir, Ivančin, Cocula, Demčak, Brudňak, Hricišin, Kuderavy, Kapa,

[1]) Подаю сї прозвища в ориґіналї, бо не знаючи на певно, як вони звучать по руськи, не хочу при транскрипциї робити помилок. *В. Г.*

Bodrucky, Kavul'a, Olenčin, Petričko, Kotulič, Halecky, Miškovsky, Vilkovsky, Savkanin, Fedoročko, Kušvara (пор. кашеваръ), Žurov (пор. журить, robit' výčitky), Grocky, Guzij (від гузять, kupčit' handrami = handrár), Dzamba, Roman, Ivančin, Dupej, Fedorko.

З того видно, що на дотичних місцях мають перевагу два народнї елементи, словацький і руський. Чим дальше від Шароша в напрямі Ґемера, тим менше руських, а більше словацьких прозвищ. Так само стоїть річ і з мовою. Руснаки в Остурнї (у Спішській Маґурі) становлять виїмку. Їх мова спольщена, бо в околици, де живуть, панує польщина, але про те ледво впало ще кому на думку сумнївати ся про їх руське походженє.

Із славянського становища взагалї не багато залежить на тім, чи в північно-східних столицях Угорщини живе більше Русинів нїж Словаків і навпаки; таж ми всї свої. Одначе в вузшім етноґрафічнім розуміню не було б добре, колиб ми зменшували число угорських Русинів лише тому, що спішські і шаришські унїяти говорять більше словацькою, нїж руською мовою. Стоїмо тут перед отсими фактами:

1. Унїяти в північно-східних околицях Угорщини уважають ся у простого народу словацького, серед якого живуть або з яким сусїдують, за Руснаків.

2. В їх пословаченій мові бувають такі руські слова і вирази, яких походженя не можна глядати в церковній мові, але в живій мові народній.

3. Крім пісень, принятих від Словаків, мають також оригінальні.

4. Не лише Словаки, але й Нїмцї та Мадяри називають їх Руснаками; перші звуть їх Ruthenen, Rusnaken, другі ruthének, oroszok, а що до віри görögök. Коли вираз Руснак означує лише віру, то чому Нїмцї і Мадяри не звуть так Румунів та Сербів?

5. Шаришських і Спішських унїятів уважають Руснаками ще й деинде. Що до Шароша і Спіша я відкликував ся вже на пряшівський шематизм із р. 1893, де при поодиноких парохіях згадуєть ся lingua slavo ruthenica, з виїмкою Бельжі (число гр. кат. душ 1406) і Кошиць (число гр. кат. душ 2604), де крім мадярської і нїмецької мови згадана ще lingua slavica. Що під тою lingua slavica розуміеть ся також лише lingua slavo ruthenica, видно з мадярського шематизму угорського духовенства (1878), в якому при названих двох парохіях приходить szláv-ruthén nyelv. Що до Спіша то можемо відкликати ся ще на „Szepesi Emlék-könyv“ з р. 1888, де Швабіс розріжнює у тутешнього славянського населеня пять гово-

рів: маґурсько-польський, руснацький, шаришсько-словацький, погронський (або ґемерсько-словацький) і лїптавсько-словацький. Руснацький диялект по Швабісу є в Липнику, Фольварку, Камйонцї, Лїтмановій, Орябинї (Ярембінї), Кремпаху, Сулинї, Межибродї, Крендзельовцї, Заводї, Якубянах, Годермарку, Горисцї, Нижнїх і Вижнїх Репашах, Ольшавицї, Павлянах, Підпрочу, Завадцї, Нижнїй і Вижнїй Словінцї, Гельцмановцях, Порачу і Койшові. В Остурнї (в Сп. Маґурі) є руснацько-польський диялект, а в Якубянах і Годермарку має бути руснацький диялект инакший як в Сулинї, Кремпаху, Лїтманові, Липнику і Камйонцї, що стоїть близше до шаришської словаччини, нїж до руснацької мови в Шароши, Землинї, Унґу або Галичинї.

6. В давнїх актах згадують ся грекокатолики як Руснаки (Rutheni), а в однім, вже наведенім, як Русини, але ніде як Словаки грекокатолицького обряду. Ба навіть в однім актї з р. 1562 приходять за Маґурою Rutheni de Frankova, отже в селї де нинї нема нїяких Руснаків. Лише про грекокатолицьких Словаків, починаючи від XIV віку, не згадують акти нї словом. Мовчать також про те, щоби Словаки у більшім числї були перейшли на грекокатолицьку віру. А прецїнь у парохіяльних книжках мусїла б бути зазначена така памятна подія. Говорю п а м я т н а, бо знаємо, що від XIV столїтя до половини XVII, отже до унїї, визнавцї грекокатолицької віри у північно-східній Угорщинї уважали ся схизматиками і не тїшили ся зовсїм приязнею римокатоликів, які не були б так байдужно дивили ся на громадний перехід своїх одновірців до розколу, аби не згадали про нього в сучасних парохіяльних лїтописях. Та про більші і частїйші зміни віри на Спішу або Шароши аж до часів реформациї мовчить істория. Така переміна могла зайти аж по р. 1443, в якім прийшов до Спіша звістний Їскра із Врчалом (?) з Доброї (Berchal de Dobra), та Петром Аксамітом. Два замки, Спішський і Любовенський, були тодї в руках гуситів і в тім то часї, значить між 1443 - 1462, коли по відходї Їскри остав ся лише самий Аксаміт із 5.000 вояків, знаних під назвою братів або товариства братчиків, міг удати ся важнїйший релїґійний переворот, але про щось таке нема нїяких звісток. З часів реформациї знаємо на певно, що пр. коло 1600 р. на цїлім Спішу була крім грекокатолицьких лише одна римокатолицька парохія, капітульна; всї иньші були в руках протестантів. Правда, що істория мовчить не про одно, але така мовчанка може бути також вимовним сьвідоцтвом того, що те, що нинї бачимо, було так із давен давна. Церковна істория останнїх пятьох столїть не згадує анї одним словом про те,

щоби римокатолицькі Словаки в значнім числї перейшли коли на грекокатолицьку віру, не згадує анї про одну церкву, що первістно булаб латинським костелом, нї про одну парохію, що коли належала б була до римокатолицьких Словаків: наслїдком того зовсїм справедливий висновок, що нинїшні Руснаки були такими, як нинї, від непамятних часів, хоч у мові, піснях і звичаях приймили багато від Словаків, а місцями, як у Тельґартї, Шумяци і Вернарі так пословачили ся, що нинї трудно розріжнити їх від Словаків. Словачене угорських Русинів має свою причину головно в подружнїх звязях між ними і Словаками, а дальше і в тих обставинах, що вони творять у багатьох місточках і селах словацьких дрібненькі острови й не мають там нї своеї церкви нї школи.

„В маковицькім окрузї по шематизмі пряшівської епархії (1893 р.) є 9920 грекокатоликів зі словацько-руською мовою. В Сотаччинї (Sotakerii), себ то в крайнянськім окрузї (в Земплинї) було 1878 р. по мадярському шематизмови в 11 парохіях 9897 гр. кат. душ із руснацькою мовою (ruthén nyelv). Той округ належить до мукачівської епархії. Тепер не маю близших даних про згадані округи, але буду старати ся з часом роздобути їх на самім місци.

„З другого боку було б несправедливо, колиб ми глядали Русинів там, де живуть самі Словаки, пр. в Ґемері.

„Людність Тельґарту, здаєть ся, складає ся з народнього конґльомерату із Словаків зволенсько-лїптавських, спішських і Руснаків. В їх теперішнїй мові є на пр. такі слова спільні й Руснакам на Спішу: говядзіна (в Липнику і Завадцї говязіна), дытьа (в Завадцї дытьа), зі Словаками тамже: šitkie, domu, ončare, štiracat', mjadom, dižd', pres, kost'ennej, ňepujd'eš, materino, macochino (šitke, domu, ofčare, štiracac або štiracec, mjadom, dižd'ž, pres, koscelnej, ňepujdzeš, macerino, macochino), і Словакам у Зволени, Лїптаві і ин.: nerad'i jet'e, takuo krasnuo hača, leňiuci, chod'iu, s d'ieučati, o ponnoci, chliep, ňehl'adaj, odohnau і т. д. Короткість складів і наголос на передостаннїм взятий, здаєть ся, зо Спіша від Словаків або Руснаків. Те саме з малими виїмками дотикає також Вернарців, у котрих є на пр. такі слова спільні й Руснакам: hovjadzina, d'it'a; Словакам на Спішу: domu, dluho, šitkje, na kost'elnej turni, oučare, štiracat', materino, macochino, mjadom, dižd', pres oblečeňa, ščest'a; Словакам у Ґемері: takje, šumnje hača, tichje žaci, premoknutje diet'a, opust'enje, diet'a.

„Що в Ґемері істнували колись і руські оселї, яких останки переховали ся в поодиноких руських словах, то дуже правдоподібне. І те kotry в Ґемері тотожне з малоруським котрый.

Але хоч ґемерські Словаки приймили в себе по части і руський елемент, не можна твердити, щоб утратили свою народність і перемінили ся на Русинів так само, як не можна угорських Русинів уважати Словаками тому, що примішала ся до них у части й словацька кров, та що їх мова значно пословачена.

„Аби ніхто не робив закиду, що моя скромна думка про народність Руснаків не опираєть ся на дїйсній ріжниці народньої мови між ними і Словаками, уважаю за потрібне подати тут приклади мови із Завадки, Порача і Липника з указанєм на просту мову спішських Словаків.

Завадка: Neradi jiste hovjadinu? **Порач**: Neradi jiste hovjadinu? **Липник**: Neradi jeste hovjadinu? **Словак**: Ňeradzi jece hovedzinu?

Зав.: Ja davno nevid'il; **Пор.**: Davno som nevid'iu; **Лип**: Davno jem nevid'iu; **Словак**: Davno som ňevidzel.

Зав.: Chovame koňi, korovi, ufci, pacata. **Пор.**: Chovame koňi, korovü, ofci, prašatka. **Лип.**: Chovame konö, korovö, ufci, pačata. **Словак**: Hovame koňe, kravi, ofce, prašeta (prašuhi).

Зав.: Fšitki l'inifci boja se roboti. **Пор.**: Šetki leňifci boja ša robotü. **Лип.**: Šötkö l'enivö bojat ša robotö. **Словак**: Šicke l'eňifci boja še roboti.

Зав.: Povič mi, moj sinu, čo hl'adaš na toj luci? **Пор.**: Povič mi, muj sinu, čo hl'adaš na tej luci? **Лип.**: Povječ mi, möj sönu, co hl'adaš na tej luci? **Словак**: Povjec mi, moj sinu, co hl'edaš na tej luke?

Зав.: Nepideš domu. **Пор.**: Nepujdeš domu. **Лип.**: Nepöjdeš domu. **Словак**: Nepujdzeš domu.

Зав.: Dolho jem chodil za ňom, ona preca za mja nešla. **Пор.**: Dluho som za ňom chodiu, ona preci za mja nešla. **Лип**: Douho jem za ňom chodiu, ona preci za mja nešla. **Словак**: Dluho som za ňu hodzil, ona preci za mňe ňešla.

Зав.: Na kost'ilnej turni visja najvekši hodini s ciloho sela. **Пор.**: Na koscelnej turňi visi najvekša hodina s calej dedini. **Лип.**: Na kostelnej turňi vjesit najvekša hodina s cilej dedini. **Словак**: Na koscelnej turňi viši najvekša hodzina s calej dzedzini.

Зав.: S tima d'ifčatami nebudem se vece labdu baviti. **Пор.**: S tima dzifčatkami nebudu ša vecej lobdu baviti. **Лип.**: S töma dzjeučatami nebudu ša veci lobdu baviti. **Словак**: S tima dzjevčetami ňebudzem še vecej lobdu bavic.

Зав.: Raki lapaju se v jarkoch z rukami, a ribi v rikach a v ribňikoch sakami a hačkami. **Пор.**: Rakü lapaju ša v jarkoch z rukami, a ribi vo vodach a ribňikoch zo sakami a hačekami. **Лип.**: Rakö lapajut ša v jarkoch rukami, a röbö vo vodach a röbňikoch sakami a hačekami. **Словак**: Raki lapaju še v jarkoch rukami, a ribi v rekach a ribňikoch sakami a hačkami.

Зав.: O pjulnoči pribihnul zlod'ij, a dokl'a se juhase prebudili, odohnal fšitki štiracet ufci i z baranom. **Пор.**: O pulnoči pribehnu zlod'ej, a niš ša juhase obudili, odohnal šitkich štiracat ofci i z baranom. **Лип.**: O pulnoči prilečiu zlodžej, a dokl'a ša juhasi obudili, odohnau šötkü štöracet ovec i z baranom. **Словак**: O polnoci pril'ecel zlodzej (koldoš), a zakl'a še juhaše zobudzil'i, odehnal šicke štiracec ofce i z baranom.

Зав.: Tichi učenici pača se fšitkim učitel'um. **Пор.**: Tisi žaci pača ša šetküm učitel'om. **Лип.**: Tichö žaci pačat ša šötköm učitel'om. **Словак**: Cihe žaci pača še šickim učitel'om.

Зав.: V zahorotci stojit chlopec a ma v ruci chl'ip z medom i z maslom pomasčeni. **Пор.**: V zahratci stoji chlopec a ma v ruke chl'ep z mjadom i z maslom pomaščeni. **Лип.**: V zahrotci stojit chlopec a ma v ruci chlöp z mjodom i z maslom pomaščenij. **Словак**: V zahratke stoji hlapec a ma v ruke hl'ep z mjadom i z maslom pomasceni.

Зав.: Materini slova solotši, jak macošini. **Пор.**: Matkino slova slatše, jako macošino. **Лип.**: Materina slova solotšö, jako mačošöna. **Словак**: Macerino slova slatše, jak macohino.

Зав.: Pravi teraz jem stritnul d'it'a (i dzecko) cilkom ot dožd'a zmačane, neoblečene, opuscene. **Пор.**: Teras som stretnu dzecko calkom promoknute ot dižd'a, neoblečene, opuščene. **Лип.**: Pravje teraz jem stretnu džecko calkom ot doždža premoknute, neoblečene, opuščene. **Словак**: Prave teras som stretnul dzecko od diždža calkom premoknute, ňeoblečene, opuscene.

В **Липнику подибують ся слова**: derevo, soloma, solonina, ciluvati, postupati, kuriti, piti, choditi, döstati і **ин.** В **Порачи**: d'iuka, soloma, sokera (= sekera), hvariti, čudži (gen. čudžoho), dostati, jisti, moloko, mojoho і **ин. Виговір всюди твердий, де не подано мягченя.** В **Завадці в часї короткого побуту почув я такі слова**: susit (susid), pocilovati, počupati ruku (pobozkat'), priti (prist'), korova, jajo (= vajce), kositi, pobesidovat', hvariti, simja, (= semä), chl'ip (= chl'ib), zahoroda, kjuň (**у шарипських Русинів** kiň = kôň), molotiti, kolotiti moloko (maslit', wážat' mlieko na maslo, mútit'), pideš (= pojdeš), krasti, skaržiti se (= žalovat' sa), d'iti (= deti), medvit' (= medvid'), selo.

„Вже і з тих коротких вказівок народньої мови видно, що між Руснаками і Словаками, хоч перші сильно пословачені, є ріжниця, бо переховало ся досить слів, що вказують на руське, чи то малоруське походженє.

„Наведу тут ще деякі народні пісні із Завадки:

1. Lala husi, lala, nebelem vas trimala,
bo vi bars kričite, miloho budite.
2. Ne pidem valalom, bo valalom blato,
ale poza uhli, tam chodňičok na to.
3. Išla bi ja za muš tej jeseňi rada:
jaka to pekna rec, ket nevista mlada.
4. Ne pojdu ja za muš ani toho ročku,
Ňiš si ne nazberam pirja polnu bočku.
5. Taku bdem za milim žalobu trimala,
ked bude došt' padal, bdem bosa bihala.
6. Žalobu trimati, ket bde došt' padati,
a ja ftedi budem najbarže bihati.

„В Завадцї, як і всюди у Руснаків є також варянти словацьких пісень, пр.:

Višla mlinarečka zo širu lopatu,
zabila mňi husku šumnu a rjabatu і т. д.

або:

Haňičko, dušičko, kde si bula,
že si tak čižemki vrosila?
Chodilam do haju teljatom na travu,
rosa bula, rosa bula.

„Шкільні статистичні викази з р. 1870 дотикали ся взагалї матїрньої мови шкільних дїтий, що могли за матїрню мову подавати словацьку навіть там, де є власне пословачені Русини, але не брали на увагу народности в етноґрафічнім розуміню, тому Келеті не мав права уважати пословачених грекокатоликів лише за Словаків й іґнорувати їх руське походженє.

„Знаю, що ті, в яких дусї робить ся в Угорщинї урядова статистика, тепер, як здаєть ся, не боять ся гнїву і пімсти Росиї. Так, їм тепер байдужне, що не їх. Тимчасом воно лише так здаєть ся. В дїйсности і нас Словаків дуже мало боять ся, та не переслїдували би нас за панславізм, коли б не бояли ся самої Росиї, бо

знають добре, що панславізм, о скільки взагалї можна його поважно брати, без могутньої Росиї не має нїякого значіня“.

Із цілої полеміки виходить, що й Словак, обзнайомлений з місцевими відносинами, признає спірну територию руською, а її мешканцїв Русинами. За ним повинні піти й иньші, що думають инакше, як він, та переконати ся на місци про питанє, в якому забирають голос. Тодї, за чим вони не заявлять ся, дослїди їх будуть мати більшу вартість, як дотеперішні, опирані звичайно на хибних премісах.

Зберу ще раз коротко усї свої висновки:

Спірна територия була від найдавнїйших часів руська, на скілько вказують на се досить бідні жерела. З часом вона малїла наслїдком денационалїзациї Русинів і то аж у двох напрямах: у користь Мадярів і Словаків. Денационалїзация Русинів у користь Мадярів була майже все насильна, в користь Словаків більше добровільна.

Мова мешканцїв спірної териториї не дослїджена доси на цїлім просторі. Зі взірцїв її, опублїкованих доси, показуеть ся, що вона не всюди одностайна, що в багатьох місцевостях вона чисто руська, в багатьох знов більше або меньше пословачена. Розбір найбільше пословаченого диялекту вказує одначе на його руську основу, з чого виходить знов, що вона була колись чисто руська.

Сама мова, хочби й як пословачена, не може рішати про национальність людий спірної териториї. Для такого осуду треба дослїдити всякі иньші прикмети, що становлять характеристику национальности, а доси сього не зроблено. Супроти того мусить тимчасово полишитись status quo і спірну територию мусить уважати ся руською, а її мешканцїв Русинами, якими вони й самі себе уважають і їх сусїди, в першій мірі Словаки.

На підставі релїгії не можна причисляти мешканцїв спірної териториї нї до Русинів, нї до Словаків. На увазї треба мати одначе, що Словаки не приймали нїколи унії громадно, Русини тимчасом зробили се ще в XVII віцї.

Під словацьким впливом була не лише мова Русинів, але й їх звичаї, обряди, ноша і т. ин. При дослїдах треба се мати все на увазї і виказувати докладно, що де наплило від Словаків, а що питоме руське.

Русини західних угорських комітатів не становлять чистого типу; їх можна б назвати „Wasser-Ruthenen“, подібно, як називаєть ся шлеських Поляків „Wasser-Pollaken“. Їх денационалїзация поступає швидко ще й тепер на перед і коли не зайдуть якісь не-

сподївані обставини, на протягу сього столїтя не полишить ся з них нї слїду: усї пропадуть у мадярськім і словацькім мори.

Поглядів західних Русинів на їх национальність не подаю, як зробив се я з Бачванськими Русинами, бо вони більше звісні і більше фактів промовляє за їх руськістю, як при попереднїх. Коли одначе покажеть ся потреба того, то зроблю се дуже радо. Одно певне, що вони обстануть за своєю руськістю сильнїйше як Бачванські Русини раз, що вони у всякім напрямі менше пословачені, другий раз, що їх далеко більше, та що між ними є й такі, що при нагодї зможуть публично виступити в оборонї своєї справи.

Увага. Вже по видрукованю отсеї працї добув я статю д. М. Врабля, надруковану в II річнику „Ethnographi-ї“ (1891, ст. 338—343) п. н. „A bácskai ruténekröl“. Автор стоїть у нїй на тім принципіяльнім становищи, що Бачванцї (ті, про яких у мене мова) — Русини. Статя його обіймає дві частини. В першій говорить ся про забави, специяльно про вечерницї (прядки), у другій подає опис весїля і наводить кілька пісень, між якими є й чисто руські з походженя, пр. „Отворай, мамо, врата“, або „Слїдом, отчочку, слїдом“. — Додам тут іще також, що багато подібних звукових проявів, як у говорах західних і Бачванських Русинів, подибуєть ся також у працї Соболєвского: Очеркъ русской діалектологіи. III. Малорусское нарѣчіе (Живая Старина, 1892, вып. IV, ст. 3—61), хоч материял, яким він тодї розпоряджував, був досить скупий і хоч записів із пограничних говорів було тодї ще менше, як нинї.

Miscellanea.

Замітки до Записок Наукового Товариства імени Шевченка.

З читачами „Записок“ хочу поділити ся замітками, які робив я, читаючи їх; надію ся, що вони можуть мати деяку вартість.

В I т. „Записок Н. Тов. ім. Шевченка“ уміщено статю О. Колесси „Українські народнї пісні в поезиях Богдана Залеского“; тут наведено чимало уривків з українських пісень, які я знаю з дитини в трохи иньших вариянтах; а чув я їх у селї Смоші, Прилуцького пов. Полт. ґуб.; ось ті вариянти:

а) на ст. 170 в увазї:

Ой не гаразд, Запорожцї, не гаразд зробили:
Степ широкий, край веселий та занапастили.

б) на ст. 178 і 180:

Чи я в лузї не калина була?
Чи я в лузї не червона була?
Взяли-ж мене поламали,
І пучечки повязали —
Така-ж доля моя,
Таке-ж щастє моє!

Чи я в батька не дитина була?
Чи я в батька не хороша була?
Взяли-ж мене повінчали,
За немилого віддали, —
Така-ж доля моя,
Таке-ж щастє моє!

Чи не було річки утопити ся?
Чи не було кращого полюбити ся?
Були річки — повсихали,
Були кращі — повмірали, —
Така-ж доля моя,
Таке-ж щасте моє:

в) на ст. 186:

Не всї тиї сади цьвітуть,
Що которі росцьвітають,
Не всї тиї вінчають ся,
Що коториї кохають ся.
Половина саду цьвіте,
Половина іссипаєть ся;
Ой, одна пара вінчаєть ся,
А другая розлучаєть ся.

г) на ст. 187:

Ой не ходи, Грицю, тай на вечорницю,
Бо на вечорницї дївки чарівницї...

Дальшого тексту не можу нагадати.

В III т. „Записок“, в увагах на ст. 222 і д. згадує ся томський воєвода князь Егунов-Черкаский; се помилка: його прозвище було кн. Егупов-Черкаский.

В V т. „Записок“, бібліоґр. на ст. 10 в увазї сказано, що с. Рим стоїть на границї повітів Роменського, Лохвицького і Прилуцького. Коли не помиляю ся, села Рим тут нема, а є хуторець Рим, на границї Роменського та Прилуцького пов. (але не Лохвицького), недалеко від с. Ярошівки. Ледви чи не з сим Римом звязуєть ся переказ про погибіль пана Твардовского. Але назва Рим і повторяєть ся; так менї відома корчма в місцевости Рим, у Прилуцькім пов., на великій Роменській дорозї, по серединї дороги межи п. Срібним і с. Охоньками. Колись се була велика корчма, а тепер підупала. І сей Рим претендував на місце, де чорт ухопив пана Твардовского.

В VIII т. „Записок“ до „Приміток до тексту Галицько-волинської лїтописи“ М. Грушевського можна б додати: III. Замісць „къ брату“, менї бачить ся, треба читати в Іпат.: „къ Берестю“ чи яку небудь иншу модифікацию сього міста; відповідно сьому иньші кодекси лїтописи й дають „ко Бугу“. Мій здогад тим імовірнїйший, що коли під дальшим роком говорить ся про те, що Данило дав Василькови Луцьк і Пересопницю, то лїтопись додає: „Берестій же єму бѣ преже далъ“; оче-

видно, Данило зайняв його, коли з Васильком їхав проти Лешка. IV. Зовсім годячи ся з поясненєм д. Грушевського, що Доброслав був Судїч, не бачу доконечности пропускати слово „и“ перед іменем Судїч; слово „и“ тут не суперечить розмовному характерови оповідання. V. Що замісць „Малий“ в лїтописи стоїть „малии“ — се вже давно вказав д. Молчановський; див. його Очерки Подольской Земли, ст. 148.

До портретів Богдана Хмельницького. В моїй бібліотецї є книжка (in 16⁰): в початку її уміщено зложену з кількох частин ґравюру алеґоричного характера й є напись: Historia Nostri temporis rerum Bello et Pace per Europam atq. in Germania maxime gestarum Ab Anno 1618 usq. ac Anni 1654. Amstelodami. Apud Jacobum Van Meurs Chalcographum. На дальшій картцї є иньший заголовок, із якого видно, що автором твору був Адольф Брахелій, а внизу, після слова „Chalcographum“, надруковано: Prostant apud Joh. Sanssonium Junior. M. DC. LIX. В сій книжцї уміщено дуже богато погано зроблених портретів звістних людей того часу, иноді навіть досить невидних, напр. Мазанелльо, і між иньшим є й портрет Богдана Хмельницького, доданий до першої частини твору Брахелія. На скільки я можу судити, сей портрет той самий, що описаний в замітцї „Къ портрету Хмельницкаго“, надрукованій у „К. Старинї“ 1882, I, 228. Бодай напись: „Boguslaus Chmielnicki cosacorum dux generalis“ — така самісінька; портрет те-ж до пояса; Хмельницький представлений у шапцї без піря; булави нема; рук майже нема; видно лише плечі та верхню частину руки; в „замітцї“ сказано: „руки спущені“, — імовірно, се то само. Портрет дуже поганий, та все-ж таки він сучасний і, коли він іще не опублїкований, то варто б се зробити. Звістки у Брахелія про Богдана (так він і називаєть ся в текстї твору) Хмельницького і взагалї про козацькі справи дуже скупі й неориґінальні; вони очевидячки взяті з хронїки Пясецкого, на котру автор покликуєть ся.

До біоґрафії Микешіна. 1900 р. в Одессї помер А. Ф. Микешін; від нього я не раз чув оповідання про походженнє роду Микешіних, до котрого належав і звістний скульптор. Микешіни Білорусини з Рославля Смоленської ґуб., але дуже давно перейшли до Чернигова, де й вели значну торгівлю; одна лїнія Микешіних жила в Чернигові і з неї походив скульптор, а друга в початку XIX ст. перейшла в Одессу і до неї належав А. Ф.

Микешін, брат у других скульптора. З довгого прожитку Микешіних у Чернигівщині й вийшла у скульптора Микешіна українська самосвідомість. А. Ф. Микешін був те-ж цікавий чоловік, хоч і зовсім в иньшому роді; він торгував насіннем і з сим малоцінним продуктом обертав на сотки тисяч рублів. Закупляв він насінне по більшій частині в Воронізькій ґуб. і привозив в Одессу, звідки воно розходило ся по всій Україні, на Кавказ і т. и. Микешіна так і називали тут царем насіня. Помер А. Ф. Микешін від зажитого ним лїкарства; чия тут вина: чи доктора, що записав шкідливе лїкарство, чи аптики, котра дала не те, чого треба, — сього ще судове слїдство не вияснило.

Одеса. *Олексїй Маркович.*

Два незвістні переклади Йос. Левицького.

Недавно попала менї в руки збірка перекладів Йос. Левицького зі Шкла. Важна вона для нас тим, що крім звістних в нашій бібліоґрафії віршів містить в собі два переклади-автоґрафи Левицького, які ще доси не появили ся в друку[1]).

Відома річ, що Йос. Левицький перекладав залюбки на „галицко-русскій“ язик поезиї Шіллєра. Галицько-руську мову звеличив Левицький таким вершом:

„Пускай, вездѣ писать искуство совершенно,
Ты знаешь, что языкъ нашъ лучше несравненно
Не собранъ изъ другихъ, онъ древнїй коренной,
Исполненъ всѣхъ красотъ, богатый самъ собой;
Въ немъ птичьихъ посвистовъ, протяжныхъ нѣтъ напѣвовъ.
Ни звуковъ немилыхъ, ни дикихъ уху ревовъ,
Какїя слышится въ чужихъ языкахъ намъ,
За тѣмъ, что нашъ языкъ отъ нихъ свободенъ самъ“[2])

Можлива річ, що любов Левицького до свого народа і його мови велїла йому складати переклади, аби можна було почва-

---

[1]) В „Библїографі-ї“ Ів. Ем. Левицького вони не зазначені. Про істноване сих перекладів поважаний бібліоґраф нїчого не знав, коли я питав його про се умисно.

[2]) Учащему ся младенчеству... (Відень, 1822 р.). Віршу сю передрукував д. Вол. Коцовський в „Зорі“ за рік 1886, ч. 17. Порівнай також Левицького „Библїографія“ ч. I, стр. 6.

нити ся перед сьвітом, що й Русини не зістали ся поза другими Славянами, що і їх мова богата і велична, що і на ній можна передати поезиї німецького клясика.

Та нї своєю мовою, нї перекладами не здобув собі Левицький признаня. Звістний, український письменник, Мих. Максимович в огляді галицько-руських стихотворів написав був про „Богиню“ (Erlkönig) Левицького (Перемишль 1839): „Но эта богиня не удалась Лѣвицкому: видно не пора еще передавать Нѣмецкихъ поэтовъ малороссійскимъ языкомъ“ [1]).

Заміт Максимовича, зроблений українській мові, нестійний, хоч би тому, що вже в перших літературних творах українських письменників, як прим. в артистичнім пересьпіві Артемовського „Рибалка“ (1827 р.)[2]), або і в пересьпівах з німецького Метлинського (1839) маємо наглядний доказ, що українсько-руська мова була здатна пересьпівати німецьких поетів. Не українсько-руська мова, але мова Левицького, та невеликий письменський хист у нього були причинами неудачі його перекладів.

Не так обережно як Максимович оцїнив переклади Левицького Евз. Черкавський, що про переклад Шіллєрової „Пѣсни о звонѣ“ відозвав ся дотепним двостихом:

Батько Шіллєр зажурив ся
Що його дзвін в Шклї розбив ся.

І дивним дивом склало ся, що як раз збірка, про яку говоримо, була власностию Евз. Черкавського. Мабуть не знав Левицький про двостих Черкавського, коли на збірцї своїх друкованих і недрукованих перекладів, оправлених в одну книжку, виписав присьвяту: „Єгѡ́ Благорѡ́дію Пан8 Евзевію Черкавском8, Совѣтник8 Просвѣщенія, Надзирателеви Гимназій въ Галиціѣ, Докторови філософіи й пр. жертвꙋ́є Авторъ“. Після смерти Черкавського дістала ся отся збірка до антикварнї, а звідти перейшла иа мою власність.

Збірка містить в собі такі переклади:

1. Звѡ́нъ Шільле́ра зъ Нѣме́цкого на языкъ Га́лицко-Рускій переведе́нъ Іѡ́сифомъ Лѣвіцкимъ зо Шкла́, въ Перемышли, 1839 р., стр. 1—16.

---

[1]) М. Максимовичь: „Кіевлянинъ“ з р. 1841, ст. 129.
[2]) Студинський: Лїтературні замітки. Львів 1901, ст. 129.

2. Шільлє́ра: Борба́ со Смо́комъ (Рома́нчикъ) и Пору́ка (Балля́да) etc. въ Перемышли, 1842 р., стр. 1—16.

3. Шіллє́ра: Ну́рокъ а́бо водола́зъ (Балля́да), Хӧдъ до залѣ́знои гу́ты (Балля́да) и Рукавичка (Казка) etc. Перемышль надъ Сяно́мъ. Р. Б. 1844, стр. 1—16.

4. Боги́ня (текст руський), Erlkönig (текст німецький), ненум. стр. 1—4, без року і місця друку.

5. Слеза посвященна па́мяти єго́ Превосходительства Преосвящє́нного ки́ръ Іоа́нна Снѣгу́рского etc. Съ по́льского на Га́лицко-Ру́сскій языкъ перевѣлъ Іосифъ Лѣвіцкій зъ Грушовои, при кінци: Напечатано въ Перемышли. Ненум. стр. 8. Потім йдуть автоґрафи Левицького:

6. „Пе́рстѣнь Поликра́теса“ і „До здоро́вля“, з підписом: „Іос. Лѣвицкій“.

Не від річи буде тут запримітити, що переклад, уміщений в згаданій збірці на четвертім місци, був третим печатаним виданєм Ґетового „Erlkönig-а“, чи там „Богині“. В „Библіографії“ Ів. Ем. Левицького читаємо, що Йос. Левицький двічи друкував сей переклад: перший раз в львівських „Rozmaitość-ях“ за рік 1838 п. з.: „Bohynia“, другий раз окремою відбиткою в Перемишли р. 1839. В отсїм виданю маємо руський переклад поруч німецького тексту, одначе з сею ріжницею, що руський переклад має заголовок; „Ерльке́ніґъ Ґетого переведенъ на малору́сскій языкъ и названъ боги́нею.... зо Шкла“, а текст німецький: „Erlkönig in's kleinrussische übersetzt von.... aus Szkło“. Так отже переклад уміщений в нашій збірцї се третє виданє „Богині“, нашій бібліоґрафії незвістний.

Проф. Вол. Коцовський, передруковуючи перші вірші Йос. Левицького з року 1822 п. з. „Домоболїє проклятыхъ“ в „Зорі“ за р. 1886, в 17 ч., з великим пієтизмом дивить ся на сю першу літературну пробу „бідного Галичанина“, котрому не збувало анї на таланї, анї на щирій охотї до працї, що брав ся оживити рідне письменство і не щадив для сего труду — мимо докорів і насьміху... Коли-ж одначе „Домоболїє проклятыхъ“ та й иньші його поезиї, як се справедливо запримітили Максимович[1]) та д. Коцовський, писані Левицьким цїлком за российськими взірцями, — так противно „Перстѣнь Поликратеса“ і „До здоровля“ лишили ся живими сьвідками, як поет з ча-

[1]) М. Максимовичь: Кіевлянинъ за рік 1841, ст. 124.

сом підпав під новий вплив, і то живої народної мови. В них не стрінемо ся вже з росизмами в роді: „пускай, что, собой, какія, мой смѣлой взоръ, какъ і т. н., якими нанизане „Домоболіє проклятыхъ“ і иньші його поезиї.

Оба незвістні доси переклади Левицького друкуємо на сім місци, задержуючи як найдокладнїйше мову і правопись перекладчика.

Пéрстѣнь Поликрáтеса.

Стоѧлъ на вéрха свóго дóмꙋ,
Смотрúлъ весéло бéзъ сорóмꙋ
На Сáмосъ, щó си покорúлъ,
„То всё мене́ за Пáна мáє,
Царю́ Египта повѣдáє,
Признáй! непрáвда ѩ щастлúвъ!“

* * *

„Вöтъ Бóгöвъ мáєшь мнóго сúлы!
Бо щó ти пéрше рöвнѧ были,
Надъ нúми скúпетръ твöй тепéрь;
Єдéнъ ще мóжесь зá нихъ мстúти,
Не мóжешь ты́ щастлúвымъ бы́ти,
Колú ще вóрогъ твöй не вмéръ“.

* * *

Ще тóго Царь не встúгъ повѣсти,
Зъ Милéтꙋ шлю́тъ новы́и вѣсти,
Къ Тирáнꙋ ось! посóлъ иде́:
„Велú най бꙋ́дꙋтъ запалéны
Офѣ́ры, лáвры тожь зелéны,
Вѣнчáй си днесь чело́ твоє“.

* * *

„Твöй вóрогъ списою пробúтый,
Казáлъ ми съ новинóвъ спѣшúти
Нашъ Воєвóда Полідóръ“.
И вы́нѧлъ съ крóвїю зъ пöдъ пáхи
Отъ гóловꙋ, на óбохъ стрáхи,
Спöзнали зáразъ чій-то взóръ.

* * *

Ю Ца́рь наза́дъ с҄ вӧтъст8па́є,
Пріѧ́тел҄ напомина́є.
Не вѣ̈ръ; не́певный щѧ́ст҄ хо́дъ;
Вважа́й ѩкъ ско́ро мо́же б8́ря
На фа́л҄хъ бы́строго онъ мо́р҄,
Рознести твӧй щастли́вый фло́тъ.

*
* *

Еще́ и не домо́вилъ сло́ва,
Спѣва́ютъ ли́ки, ра́дӧсть но́ва,
Вӧтъ бе́регӧвъ с҄ кри́къ рознѣ̈съ,
Съ ч8жи́мъ добро́мъ, ѩкъ въ прида́ны,
Сближа́єсь сла́вный фло́тъ къ приста́ни,
Г8сте́нькій ма́шты ста́вл҄тъ лѣ̈съ.

*
* *

Самъ гӧсть прихо́дитъ въ задумлѣ̈нье,
Тобѣ̈ бо щѧ́ст҄ сл8́житъ нынѣ̈,
Но то́го, ско́ра смѣ̈на зна́й.
Крете́нцы ср8́чною р8ко́ю,
Завзѧ́товь гро́з҄тъ ти́ вӧйною,
Лет҄тъ вже твӧй спали́ти кра́й.

*
* *

Еще́ не встигъ всёго́ сказа́ти,
Ю ста́ли съ ло́дей выст8па́ти,
Побѣ̈да! кли́ч8тъ всѣ̈хъ оуста́;
Ю счезла во́рогӧвъ вс҄ си́ла,
Крете́нцѣвъ б8́р҄ ге́тъ розби́ла,
Пропа́ло! вда́лась намъ вӧйна́.

*
* *

Се ч8́лъ пріѧ́тель полохли́вый,
И ка́же: пра́вда ты́ щастли́вый,
Л҄ка́юсь пре́цѣ̈ о твӧй вѣ̈къ;
М҄ стра́шитъ Бо́гӧвъ за́висть бри́дка,
Бо чи́ста ра́дӧсть т8́тка рѣ̈дка,
Не ма́лъ ѣ̈й жа́денъ человѣ̈къ. —

*
* *

Менѣ̈сь всё та́къ-же до́бре ве́ло,
Пано́ванье иде́ весе́ло,
Бо́гъ съ не́ба мн҄ благослови́лъ;
Но ма́лъ-ємь дорого́го сы́на,
И та́҄ вме́рла ми́ дѣ̈ти́на,
Мӧй долгъ ѩ щастю выплати́лъ.

*
* *

Томꙋ̆ сли хочешь сбꙋ̆тись лиха,
Просижь невидимыхъ силъ стиха,
Щобъ къ щастю примѣшали зла;
Боꙑъ ще не видѣлъ тихъ безъ мꙋки.
Котрымъ-то часто въ обѣ рꙋки
Ссылали Боги всѣ добра.

*
* *

А єсли не дадꙋтъ ти Боги,
Вважай си на перестероги,
Пріѧтелѧ; самъ кличь бѣды;
Що найдорошого тꙋ маєшь,
Твоє чимъ сердце оутѣшаєшь,
То кинь во морскіи валы.

*
* *

Ной слѧкщись такъ сѧ озыває:
„Зъ всёго що островъ той скрыває,
Сей перстѣнь найбольше добро;
Єринамъ го даю въ офѣрꙋ,
Чей мнѧ простѧтъ, сшлютъ щастѧ въ мѣрꙋ,
И клейнотъ въ море вергъ на дно.

*
* *

Іакъ засвитало, сталъ день бѣлый,
Бѣжитъ хлопакъ, веселый, смѣлый,
Та предъ Царѧ иде рыбарь;
Ꙗ тꙋю рыбꙋ встигъ имити,
Ꙗкъ жадна ще не шла до сѣти,
Тобѣ ѣѣ приношꙋ въ даръ.

*
* *

И кꙋкаръ ꙗкъ-но рыбꙋ справилъ,
Та напoлошивъ сѧ; небавилъ,
Побѣгъ весело до Царѧ,
Та рѣкъ: отъ! перстѣнь мого Пана,
Снайшолъ-ємь въ рыбѣ, того рана,
О щастю твому нѣтъ коньцѧ.

*
* *

И отъвертаєсь гость съ оужасомъ,
Ꙗ не могꙋ тꙋ жити разомъ,
Ты не зъ моихъ пріѧтелѣвъ;
Оуже наложишь головою,
Щобъ не оумерти вразъ съ тобою,
Втѣкаю; та поплилъ домовъ!

До здоро́вѧ.

Кто́ здоро́вье ма́є, (трохе́и)
Долъго вöнъ незна́є,
Ѩкъ оно́ смаку́є,
До́кись не попсу́є.
Ка́ждый та́къ-же человѣкъ,
Се давно́ безпе́чно рѣкъ:
Що́ бога́цтво та́ весь свѣтъ,
За здоро́вье не стои́тъ;
Бо сребро́, имѣнье,
Дороге́ камѣнье,
Вро́да молода́,
Ѣй всѧ красота́,
Вы́сшоє досто́инство,
Та́кожь чи́нöвъ мно́жество,
Су́ть до́брыми — ино́ (ıамбы)
Здоро́вье на́до всї́о!
Бо ıа́къ нѣтъ си́лы,
Весь свѣтъ не ми́лый.

Іос. Лѣвицкій.

Подав *Олександер Сушко.*

Наукова хроніка.

Нові досліди над найдавнійшою історією Жидів.

Найдавнійша історія Жидів ані не цікавійша, ані не труднійша для досліду від найдавнійшої історії иньших старинних народів. Навпаки можна сказати, що для неї ми маємо більше жерел, ніж для історії неодного иньшого народа. І так прим. для історії Фенікіян, що в стариннім сьвіті відіграли таку величезну ролю, ми не маємо й десятої части стілько жерел, що для історії Жидів. Коли про те історія Фенікіян по за тісним кругом мало збуджує зацікавленя, а натомісь кожде нове відкрите на полі старожидівської історії викликає велику літературу на найріжнійших мовах, збуджує завзяті дискусиї і зацікавлює найширші круги цивілізованого сьвіта, то се походить відти, що історія Жидів нерозривно звязана з еволюциєю того круга релігійних вірувань і культу, що в формах мозаізму, християнства й ісляму запанував у цілій, можна сказати, половині культурного сьвіта і не вважаючи на тисячолітню історію доси не стратив живої, імпульсивної сили, як се стало ся прим. з буддизмом і конфуциянізмом.

До недавна ще, до кінця XVIII в. одиноким жерелом для найстаршої історії Жидів були старі гебрейські писаня звісні під збірною назвою Біблії старого заповіту. Більше тисячі літ цивілізована людськість привикла дивити ся на історію Жидів тими очима, якими дивились на неї автори й редактори тих писань, або радше, як пізнійші їх жидівські й християнські коментатори. Про справді наукове, критичне розуміне тут не було й мови. Адже ті книги були не тілько історичними жерелами, але заразом, і то в першій лінії основою релігійного

навчаня, культу, доґм. Церковні корпорациї довгі віки посїдали монополїю їх читаня й вияснюваня; до самого XVI віку християнська Европа навіть не мала понятя про їх гебрейський оріґінал і вдоволяла ся латинським, а в меншій части грецьким перекладом. Усе те ставило майже непереможну заваду справдї історичному дослїдови, поминаючи вже те, що й самі методи того дослїду були ще досить прімітівні і непридатні для такої складної роботи, як вислїджуванє первопочинів історичного житя такого давнього народа.

Тимчасом уже найстарші християнські письменники, що займали ся тими книгами, особливо такі вчені мужі, як Оріґен, Єронїм і иньші, завважили в них немало несхідностей і нескладностей: неконсеквенциї в оповіданях, плутанину в ґеоґрафічних іменах, дублєти оповідань про поодинокі події з дуже значними відмінами й т. и. Та вважаючи (окрім може Оріґена) старозавітні книги поперед усего писанями религійними ті письменники і коментатори силкували ся ріжними герменевтичними штучками загладжувати нескладности, усувати суперечности, вирівнювати стиль, одним словом — показувати гармонїю там, де була ріжноголосиця. Так повстав цїлий метод викладу і навіть толкованя тих книг, звана гармонїстикою. Вона основувала ся на прінціпі, піднесенім з часом (аж на Тридентському соборі) до ступня доґми, про „боговітхненість“, отже про позну правдивість і автентичність тих книг, себто про приналежність їх тим власне авторам, яких імена стояли в їх заголовках і про непорушнє їх захованє в тій формі, як були первісно написані, аж до наших часів. Розумієть ся, що така доґма раз на завсїди замикала дорогу для критичного розбору тих писань і замикає її католицьким та православним письменникам і доси. І коли ми сьогоднї можемо говорити про наукові дослїди на полї старої жидівської історії, то від разу мусимо сказати, що вони повстали і доси розвивають ся по за рамами католицької церкви, на протестантськім або загалом безконфесийнім ґрунтї. Ті дослїди від кінця XVIII в. йшли двома відрубними дорогами, що довгий час якось не могли зійти ся і тілько в остатнїх роках, дякуючи несподїваним археольоґічним відкритям, починають входити в живі взаємини між собою. Позволю собі коротенько нашкіцувати одну й другу з тих доріг. Одна з них, се були студиї над самим текстом старогебрейських книг, ведені чим раз більше методично і з щораз иньших вихідних точок; друга, се було шуканє паралєльних документів старожидівської історії при помочи археольоґічних розкопок, отже річевих памяток давнього побуту, будівель, написів, сьвідоцтв посторонних народів і т. и. Одним і другим шляхом наука дійшла до дуже важних відкрить, які кидають зовсїм нове і несподїване сьвітло на первопочини старожидівської історії.

Критичні студиї над самими старожидівськими історичними книгами починають ся від р. 1753, коли французький лїкарь Астрюк зробив спостереженє, що в буцїм то найстарших жидівських книгах, у т. зв. Мойсеєвім Пятикнижю а також у книзї Ісуса Навина находять ся уступи, де імя Бога передаєть ся буквами j-h-w-h, значить словом, яке незвісно як звучало, правдоподібно Jahweh або Jaheweh, а обік них иньші уступи, де назва Бога передаєть ся словом Elohim, себто многим числом від Eli. Астрюк, а за ним і иньші догадували ся, що ся неодностайність не припадкова, а має своє жерело в тім, що теперішнє Пяти- чи властиво Шестикнижє, се компіляция з двох старших жерел, із яких одно названо Ягвістом, а друге Ельогістом.

Се була вихідна точка для цїлого ряду вчених, що силкували ся при помочи майже мікроскопійного дослїду тексту дійти, де і яким способом компільовано ті старі жерела, а надто роздивляючи кожде з них окремо, на скілько воно заховало ся в теперішнїм текстї книг, добрати ся до того, де, коли і серед яких обставин були писані ті первісні жерела, де, коли і з якою тенденциєю були скомпільовані.

Самі історичні книги старожидівські давали тут деякі вказівки, яких не можна було лишити без уваги. І так у ріжних місцях старих історичних книг жидівських згадують ся давнїйші, недоховані до нашого часу книги, що оповідали історію Жидів перед ассиро-вавилонською руїною: згадано там книгу „Війни Ягве“, книгу „Союзів“ і книгу „Законів божих“; при тім партиї законодатні дуже слабо вяжуть ся з епічною частиною тексту і виявляють не то що окрему редакцию, але довгі столїтя розвою громадських відносин і відповідного для них законодавства. Правда, істнованє тих книг, що могли служити жерелами звісних нам, не вело ще нї до чого певного, бо про самі затрачені книги ми зрештою не знаємо нїчого. Вихідною точкою дослїдів послужив той уступ другої книги Царств, гл. XXII, де говорить ся про віднайденє архієреєм Гількією в храмі книги закона і про її промульґованє королем Йосією (коло р. 623 перед Хр.), та про доконану на основі сеї книги релїґійну реформу в Юдеї. Порівнюючи те, що сказано про сю реформу в книзї Царств, із законодатними текстами Пятикнижя, сконстатовано, що сказане в книзї Царств про новознайдену книгу закона може тикати ся тілько законодатної частини книги званої Второзаконием, яка справдї творить окремий і в собі заокруглений корпус. Маючи сю тверду історичну опору вчені почали дошукувати ся дальше, на скілько закони зложені у Второзаконию були звісні і виповнювані перед Йосією, і переконали ся, що вони перед тим нікому не були звісні і не служили нормою поступуваня, значить, час їх ніби то віднайденя був також часом їх першого написаня. А що в теперішнїй формі Второзакониє крім

законодатної части має ще й епічні уступи, в части схожі з епічними уступами иньших т. зв. Мойсеєвих книг, а в части значно відмінні від них, то приходило ся і для сеї книги приняти редактора пізнїйшого від р. 623.

Анальоґічні дослїди що до законодавства уміщеного в иньших книгах Пятикнижя, головно в книзї Чисел і Левітів, довели до зовсїм неґативного результату. Не тільки в часах судиїв і королїв, але навіть в часах руїни жидівські письменники не знають найбільшої части тих законів і не держать ся їх. Детальні дослїди показали, що ті закони обчислені не на якусь самостійну державу і загалом майже не торкають ся полїтичного житя, адмінїстрациї й горожанських прав; се майже виключно закони ритуальні, церковні та конфесийні, знач. такі, які мусїли відповідати полїтичному станови Жидів повернених із вавилонської неволї і зорґанїзованих довкола Єрусалима в невеличку конфесийну громаду. Оповіданє одної з пізнїйших історичних книг (Неемії гл. VIII і д.) подає тут знов пожадану підпору. Там оповідаєть ся, що по повороті частини Жидів із Вавилона, коло р. 444, учений Ездра зібрав або списав із памяти сьвяті книги, що за час неволї були порозгублювались або попропадали, і потім скликавши весь народ відчитав йому новий закон, який тодїж почали й виповнювати, при чім людність бурила ся, повставала против нових постанов — очевидно вони були чимсь незвичайним і новим для неї. І знов порівняно деталї подані про реформу Неемії й Ездри в їх книгах з тими законами, які маємо в Пятикнижю, і сконстатовано, що закон промульґований Ездрою мусїв бути той сам, який маємо тепер у книзї Левітів.*) Студиї над язиком сего кодекса потверджують се, бо в суперечности з теорією про Мойсеєве законодавство, по якій Пятикнижє цїле повинно-б бути написане мовою дуже давньою, воно, а специяльно законодатні частини, написані мовою дуже пізною, так що в книзї Левітів, нїби то списаній Мойсеєм у арабській пустинї, маємо численні арамеізми, які в гебрейській мові починають стрічати ся аж по повороті Жидів із Вавилона. Ті дослїди дали, як бачимо, деякі цїнні результати. Вони потвердили вповні ту думку, що Пятикнижє, таке як тепер, не могло бути дїлом одного чоловіка, а тим більше дїлом Мойсея, не могло повстати в самім зараню історичного розвою жидівської нациї, але було результатом і зеркалом того розвою, і що говорячи про жерела, з яких зложене було Пятикнижє,

*) Характерна подробиця — одна з многих. Сьвято Кучок, яке повстало в часї вавилонської неволї (давнїйше про нього незвісно нїчого, а перший згадує про нього Єзекіїль, що писав у Вавилонї), сьватковано первісно 7 день і так подає Єзекіїль; Ездра і Неемія завели сьвятковане осьмиденне (див. Неем. VIII, 16) на основі закона (Левіт. XXIII, 34, XI, 11), про який іще Єзекіїль не знає нїчого.

треба виділити окремо законодатні партиї Второзакония і Левітів, яко твори пізні, яких дату можемо означити більш або менше докладно; в кінці, що сам факт втягненя тих творів у Пятикниже змушує нас приймити для нього кількох редакторів, із яких одним без сумніву був Ездра.

Хоч і як важні та для многих несподівані були ті результати, то все таки для зрозуміня епічних частин старих жидівських книг вони не давали ще майже нічого. Правда, сконстатовано, що книга Судиїв малює нам відносини далеко прімітивнїйші, ніж Пятикниже і книга Ісуса Навина, що деякі частини книги Судиїв, специяльно т. зв. пісня Debori також з погляду язика представляють величезні трудности і виявляють велику старинність. Сконстатовано далї, що не тілько Пятикниже, але також книга Судиїв і книги Царств виявляють ріжні руки і ріжні редакциї, подають факти не все однаково, мають дублєти незгідні з собою, втручені уваги незгідні з рештою тексту, додатки, прогалини і т. и. Що думати про се все? А головно, що думати про історичну вартість тих творів? Як уявляти собі первісну історію жидівського народа?

Ріжні були теориї що до повстаня і зложеня тих епічних частин. Найблизша, до якої прихиляв ся й дехто із католицьких учених, була теория ґ л ь о с с а т о р і в. Що простїйшого, як пояснити ріжні недорічности, неконсеквенциї, ґраматичні відскоки, силувані ідентифікациї і т. и. дописками принагідних читачів, робленими на марґінесах, а пізнїйшими копістами втягнених у текст? І справдї, ся теория має в собі богато вірного: таких ґльос знаходимо чимало в старих писанях, особливо в таких, що мали для всїх більше значінє, а для ширшого загалу переставали бути зрозумілими. Але ся теория не виясняла всего, усувала тілько деякі підрядні трудности.

Иньші вчені, розглядаючи уважно текст ріжних історичних оповідань старожидівських і бачучи значні ріжниці в їх стилю, способі представленя і ріжних деталях, висловлювали теорію, що ті книги зложені з уривків оповідань, леґенд, які первісно істнували розрізнено, кожде для себе, а в певнім, пізнїйшім часї були зібрані і зложені до купи, і при тім остаточний редактор не зумів чи не захотів зробити з них завершеної цїлости, але полишав у значній мірі їх первісний текст. І ся теория ф р а ґ м е н т і в має в собі богато вірного, бож годї заперечити, що в текстї історичних старожидівських книг, який маємо тепер, містять ся уривки ріжних лїтературних творів уставлених живцем у текст. Се треба сказати поперед усего про уривки ріжних поетичних творів, як ось т. зв. пісню Debori вставлену в книгу Судиїв, пісню Міріам і иньші фраґменти пісень та приказок в ріжних історичних книгах. Але й ся теория не пояснювала всього, ба навіть не пояснювала головної труд-

ности, — подвійних або потрійних реляций про один і той сам факт з великими відмінами, реляций нераз уміщених окремо; але частїйше вплутаних одна в одну, вірш межи вірш.

В кінці деякі вчені, кладучи в основу спостереженя Астрюка про Ягвіста й Ельогіста, зупинили ся на тому, що первісно істнувало оповіданє про найстаршу жидівську історію, де назва Бога віддана була словом Ельогім. Сей твір був написаний буцїм то ще в початках королївства, отже в часї Саула. Пізнїйше, коли культ Єгови знайшов собі осередок при єрусалимськім храмі, сей первісний, ельогістичний твір перероблено і доповнено, так що так званий Ягвіст яко окремий твір не істнував нїколи; се був тілько редактор, що переробляював Ельогіста методом систематичних інтерполяций або вичеркувань.

І ся теорія не усувала всїх трудностей. Зводячи до купи всї уривки старшої, ельогістичної реляциї вчені переконали ся, що й вона далеко не одноцїльна сама в собі, виявляє ріжні нескладности, ріжні руки. Почали приймати кількох Ельогістів, яких писаня були з часом склеєні в одну цїлість і аж потім дістали ся в руки Ягвіста. Ріжні вчені висилювали свій дотеп на те, щоб до безкінця дробити текст біблїйних оповідань, добачати ріжні руки і ріжні погляди там, де доси тисячі літ привикли люде бачити єдність. Витворено масу детальних теорій і пояснень на кождий уступ, але загублено цїлість. В кінцї знеохочені тим вічним секционованєм деякі критики, прим. звісний француський гебраіст Моріс Верн, дійшли до погляду, що вся та детальна праця не веде нї до чого і не пояснює нїчого, а головно — вона основана на субєктивних привидах, на дїлї-ж історичні так само як пророцькі і всї иньші старогебрейські книги виявляють аж за велику одностайність концепциї, всї вони написані і приладжені для потреб церкви, церковного навчаня і дісциплїни, значить, усї походять із часу по повороті Жидів із вавилонської неволї. Дошукувати ся старших жерел у тих пізних, рабінських композициях мало на що придасть ся, бо всї вони напоєні одним єрархічним духом, і коли в них і використано давнїйшу історичну, поетичну і законодатну лїтературу, то все те попереміновано, попереробльовано так, що первісна форма тих писань і їх первісний характер затрачені для нас на віки. Погляди М. Верна важні як перший обяв реакциї против занадто одностороннього заглубленя в критичній атомістицї, доведеній до крайностей такими вченими, як Кінен, Вельгавзен і їх ученики. Але сумаричні твердженя Вернові не могли переконати нїкого. Важнїйшою була реакция, яка против сеї атомістичної школи повстала з другого боку. „Не один читач спитає зачудуваний — писав 1897 р. монахівський семітист Фріц Гоммель, за-

цитувавши результати дослїдів школи Вельгаввена*), — яким способом могло стати ся, що без вишуканя зовсїм нових документів у кількох десятилїтях доконала ся така радикальна зміна в поглядах на старий завіт і на розвій старожидівської релїґії та історії? І справдї не жадні нові памятки, анї написи анї рукописи доконали сеї зміни, та все таки певного рода документи в новім уґрупованю а через те і в новім осьвітленю причинили ся головно до модного тепер способу задивлюваня". І далї, обговоривши деякі деталі тої новочасної критики і зазначивши реакцию против неї з боку Американця Ґріна і анґлїйського ассиріольоґа Сейса, Гоммель доходить до рішучого висновка: „Правда в тім, що критика жерел у своїм змаганю — розкрити цїлу тканину (навіть у роздїлах, де се по просту зовсїм неможливо) вірш за віршом, навіть піввірш за піввіршом, дійшла до повного банкротства і виходить із зовсїм фальшивих преміс" (op. cit. ст. 18). Правда, Гоммель не зважує ся разом з Ґріном заперечити істнованє всяких окремих жерел у Пятикнижю і вважати його безпосереднїм Мойсеєвим твором; „супроти дослїдів цїлого XIX-го столїтя се значило би рішучо посувати ся за далеко" — додає він (op. cit. 19), — але про те він обстоює при тім, що деякі частини Пятикнижя були списані не тілько за часів жидівських королїв, не тілько самим Мойсеєм або швидко по його смерти „черпані з доброї мозаїчної традициї", але рад би впевнити нас, що знаходимо тут відривки ще передмойсеївських писань, навіть писань мало що не самих патріархів.

На яких же основах опирає ся та реакция? Проф. Гоммель ось як характеризує ті нові основи: „Заходить питанє, чи не можна би попробувати зовсїм з иньшого боку і зовсїм новими способами здобути докази, що ізраільська традиция, особливо про час патріархів і Мойсея, не була така непевна, як здає ся супроти поглядів, що панують тепер. Традиция вяже їсторію Авраама з Вавилонією, Якова і Йосифа з Єгиптом, а Мойсея з Єгиптом і Арабією. Колиб удало при помочи написів і иньших памяток доказати, що бодай часть гебрейської традициї, якої автентичність підпала запереченям, — прастара і тим самим вірна, то цїла сьміла будова сучасної критики Пятикнижя буде позбавлена підвалин" (op. cit. 21—21).

З методольоґічного погляду сей штурм проф. Гоммеля на сучасну критичну школу мав одну сильну і одну слабу сторону. Сильна сторона його була в тім, що справдї гріх було історикам-гебреїстам обмежити ся на самих гебрейських жерелах, уміщених у Біблїї і затулювати очи на

*) Dr. Fritz Hommel, Die Altisraelitische Überlieferung in inschriftlicher Beleuchtung. München 1897, стор. 8.

богаті здобутки археольоґічних пошукувань у Єгипті, Вавилонії, Ассирії, Сирії й Арабії. Але слаба сторона Гоммельового штурму була в тім, що він бажав при помочи тих археольоґічних студий відкинути критичні досліди над Пятикнижем, а рівночасно сам, де йому того треба було, мусів приймати здобутки тої критики, сам мусів виступати проти тих апольоґетів, які вважали можливим віндікувати повну єдність Пятикнижя і авторство для нього Мойсея. Як побачимо дальше, здобутки єгиптольоґії та ассиріольоґії, приложені до виясненя старогебрейської історії, довели до результатів зовсїм не таких, як у першім розпалї боротьби думав проф. Гоммель, і не тілько не потвердили автентичности та єдности Пятикнижя, але пішли в критичнім напрямі ще далеко дальше, ніж школа Вельгавзена, та за те відхилили перед нами бодай крайчик заслони, яка закривала доси реальні події палестинської минувшости.

Певна річ, те, що радили Сейс і Гоммель, не було нічим новим. Уже давно перед тим силкували ся єгиптольоґи і ассиріольоґи використати здобутки тих молодих іще дослїдів для реконструкциї старої історії Іраеля. Ще 1868 р. вийшла книга Еберса Aegypten und die Bücher Moses, а 1872 важна книга Шрадера „Die Keilinschriften und das alte Testament“. Але єгиптольоґія крім деяких дуже загальних культурно-історичних рисів і деяких документів до пізнїйшої історії Жидів по часї Соломона не дала для найстаршої жидівської історії майже нічого; зусилям єгиптольоґів не вдалось віднайти напевно анї згадок про Йосифа, що мав бути всевладним ґубернатором Єгипту, анї про того фараона, що утискав Жидів, анї слїду виходу Жидів із Єгипту і смерти фараона при тій нагоді. Навпаки, ґеоґрафічні досліди над країною Ґозен, у якій жили Жиди в єгипетській неволї, доказали, що сего краю не треба шукати в самім властивім Єгиптї, але так називала ся південна частина Юдеї, краю Едом і сумежної пустинї аж до границь Єгипта. Що найбільше, між лїтературними плодами старого Єгипту знайдено казку (звісну казку про двох братів, див. мій переклад у книжцї Клоустон, народні казки та вигадки, стор. 111—125), в якій оповідаєть ся історія анальоґічна з історією спокушуваня Йосифа жінкою Пентефрія. Значить, судячи по анальоґії приходилось би й се біблїйне оповіданє вважати казкою переміненою на національну леґенду.

Далеко богатше було жниво з розкопів і студий пороблених на вавилоно-ассирийськім ґрунтї. Не тілько для тих розмірно пізнїйших часів, коли жидівські держави входили в постійну стичність з великими державами над Евфратом і Тиґром, але й для часів значно ранїйших, ба навіть для найстарших мітичних біблїйних леґенд про сотворенє і потопу сьвіта, про перші народи і їх мандрівки вавилонські написи і архіви дали богаті і несподівані паралелї. І коли для пізнїйшої історії

Жидів вавилоно-ассирийські написи і документи дали дуже богато цінного, позволили в значній части реконструувати хронольоґію, зрозуміти політичні відносини, то для найстарших жидівських переказів вони мали з разу досить неґативне значінє, бо довели вчених до погляду, що ті найстарші жидівські традициї, які ще до недавна вважали ся найстаршими традициями людськости, були копією, і то пізно і тенденцийно переробленою копією далеко старших вавилонських леґенд та героїчних пісень. Сей погляд в основі своїй без сумнїву вірний, але дав привід до невірних здогадів що до часу, коли сї вавилонські традициї могли бути переняті Жидами. Коли се вавилонські традициї — думали історики, -- то найпростїйший здогад, що вони були переняті Жидами в часї вавилонської неволї. Таким робом виходило, що здобутки єгипетської і вавилоно-ассирийської археольоґії радше потверджували, нїж збивали здобутки критиків Пятикнижя і їх думку про пізне зложенє сеї книги, вже по повороті з вавилонської неволї.

Тілько в остатнїх десятилїтях XIX в. пороблено зарівно на африканськім, як і на азиятськім ґрунтї відкритя, що дуже сильно змінили дотеперішні погляди істориків і мусять звернути на нову дорогу також дослїди над історичними переказами Жидів. Поперед усього австрийський семітіст Ґлязер, перемандрувавши серед величезних трудностей найпустиннїйші і недоступні доси Европейцям частини середньої і південної Арабії, привіз із сеї мандрівки масу написів і звісток, які кидають зовсім нове сьвітло на прастару історію не тілько Арабії і сумежної з нею Сирії, але також Вавилона. Ведені рівночасно в південній Вавилонії розкопи встигли прояснити по троха історію сего найстаршого центра людської цивілїзациї в часї між 3000 –2000 перед Хр., в часї, коли Вавилон не був іще політичним центром того краю, коли по ріжних містах володіли самостійні королї, семітського і несемітського (сумеро-аккадийського) походженя. Сю епоху закінчує арабське завойованє цілої терріторії; арабський король Хаммурабі перший переносить полїтичний центр до Вавилона і стає ся фундатором першої вавилонської королївської династії. Сей Хаммурабі, або по вавилонськи Хамму-рапальту, „найважнїйший володарь Вавилонії", як називає його Гоммель (op. cit. 41), панував коло р. 2000 перед Хр., а його імя зробилось також дуже важним у історії біблїйної критики. Обставини, про які зараз буде мова, позволили віднайти його імя в Біблії, власне в книзї Бития, позволили привести його в звязок з праотцем Жидів Авраамом, і се відразу кинуло зовсім нове сьвітло на цїлу історію патріархів, на весь характер старожидівських переказів.

Є в книзї Бития один уступ, з яким давнїйші коментатори не знали що зробити. Де що в тім уступі сьвідчить про велику давність, весь

він виглядає мов дуже докладна реляция писана чоловіком близьким до самих подій, в оповіданю повно імен власних і ґеоґрафічних дуже старинної структури тай загалом дуже старих слів, яких нема ніде инде в Пятикнижю. Тай змістом цікавий сей уступ тим, що оповіданє про Авраама з рамок чисто семейної історії виходить тут на широку історичну арену і Авраам робить ся великим войовником, який одним сьмілим ударом рішає долю великого военного походу, можна сказати — долю цілої середньої Азиї. Задля виємкового значіня, яке має сей уступ (Бития гл. XIV) в історії біблійної критики, наведу його тут у дословнім перекладі.

„Стало ся в часї Амрафеля короля Сенаару, Аріока короля Еллясару, Кедорлягомера короля Еляму і Тідегаля короля Ґоїм (поганцї), що вони почали війну з Берагом королем Содоми і Біреагом королем Гомори і Сінеабом королем Адми і Семеебером королем Себоїм, і з королем Беляга (себто Согара). Всї ті королї злучили ся против долини Сіддім (себто соленого озера). Протягом дванацятьох літ вони підлягали Кедорлягомерови, а тринацятого року збунтували ся. Та ось чотирнацятого року Кедорлягомер і королї, що були з ним, прийшли, щоб побити Рефаітів коло Аштерот-Карнаім, і Зузітів коло Гам, і Емітів коло Савег-Кіріятаім, і Горітів на їх сегірських горах аж до Ель-Парана, що лежить на самій границї пустинї. Потім вони вернули назад до Ген-Мішпата (себто Кадеша) і побили цїлу рівнину Амаликитів, а так само й Аморітів, що жили при Гасасон-Тамарі. Тодї король Содоми і король Гомори і король Адми і король Себоїм і король Беляга (себто Согара) рушили походом, щоб звести з ними битву на рівнинї Сіддім, з Кедорлягомером королем Еляма і з Тідегалем королем Ґоїм і з Амрафелем королем Сенаара і з Аріоком королем Еллясара, чотири королї проти пятьох. Але рівнина Сіддім була повна асфальтових ям, і королї Содоми й Гомори, змушені до втеки, повпадали в них, а ті, що спасли ся, повтїкали в гори. Тодї вони позабирали все добро Содоми і Гомори і всї їх пожитки і пішли. Взяли також Лота, братанича Авраамового, і його достатки, і пішли геть. Бо він жив у Содомі. А один утїкач приніс сю вістку Авраамови Гебрейцеви, що жив близько дубів Мамера Аморейця, брата Есколя і Гамера, що були союзниками Авраамовими. Коли Авраам довідав ся, що його свояка взяли в неволю, він з поспіхом позбирав своїх людей, невольників уроджених у його домі, числом 318, і погнав за ними аж до Дана, і поночи напав на них із ріжних боків, він і його люди, і побив їх, і гонив їх аж до Гоби, що лежить на північ від Дамаску. І відібрав усї достатки, відібрав також Лота свого свояка і все його добро, а також жінок і всїх людей. Тодї король Содоми вийшов напротив него на рівнину Савег

(се єсть Рівнина Короля), коли він вертав побивши Кедорлягомера і королів його союзників. (І Мелхіседек король Салему приніс хліб і вино [він був жерцем найвисшого Бога] і благословив його мовлячи: „Благословенний будь Аврааме найвисшим Богом, творцем неба і землї! і най буде благословенний найвисший Бог, що віддав тобі в руки твоїх ворогів!“ І він дав йому десятину всего). І король Содоми мовив до Авраама: „Віддай менї людей, а візьми собі достатки“. Але Авраам відповів королеви Содоми: „Підношу свою руку до Предвічного, найвисшого Бога, Творця неба і землї: не візьму нїчого з того, що твоє, анї одної нитки, анї одного ремінця від постола, щоб ти не говорив: се я збогатив Авраама. Нїчого не візьму собі крім того, що з'їли мої люди, а також части тих людей, що були прилучили ся до мене: Гамера, Есколя і Мамера; вони візьмуть свою часть“.

Як сказано, деякі коментатори бачили в тім оповіданю документ старезної давнини, значно давнїйший від часів Мойсея і жидівського завойованя Палестини. Але иньші справедливо підносили ріжні недорічности в оповіданю. Прим. Авраам гонить за Кедорлягомером аж до місцевости Дан, хоча ся місцевість, так названа від одного з синів Яковових, а властиво від одного жидівського поколїня, повстала аж геть пізнїйше по завойованю Палестини Жидами. Те саме треба сказати про племя Амаликитів, що по оповіданю Біблїї повстало від Ісава, одного з Авраамових унуків. Ґеоґрафічні назви, на скілько можна було сконстатувати їх ідентичність, виявляли в походї Кедорлягомера цілковите безглуздє: чотири королї найбільшої тодї культурної держави йдуть походом на пятьох короликів малесеньких гнїзд в околицї теперішнього Мертвого моря, значить на область, що займала ледво кільканацять миль простору; вони переходять цїлу Палестину від півночи вдовж і впоперек, доходять майже аж до Червоного моря (Ель Парам) і не осьмілюють ся вдарити на своїх противників, поки ті самі не вийшли їм на зустріч[1]). Ті недорічности (поминаючи вже очевидно пізнїйшу і з очевидною тенденциєю єрусалимсько-гієратичною зложену вставку про Мелхіседека) змусили критиків признати сю главу відривком якогось оповіданя, що первісно не належало анї до Ельогіста, анї до Ягвіста; по думцї Райса Ягвіст перший, знайшовши його вже готове, всунув його до свого оповіданя. Ще 1869 р. Нельдеке вважав се оповіданє пізним фабрикатом, хоч усе таки зложеним перед вавилоньскою руїною (див. Hommel op. cit. 161); за те орієнталїст Едвард Маєр 1884 р. рішучо заявляє, що Бытия гл. XIV — одна з найпізнїйших частин Пятикнижя, зложена якимсь Жидом, що служачи при храмі міг здобути собі докладну відомість про історію Кедорляго-

[1]) Див. розбір сего уступу Ed. Reuss, La Bible, т. I. 1879, стор. 346–350.

мера, та приплів її зовсїм неісторично до Авраама (див. Ed. Meyer, Geschichte des Alterthums, Stuttgart 1884, т. I. §. 136). Тимчасом нововіднайдені клинові написи показують, що справдї коло р. 2000 перед Хр. був такий час, що королї Еляму мали зверхність над Вавилоном, що один із тих королїв Кудурдуґмаль (званий також Кудурнуґґамар, Кудур-люґґамар або Кудур-люґмаль) кілька разів нападав на Вавилонїю, що сучасниками його були Ірі-Аку король Лярси, Туд-хуля і згаданий уже Хаммурабі. Нема нїякого сумнїву, що Кудур-люґмаль, король Еляму, се власне згаданий у Біблії Кедорлягомер, що Ірі-Аку з Лярси — се біблїйний Аріох із Еллясару, а Тудхуля — се Тідегаль прозваний у Біблії королем Ґоїм, а в клинових написах якимсь троха подібним, але не виразнии придатком (Ґаза чи Ґуті). А в такім разї була ясна річ, що біблїйний Амрафель король Сенаару — не хто иньший, як власне вавилонський Хаммурабі, званий по вавилонськи також Аммуранальту. — І полїтична ситуация змальована в Біблії досить вірно: був такий час, коли Елям справдї мав верховодство над Вавилоном; заховались навіть значні уривки героїчної піснї про напад Кудур-люґамара на Вавилон, про те, як вавилонський король тільки чудом уратував ся в храмі і як Кудур-люґмар пограбував храми в Вавилонї і сусїднїй Борзіппі. І на тім конець. Звістки про похід Кудур-люґмара і його союзників над Мертве море нема нїякої, анї тим менше звістки про побитє сих, будь що будь сильних володарів малесенькою жмінкою зложеною з 318 людей. Опираючись на самій старинности форм вавилоньских імен власних, які в пізнїйших ассирийських хронїках були більше-менше змодернїзовані, Гоммель твердить, що гебрейська реляция мусїла бути перекладом із якогось незвісного нам вавилонського оповіданя про далекий похід і побитє Кудур-Люґмара і що вона мусїла бути перекладена на гебрейську мову не пізнїйше, як перед завойованєм Палестини Жидами, значить в часї Мойсея, „бо пізнїйше ледви чи були в Палестинї писарі, що володїли б вавилонською мовою“ (op. cit. 192, 201.) „Зрозуміємо тепер — пише проф. Гоммель — як власне ся 14-та глава Бития зробила ся боєвим окликом двох головних напрямів старозавітного дослїду. Далеко більше від чисто лїтературного питаня, чи тзв. єрейський кодекс є найстаршим, чи найпізнїйшим жерелом Пятикнижя, але поперед усего цїле розуміне історії розділює старозавітну теольоґію на два великі непримирені табори. Автентичність одного оповіданя, як отсе наше, містить у собі вповнї убійчу критику модних тепер поглядів на віригідність староізраельської традициї самої в собі. От тим то власне отся глава на завсїгди буде каменем спотику для таких учених, що не хочуть признати автентичною анї одної стрічки Мойсеєвої, навіть декальоґа і благословенства;

усунути сей камінь усякими можливими способами буде і зістане їх горячим, але безуспішним зусилєм".

Не перший раз в часї своєї наукової карієри виступив проф. Гоммель з такими санґвінїчними надїями на поспішно умотивовану, але далеко не вповнї випробовану теорію, і не перший раз мусїв дізнати розчарованя. Лишаючи на боцї те, що щоб доказати автентичність епізоду з Мелхіседеком, він мусїв поробити значні і ледви чи оправдані поправки в біблїйнім текстї, все таки лишив ся той нещасний Дан — крайня місцевість північної Палестини на дорозї до Дамаску, де буцїм то Авраам допав Кедорлягомера, а ся місцевість не могла істнувати не то що за часів Авраама, але й за часів Мойсея, бо повстала аж геть пізнїйше, наслїдком переселеня племени Данового з над моря в сї гористі сторони (див. про се Судиї гл. XVIII). Можна признати Гоммелеви рацию хиба в тім, що ся глава не могла бути написана в часї жидівської неволї в Вавилонї; але відси аж до твердженя повної автентичности цїлого оповіданя, до принятя якоїсь майже сучасної подіям єрусалимської реляциї, перекладеної потім Мойсеєм на жидівську мову, як сього хоче Гоммель, ще дуже далеко.

Майже рівночасно з книжкою Гоммеля вийшли в Липську два невеличкі зошити працї, що мала становити зворот у дослїдах старожидівської традициї, а може й усеї старинної історіоґрафії. Се була праця Едварда Штукена „Astralmythen der Hebräer, Babylonier und Aegypter" (1 вип. Abraham вид. 1896, 2 вип. Lot 1897). Штукен — звісний асиріольоґ, і поглянув на старожидівські традициї з погляду зовсїм відмінного від школи Вельгаввена, але не менше відмінного також від того, чого від ассиріольоґії надїяв ся Гоммель. Свою першу розвідку він без нїякої передмови, без нїякого ваганя зачинає словами: „Оповіданя про Авраама основані на двох вавилонських жерелах: на леґендї про Етану і на леґендї про вступленє Істари до пекла" (Astralmythen I, 1). — І далї йде детальне порівнанє, де жидівська історія патріархів трактує ся зовсїм на рівнї з космоґонїчними і астральними леґендами Вавилонцїв, Єгиптян, Греків, Ґерманцїв і Фінів. І дальше в обох зошитах деталї, цитати, порівнаня, і нїяких узагальнень, нїяких широких теорій, що найбільше декуди запитаня. І кінчить ся запитанєм: „Може менї вдало ся своїми запитанями вияснити символїзм тих оповідань?" (E. Stucken, op. cit. II, 125). Штукен заповів дальші студиї над Ісавом, Яковом і Мойсеєм. Чи вони вийшли — не знаю, та вже ся заповідь показує ясно, що для него не тілько всї патріархи, але й Мойсей — мітичні фіґури і то не виключно жидівські, а вавилонські, врештою основою своєю зближені до мітичних фіґур єгипетських, грецьких і иньших. Очевидно, про історичність тих фіґур у Штукена нема анї мови.

Щоб зрозуміти хід думок, що були основою сеї студиї, треба згадати про иньші відкритя і здобутки новочасних дослїдів на полї найдавнїйшої історії людської цивілїзациї. До таких здобутків належить поперед усего той погляд, що власне Вавилонїя з хвилею приходу над Евфрат племени Сумеро-Аккадийців і змішаня їх з туземними семітськими племенами зробила ся першим огнищем інтензивної культури, відки розходили ся на ріжні сторони, до Індиї й до Єгипту, до Арабії і на північ, початки рільництва, будівництва, штуки, а головно знанє письма. Виказанє основної єдности найстаршої культури, одного кореня письма і будівництва в Вавилонії, Єгипті, Арабії і заселеній арабським племенем Фенїкії належить до найважнїйших здобутків новочасної історіоґрафії. Нема сумнїву, що згодом з тими здобутками переходили з краю до краю також основні віруваня і леґенди, які знаходили систематичне плеканє при певних великих храмах, що були заразом школами і центрами осьвіти.

Та коли сей здобуток поки що зістаєть ся теорією, що хоч пояснює богато фактів, то все таки з природи річи не може бутн потверджена документально, то остатнї роки XIX віку дали відкритє, що кинуло несподіване сьвітло на становище вавилонської мови в далеко пізнїйших часах. В долїшно-єгипетськім селї Тель-ель Амарна знайдено в 1890 р. при розкопуваню старих руїн кільканацять дерев'яних скринь повних глиняних табличок покритих звісним вавилонським клиновим письмом. Тих табличок було звиш 300. Відчитавши їх учені переконали ся, що мають перед собою не більше й не менше, як королївськії архів двох єгипетських володарів із тзв. середнього царства, з XVIII династиї, Амен-готепа III і його сина Амен-готепа IV, на якому й скінчила ся та династия. Захований у Тель-ель Амарнї архів містить дипльоматичну кореспонденцию тих королїв з ріжними державами західної Азиї: Вавилонії, де тодї панували королї Кадашман-Бель і Бурнабуріяш, Ассириї, де володів Ашурубалїт, з володарем краю Мітанї, краю Аляшія і т. п. Та головну частину кореспонденциї творять листи, реляциї та доноси князьків фенїкійських та палестинських, що признавали себе підданими єгипетського фараона, слали йому дарунки, доносили про всякі важні полїтичні новини, а головно, просили раз у раз підмоги супроти нападів ріжних неспокійних сусїдів. У тїй кореспонденциї виявило ся нараз те, чого перед тим нїхто не надїяв ся: що ще коло р. 1400 перед Хр. вавилонський язик у цїлій переднїй Азиї був, так сказати, загальним, дипльоматичним, що той язик і його письмо були звісні і в Єгиптї, значить, ще й тодї культурний звязок між найріжнїйшими племенами передньої Азиї був далеко живійший, ніж ми перед тим могли догадувати ся. А друге — ті листи вияснили нам полїтичний і племінний стан Палестини

власне в такім часї, який по біблїйній хронольоґії можна би схарактеризувати як час Ісуса Навина, то б то час самого початку завойованя Палестини Жидами.

Як же представляє ся образ сего краю в сьвітлї сего архіва? Вже перед тим, із єгипетських жерел було звісно, що Палестина належала тодї до Єгипту, завойована ще першими королями XVIII-ої династиї безпосередно по прогнаню Гиксосів із Єгипта. Але давнїйша слава Рамзеса та Тутмозіса погасла; єгипетська зверхність, не піддержувана силою оружя, зробила ся більш або менше титулярною. В ріжних містах Палестини і південної Сирії сидять майже зовсїм самостійні воєводи, нїби то намістники фараона, на дїлї ж самовладні князьки. Вони воюють одні з одними, інтриґують при єгипетськім дворі одні против одних, підлизують ся фараонови, та крім запевнень і обіцянок не одержують від нього нїчого. А тимчасом на Палестину насувають ся з ріжних боків ворожі сили: з півночи Хетти, а зі сходу якісь Хабірі. Сї Хабірі, в яких по всякій правдоподібности треба бачити власне Гебрейців — се племя воєнне, на пів кочове. Воно виступає в ріжних відносинах до місцевої людности і місцевих зверхників. Занявши деякі сильні позициї в східній Палестинї, Хабірі помалу посувають ся до Йордану. Вони наймають ся як затяжні вояки до одних князьків, щоб воювати иньших, виступають супроти місцевої людности як розбійники і грабіжники і загалом чинять не мало клопоту єгипетським властям. Коли зважимо, що в старожидівських історичних книгах маємо двояку традицию про завойоване Жидами Палестини: одну в книзї Ісуса Навина, де говорить ся про нагле, повне завойоване всего краю, при вигублене всїх тубольців і нове заселене краю подїленого жеребом між поодинокі поколїня, — а другу в книзї Судиїв, де говорить ся про повільне, довго і з ріжним щастєм ведене і нїколи не довершене завойовуване краю, про пересуване одних поколїнь у ріжні місця (переселене Дана), а навіть про межиплеменні війни (знищене племени Веніяминового) та мішане Жидів з Кананейцями, то очевидно амарненський архів потверджує радше сю другу традицию, як сього зрештою й можна було надїяти ся по анальоґії з многими иньшими подібними переселенями цїлих народів.

Та амарненський архів відслонив нам іще одну, так само несподївану річ. Палестинські князьки та намістники пишуть до фараона звичайно дуже поганою, нечистою вавилонською мовою: вони підмішують її часто місцевими хананейськими словами, зазначуючи при кождім такім слові звичайно його невавилонський характер, або даючи навіть обік него вавилонський синонїм. Із сего можна виробити собі яке-таке понятє про мову Кананейців перед гебрейським завойованєм. На своє диво спостерегли вчені, що ся мова майже зовсїм схожа з найстаршою гебрей-

ською мовою. Відси й пішла теорія, що Кананейцї, що жили в Палестинї перед приходом Гебреїв, говорили властиво тою мовою, яка потім стала звати ся гебрейською; натомісь Гебреї, племя арабське, говорили якимсь арабським диялєктом, але осївши в Палестинї і змішавши ся з місцевою оселеною, рільничою людністю, звичаєм усїх низше цївілїзованих кочовників у таких випадках приняли цївілїзацию й мову підбитого народа.

Отсе ті найважнїйші відкритя, що в остатнїх роках значно посунули наперед наше знанє початків национальної історії Жидів. На їх підставі можемо догадувати ся, що Жиди прийшли до Палестини хоч кочовниками, але зовсїм не диким народом, а навпаки, так як і иньші арабські племена, обізнаним із деякими вмілостями, віруванями та традициями Вавилонян та Єгиптян. Можемо догадувати ся далї, що осївши в Палестинї вони довго ще, сотки лїт не затратили вмілости читати й писати по вавилонськи і мали стичність з вавилонськими релїґійними та культурними центрами. Те саме певно треба сказати й про їх зносини з Єгиптом, хоча певно, завойовавши Палестину вони зірвали титулярну залежність від Єгипту, яку піддержували, часто в своїх династичних інтересах, давнїйші князьки.

Тепер ми зрозуміємо можливість сьмілих гіпотез Штукена, про які висше була згадка. Ширше мотивованє і систематичний виклад тих поглядів дав берлїнський ассиріольоґ, видавець і коментатор амарненського архіву Гуґо Вінклєр у своїй двотомовій працї „Geschichte Israels in Einzeldarstellungen“ (Липськ 1895 і 1900). Властиво важний тут для нас другий том сеї працї, написаний уже під впливом Штукена. Уже в першім томі автор висловив був думку, що всї історичні оповіданя біблїйні були зложені під впливом релїґійної леґенди (стор. 34—36); другий том увесь посьвячений тїй леґендї, з якої під впливом Штукена робить ся вже астральний міт і якої слїди Вінклєр показує не лише на Авраамі, Якові, Лотї, Мойсею, Ісусї Навинї, але також на всїх судиях, Саулї, Давидї і Соломонї. Основні погляди, з яких він розглядає старожидівськи леґенди, висловлені в кінцевім роздїлї його книжки, і я подам відси деякі виписки. По думцї Вінклєра для зрозуміня старинної історіоґрафії — не тільки жидівської, але загалом усеї — не вистарчають дотеперішні методи — анї правовірна, анї рацїоналїстична. Ми мусимо поперед усего зрозуміти старо-орієнтальний сьвітогляд, з якого виплила, яким наскрізь пронята була вся стародавня історіоґрафія аж до дуже пізних часів. Сей сьвітогляд був оснований на обсервациї обігу тїл небесних, на астрольоґії і на тїй пануючій вірі, що все, що дїє ся в сьвітї, на землї, між людьми — се тільки рефлєкс того, що дїє ся на зорянім небі. Основа небесного ладу — гармонїя, періодична поява певних явищ, певних чисел, як ось 2 (день і ніч, сонце і місяць, зверхнїй і до-

лїшній сьвіт), 3 (сонце місяць і Венера, три тїла небесні, що панують у зодияку; їм відповідають на землї небо, повітрє і вода, північне, зворотникове і південне небо), 4 (чотири фази місяця і Венери, чотири пори року, чотири головні планети: Юпітер-Мардук, Марс-Ніні́б, Меркурій-Небо, Сатурн-Нерґаль), 5 (число елементів: етер, огонь, вода, повітрє, земля, які й представлювано тзв. пентаґрамою яко символем усього сьвіта, число планет [з дочисленєм землї], число кольорів веселки і т. и), 6 (число первісних місяців по 60 день, відповідних сонцю, місяцю, Марсови, Меркурієви, Юпітерови і Венері — на стілько місяців дїлили рік ще старі Римляне, про се сьвідчать назви перших 6 місяців), 7 (число планет з доданєм сонця і місяця, число відповідних їм днів у тижнї), 12 (число місячних оборотів, отже число місяців у роцї і число знаків у зодияку). Се були основні числа вавилонської сексаґезімальної системи, цїлком опертої на астрольоґії. Але на астрольоґії була основана також хронольоґія Вавилонцїв і Ассирийцїв, нею забарвлена вся їх історіоґрафія. Бо коли з одного боку всї появи небесного сьвіта були представлені відповідними мітичними леґендами (прим. Близнюки, два брати, що нїколи не можуть бути разом, місяць — герой, що молодо гине (паде в яму) та відти по якімсь часї виходить у новім блиску, сонце — герой, що вибирає ся в далеку дорогу і поборовши великі трудности вертає назад і т. д.), то з другого боку всі королї вважали ся богами і на них переношено з часом божеські леґенди. Таким робом перший король мусїв відповідати тому небесному тїлу, що починало рік, другий тому, що наступало по нїм у астрольоґічнім реєстрі і через те їх історія мусїла в більшій або меншій мірі одержати підмальоване відповідне до мітольоґічних переказів звязаних з даним тїлом небесним.

Звісно одн , що зодіякальний пояс звільна пересуває ся з права на ліво. Сконстатовано, що ассирийські хронольоґічні реєстри, укладані в 8 віцї перед нашою ерою, мають основою такий круг року, при якому сонце в день весняного рівноденя стояло в знаку Барана. Тимчасом найстарші вавилонські хронольоґічні реєстри були уложені в такім часї, коли весняне сонце стояло в знаку Близнюків, знач. о два знаки на зад, себ то коло 6000—3000 літ перед нашою ерою. Тій ері відповідає як перший жидівський національний герой Авраам, герой-місяць, бо знакови Близнюків відповідає в астрольоґічнім реєстрі місяць, а властиво оба паристі тїла — місяць і сонце. І ось на Авраама перенесено мітичні леґенди про місяць — вавилонське божество Сін: у него єсть близнюк — близький свояк Лот, з яким він не може бути в купі; він увільняє його з неволї і не хоче нїякої плати за свій труд; у него є жінка-сестра Сара, що відповідає вавилонській Ашері-Істарі і т. д. Та коли в вавилонськім астрольоґічнім реєстрі на другім місцї стоїть Шамаш-Сонце

і відповідний йому знак Рака, то жидівська леґенда починає знов від місяця-Ісаака, що був копією Авраама і відповідає пізнійшому літочисленю (від 3000—1000 літ перед Хр.), коли весняне сонце стояло в знаку Бика. І ще й третїй раз бачимо новий початок круга, бо Яков також відповідає місяцеви, але вже в пізнїйшій ері, коли сонце весною сходить в знаку Барана. От тим то аж його син Йосиф відповідає другому в ряді тїлу небесному — Сонцю, і на нього перенесено вавилонські леґенди про Таммуца — зимове сонце; його кидають у яму, він терпить неволю в південній сторонї (первісно Мусрі, пізнїйше через непорозуміне перероблено на Місраїм — Єгипет), та там же він піднїмаєть ся в новій славі. Дальший герой — Мойсей — теж сонце, що повертає з далекого краю, але доходить тілько до меж Палестини, се б то до весняного рівноденя; теж сонце - Ісус Навин; він продовжує і завершує дорогу розпочату Мойсеєм — се лїтнє, побідне сонце. Що його названо сином Нуна — се назва взята живцем із вавилонсьхої астрольоґії. Нун — риба; лїтнє сонце тодї сходило в знаку Риби. І ще раз починає ся круг на ново: перший король Саул — се знов місяць, Давид — се Сонце, навіть назва його відповідає вавилонському соняшному божеству Дод; Соломон, котрого імя відповідає вавилонському божеству Шальман або Шелєм — заходяче сонце і т. д. Та не досить сего. Вінклєр показує, як ріжні жерела, з яких зложені жидівські історичні книги, повстаючи серед ріжних обставин і в ріжних часах (Ельогіст у північнім Ізраїлї, а Єговіст у Юдеї) переробляли первісні традициї відповідно до династичних потреб, як пр. Авраам, первісно льокалїзований у північній Палестинї над озером Хулє, у Ягвіста робить ся жильцем Геброну; як давнїйші леґенди для догоди полїтицї роблять ся пізнїйшими (прим. Ізраель — символ цїлого гебрейського народа, робить ся батьком, отже предком Йосифа, що виявляє в собі символ союза північно-жидівських племен, хоча на дїлї той північний союз (під проводом племени Ефраїма) був давнїйший, нїж союз цїлого Ізраеля, доконаний тілько Давидом).

„А все таки — пише при кінцї Вінклєр — значило б се не розуміти сути сеї системи, коли б ми хотіли все одягнене в мітольоґічно-астрольоґічний плащ жужмом відкинути як неісторичне. Певна річ, сконстатоване такого способу оповіданя може нераз дуже утруднити питанє про віродостойність фактів загалом і в подрібностях, бо всякий легко буде склонний уважати зовсім неісторичним те, що оповідаєть ся в мітольоґічній формі. Та про те таке поступуванє було би грубою помилкою“. По думцї проф. Вінклєра сконстатованє такого способу розуміня і оповіданя в старовину ще зовсім не рішає питаня про історичність самих фактів. Аджеж подібні мітольоґічні деталї оповідають старинні історики також про особи зовсім історичні: прим. Кира, Ксеркса, Оле-

ксандра Македонського, а в римській історії не тільки про перших королів, але про Пірра і богато иньших. Героізоване і обожане королів — дуже давній звичай. Уже давно звернено увагу, що назви многих найстарших вавилонських королів, особливо з тзв. арабсько-канаанїтських династий пишуть ся з знаком на переді, який означає бога. Геродотові оповіданя про Кира, наскрізь мітичні, доказують, що Перси, сучасні Геродотови, вже перенесли були на сего свого першого короля цїлий цикль астральних леґенд. Той сам процес відбував ся з Олександром Македонським ще за його житя. Се не значить, щоб творцї тих леґенд видумували особи і факти; се значить тільки, що на готові особи і факти вони вміли нанизувати готові вже леґендово-мітичні форми, які нерозривно звязали ся тою астрольоґічною темою, до якої підходила дана особа.

Як бачимо з сих виводів, у книгах Штукена, Вінклєра, Мікке і иньших, що йдуть сими слїдами, відживає на ново, бачилось би, давня мітольоґічна школа Ґрімма-Мангарда. Знов починаєть ся давнє і давно закинене витолковуванє найріжнїйших історичних і поетичних явищ астральними рухами і появами. Правда, сим разом прихильники сеї школи розпоряжають безмірно богатшим і глубше розробленим матеріялом, черпають із самого первісного жерела — із вавилонської астрольоґії. Та все таки читаючи їх працї, нам здаєть ся, що їх висновки і спекуляциї троха за скороспішні. Про вавилонську астрольоґію, мітольоґію, культ, леґенди і церковну орґанїзацию ми знаємо поки що ще дуже мало; те, що доси відчитано і опублїковано з великих без сумніву скарбів вавилоно-ассирийського письменства, таке ще дрібне, непевне і уривчасте, що на широкі узагальненя і переводи в родї Вінклєрового ще мабуть не прийшла пора. Длятого не можучи заперечити великої талановитости і бистроумности тих учених і пожитку їх праць, що дають імпульс до нових студий і до ревізиї утертих доси поглядів, ми добре зробимо, коли що до їх результатів будемо держати ся в резерві. Се тільки перші, але далеко ще не остатнї слова молодої поки що науки.

Др. Ів. Франко.

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

Археологическая лѣтопись Южной Россіи, т. II—1900, составлена подъ редакціей Н. Ф. Бѣляшевскаго К., 1900, ст. VIII+238.

З енерґією, вартою всякої похвали, д. Біляшевський, невважаючи на всї трудности й перепони, веде далї свою часопись, що — до річи сказавши, стала одинокою в Росиї, від коли, в минулім роцї, перестали виходити московські Археологическія Извѣстія. Дезідерати, висловлені нами з нагоди I тома (Записки т. XXXVII), прийшло ся-б повторити й з нагоди сього другого, але редактор, очевидно, робить — що може, і годї йому з сього боку робити закид; можно побажати тільки, щоб його змагання були енерґічнїйше підперті всїми інтересованими археольоґією в російській Українї й тим полекшене йому було дальше веденнє сього користного видання; а то до тепер круг помічників і співробітників, як видно, надто малий! *М. Г.*

Věstnik Slovanských starožytnosti — Indicateur des travaux relatifs à l'antiquité slave. Vydava Dr. L. Niederle, Прага, вип. III, 1899, ст. 84+42, вип. IV, 1900, ст. 96.

Судячи по виказаним на окладинцї IV вип. інституциям, які підпомагають се видавництво, з материяльного боку воно стало на ноги: його субвенционують академії наук петербурська й празька й австрийське мінїстерство осьвіти. З внутрішнього боку піднесемо той поступ, що редакция стала на становищі рівноправности, і між иньшими словянськими мовами дала місце нарештї й українсько-руській (рецензия дра Кордуби на мою Історию України-Руси т. I, в III вип., два мої

автореферати — про Антів і Хорватів — з Записок т. XXXII). Що до змісту, то насамперед зазначимо, що редакция, як то ми й предвиділи, під натиском самої річи, мусіла відступити від хронольоґічного порядку, і в остатнім випуску обговорює в суміш видання з р. 1899 — 1900, і деякі давнїйші (навить досить передавнені, як I вип. Книги для чтенія по исторіи средн. вѣковъ). Добру волю редакциї до дальшого поліпшення треба певно признати, але також і те — що ще до відповідного упорядкованя сеї часописи, при її широкій проґрамі, лишаєть ся богато роботи. Поділ на відділи невповнї систематичний. Єсть значні прогалини в лїтературі, як з другого боку все ще стрічають ся річи, що до сеї часописи зовсїм не належать — як нпр. книжка Кочнєва про Якутів (III, ст. 41). Богато нумерів все ще зістаєть ся при самих титулах; богато відзивів, без перевірки, береть ся з других рук, і то часом про видання досить важні; брак компетентних рецензентів в деяких галузях дає себе ще сильно відчувати (нпр. в III вип. Исторія права русскаго народа Заґоскіна проголошуєть ся „монументальним твором“!); взагалї орґанїзация роботи все ще слаба дуже. Все се, повторяю, не дивує при такій проґрамі, яку собі зачеркнув ш. редактор; при пильній працї видавництво наладило ся-б. Але ш. редактор, замість поглубити й поліпшити виданнє в теперішнїх границях, розширяє його: на далї часопись має стати переглядом лїтератури до словянської археольоґії, історії, фільольоґії й етноґрафії, і з такою розширеною програмою будуть виходити дальші випуски (ще з тим розширеним змістом ми не бачили їх). Бажаємо усьпіху сьому пляну, але ненароком підносить ся гадка — чи не за сьміло, не опанувавши вповнї вузшої проґрами, так значно її розширяти? З рештою, як то кажуть, праця поконує все!

М. Г.

Собраніе Б. Н. и В. И. Ханенко — Collection B. Khanenko. Древности Приднѣпровья — Antiquités de la region du Dniepre, вип. I—III, К., 1899—900, 4⁰.

Під таким титулом почала виходити в Київі опись музея Бориса Ханенка; досї маємо три зошити сеї публїкациї й вони дають понятє про значний науковий інтерес сеї колекциї.

Д. Ханенко приймає клясифікацию памяток Нїдерле: памятки передісторичні, з часів перед великим рухом народів, з великого руху і пізнїйших часів аж до заведення християнства; відповідно до того дїлить він материял і в своїй публїкациї. В I зошиті, найменьшім з усїх (ст. 15+12 табл), описують ся предмети каменої й бронзової культури. На жаль, при богатьох предметах не вказано місця й обставин нахідки, або вказано занадто загально (Київська ґуб., Катеринославська ґуб., і т. и.);

було-б пожадано, аби замість вступних оглядів видавець розширив такі специяльні вказівки. З опублїковання предметів інтересна сокірка з полїтерованого каменя, в формі бронзового келеика (з Винницького пов., III, ч. 55), глиняні фіґурки й орнаментовані (дуже подібні до подільських, з розкопок Осовского) горнцї з розкопок Хвойки з Київа й околиць Трипіля (подекуди без докладних вказівок місця — табл. VI—VIII), досить велика колєкция бронзи (таб. X—XII) і особливо дуже інтересна, можна сказати — перша в тім роді — колєкция інструментів з міди (таб. X, ч. 1—8): 7 сокірок, 2 серпи, 2 списи, 1 долото — головно з київського побережя Днїпра — знову місця вказані дуже недокладно; ся недокладність ще більша при предметах бронзових, і вона в дуже значній мірі уймає вартости в публїкациї. Треба також жалувати, що видавець нїчого не каже, чи металь предметів, описаних у нього як мідяні, був аналїзований хемічно і які були результати сеї аналїзи — в сїй справі се дуже важно.

Два дальші випуски (ст. 44+37 табл., ст. 31+10+табл. 38—63) присьвячені старинностям т. зв. скитсько-сарматським і творять одну цїлість: випуск третїй описує предмети, що прийшли в колєкцию д. Х. пізнїйше або анальоґічні предмети з иньших колєкций. Подїляють ся вони всї на дві катеґориї: предмети з певних розкопок і предмети з ріжних місць, куплених від антикварів. Перше місце належить тут могилам з над Сули, розкопаним в 1897—9 рр. д. Мазараки (в вип. II і III), з дуже богатими характерними находками, анальоґічними з т. зв. скитсько-сарматськими могилами коло Днїпрових порогів; анальоґічні, але біднїйші предметами могили з Черкаського й Чигиринського повіта. Видавець подає на початку кождого випуска короткі описи розкопок, а потім осібно катальоґ предметів як поясненнє до таблиць; описи розкопок, хоч короткі, переважно досить докладні (дуже загальні, без докладного означення предметів, описи на с. 11—13 в вип. II), але користувати ся ними тим трудно, що предмети з певної розкопки подані не разом, а в суміш, склясифіковані видавцем і в такій системі подані на таблицях, отже приходить ся поодинокі предмети шукати, і то часом з значними трудностями, по ріжних таблицях, і вражіннє цїлости пропадає. Приналежність деяких предметів при тім зістаєть ся неясною. Для предметів, що не належать до описаних розкопок, видавець вказує місця, але занадто загально, без всяких близших пояснень. З поза колєкциї д. Ханенка описані тут збірки І. Линниченка і Е. Зноско-Боровского; на жаль про обставини нахідок предметів сеї остатньої колєкциї нема нїяких вказівок, хоч пок. збирач, здаєть ся, вів досить докладні записи. Деякі з предметів, на мій погляд, хибно зачислені до „скитсько-сарматської“ культури (хоч би в конвенциональнім розуміню), такі нпр. предмети ч. 465 і 466 на табл. XLVII, або й 455^6 і 460^6 на табл. XLVI (з кол. Линниченка).

На дальший (IV) випуск видавець заповідає предмети з часів руху народів; ще більший інтерес для нас матиме публїкация предметів старорусської культури й штуки, котрими колекция Ханенка дуже богата. Пожадати тільки, аби деякі хиби дотеперішнїх випусків були усунені в дальших: аби видавець давав можливо як найдокладнїйші вказівки про місце й обставини находки к о ж д о г о предмета, і ґрупував їх не по катеґориям і родам предметам, а відповідно до спільности їх находки й місцевого походженя. Для деяких предметів треба би заступити фототипичний спосіб репродукциї рисунками. Се все побільшить наукову вартість публікациї д. Ханенка й поставить її між найважнїйшими для історії нашої культури й штуки виданнями. *М. Грушевський.*

С. Гамченко — Древній поселокъ и могильникъ въ урочищѣ Стуга (близь с. Студеницы Житомірскаго уѣзда Волынской губ.) (Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца, кн. XIII ст. 1—93).

В серпни й вересни 1899 р. С. Гамченко студиював могильну ґрупу й давне село на острові, що чинить річка в урочищу „Стуга“, біля с. Студениції, на межі Житомирского та Радомишльського пов., 18 вер. від Житомира. З предметів знайдених в могилах і в селї, показало ся, що могильна ґрупа була цвинтарем села. В нїй було коло 30 могил, із них роскопано половину. В кождій могилї знайдено один або кілька похоронів; коли було кілька похоронів, то були похоронені мущина, женщина і дїти (очевидно, могили були родинні, і хоронено небіжчиків ріжного часу). Місце похорону було по більшій части нижше поверхнї землї, рідко на поверхнї, а в однім разї висше поверхнї в насипі. Небіжчиків кладено в домовини — чотирокутні, дубові скриньки, а иноді в дубові колоди, випалені в серединї. Скриньки збито залїзними або деревляними кілками й иноді зверху побілено вапном. Скелєти лежать на спинї, головами на захід, із певними невеличкими відхилами на північ і південь в поодиноких разах; руки зложені або на грудях або на крижах. Викопані в тих могилах черепи і декотрї кости післано московському професору А. Боґданову задля антропольоґічних дослїдів, але смерть сього вченого не дала йому зробити їх. В кождому похоронї знаходили вуголь (се або останки обрядового огнища, що спалювано на гробі, або накидане з боку вуглє на спомин такого обрядового огнища), черепки (в декотрих разах з орґанїчним перегноєм, може страви) і перепалена глина (мабуть із домашнїх огнищ). Річи, що знаходять ся в могилах і в селї, доказують, що там жили люде бідні, спокійні, осілі. Знайдено там предмети домашнього життя: залїзні ножики, ножиції, цвяхи й рибальські гачки, камінні вироби (жорна й кусники

рожевого кварцита), прикраси зо срібла (намисто і перстїнь незльотований) і шкла (бранзолєти). На думку дослїдника, ґеоґрафічне становище сего стародавнього села вказує, що його мешканції належать до племени Древлян, а по характеру срібних прикрас треба покласти час істнованя сего села в VII—IX ст. по Р. Хр. До статї додано докладний дневник роскопок і 2 пляни місцевости. *Ю. С.*

Ю. Кулаковскій — Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византійскихъ писателей (ibid. т. XIII, с. 94—69).

Вважаючи Алянів одним із сарматських племен іранської галузи арийської раси, автор зразу говорить про Сарматів і Скитів по звісткам клясичних писателїв, а потім крок за кроком слїдить за звістками давнїх писателїв про Алян. По історичним звісткам се племя появило ся в-перше за Нерона, і жило зразу в прикавказьких сторонах — у північних передгірях середнього Кавказа та в степових просторах до берегів Меотиди й ріки Танаіса; звідси вони робили грабівничі напади на азиятські сторони; так у 72 р. по Р. Хр. вони напали на Вірменїю та Мідию, по сьвідоцтву Йосифа Флявія, й повторили сей напад у 133 р. В кінци II ст. рух Ґотів розділив Алянів, частина їх появляє ся після того в Криму і в придунайських сторонах і тут вони входять у конфлїкти з римською державою. В кінци IV ст. Алянів втяг в рух історичних подій напад Гунів, вони перші почули силу сих нових зайд, піддали ся їм і яко такі-ж самі степові кочівники як Гуни пристали до них, брали безпосередню участь в дальших завойованях Гунів, а потому рушили на захід Европи. В початку V ст. частина Алянів виемiґрувала з степів середнього Дуная в Ґаллію, й після того история сеї галузи тїсно звязана з історією ґерманського племени Вандалів. У Галлїї частина тих Алянів поступала спільно з Вандалями і разом з ними переселила ся потому в Ішпанїю, нарештї в Африку, де щезла, а друга частина Алянів, що віддїлила ся від Вандалів, жила в Ґаллїї, не піддаючи ся впливови римської культури, і тут поволї слабіла в силї й скількости і нарештї також щезла. Але при мандрівці народів, викликанім рухом Гунів, не всї Аляни пішли до Ґалїї: частина їх лишила ся на давнім місци свого оселеня в прикавказьких сторонах, а частина була в припонтийських степах у „Малій Мезиї та Скитиї“; тут вони підпадали впливови римської культури, зільляли ся з останками зроманїзованої людности і стратили свою національність (із сих Алянів походить звістний історик Йордан). Так пропали, стративши свою национальність, частини Алян, заманені Гунами на захід; але та частина племени, що лишила ся в батьківщинї, зберегла на довго свою национальність і полїтичну самостійність. Сї Аляни перейняли по части византийську культуру, в X

ст. приняли християнство[2]) і були вірними приятелями византийських цїсарів. Потомки сих Алянів у своїй первісній батьківщинї — се нинїшнї Осетинцї, що по мові зачисляють ся до іранської галузи, що доказав проф. Всев. Міллєр у своїй розвідцї „Осетинскіе этюды“ (Москва, 1887 р.).

В кінци своєї розвідки проф. Кулаковський зводить до купи звістки про слїди пробутку Алянів у Криму, західній частинї припонтийських степів і Угорщинї, де вони звістні під іменем Яс. У „післяслівю“ автор, дякуючи між иншим проф. Н. П. Дашкевичу за декотрі вказівки й ради, каже: „Його вченій увазї я полишаю звязати справу про Алянів в українських степах з иньшою — про повстанє козацтва. Може присутність серед степовиків тюркської раси сього християнського кавказького народа, кінного і дикого, що проте зберіг свої звязи з культурним житєм, не буде зайвим огнивом в ланцюху тих фактів, що виробили „Черкасів“ на середньому Днїпрі“. *Ю. С.*

Сочиненія Константина Багрянороднаго: „О ѳемахъ (De thematibus) и „О народахъ“ (De administrando imperio). Съ предисловіемъ Гавріила Ласкина. Мва, 1899, ст. 262 (відб. з Чтеній московських).

Книжка містить передмову, переклад з примітками, кілька екскурсів при кінцї книжки й показчики. Передмова (с. 1—18) говорить про „Константина Порфирородного як письменника“, написана досить хаотично і неясно і робить вражіннє роботи ділєтанта, з дуже неповним пізнанєм літератури (навить на Історию византийської літератури Крумбахера, що нинї служить вихідною точкою для всякої студиї в сїй сфері, не стрів я нїде вказівки), і взагалї з слабим розуміннєм наукового методу; читач не богато скористає, прочитавши сю студию. Переклад зроблений з бонського видання; д. Л. згоджуєть ся (чому нї!) з гадкою Васїлєвского про потребу критичної рецензиї текста, „але не бувши фільольоґом не відважив ся взяти на себе такої задачі“. Здаєть ся, що й публїкований уже материял — нпр. варянти Кобета д. Л. знає тільки припадком з других рук (див. с. 73). Примітки під текстом і за текстом мають досить куріозний характер: автор підносить те, що його заінтересувало коли небудь і чому небудь, при тім знову виказує досить дивний круг учености і дуже слабі відомости з европейської лїтератури; читач найлїпше може собі здати справу з предметами цікавости д. Л., переглянувши на с. 239—40 його „виводи“. Взагалї, можна дивувати ся

---

[2]) Про се є окрема студия сього-ж автора, проф. Кулаковського: „Христіанство у Аланъ“ („Византійскій Временникъ“ V., 1898 р.).

що наукова часопись як Чтенія опублїкували таку ділєтантську й невістно — для кого написану й кому потрібну роботу. *М. Г.*

Д. Айналовъ и Е. Рѣдинъ — Древніе памятники искусства Кіева. Софійскій соборъ, Златоверхо-Михайловскій и Кирилловскій монастыри, Харків, 1899, ст. 62 (відб. з Сборника Харьків. іст. філол. тов.).

Автори, два професори штуки в российських унїверситетах, зробили собі імя розвідкою про мозаіки і фрески київської катедри сьвятої Софії. Тепер прийшла їм симпатична гадка спопуляризувати результати дотеперішнїх дослїдів про найважнїйші памятки Київа для молодїжи і для учениčих прогульок. Тому ся статя і появила ся в збірнику педаґоґічного відділу при Харьківськім історично-фільольоґічнім товаристві.

При такім характері сеї статї нового вона не дає нїчого, се тільки скорочене повторене сказаного в згаданій книжцї авторів: „Кіево-Софійскій Соборъ, Изслѣдованіе древней мозаической і фресковой живописи, Спб., 1889“, та у д. Кондакова в IV випуску „Русскихъ древностей“. Найбільше місця уділено Софійській катедрі, його будові, де згадано коротко при пізнїйші прибудованя, а головно мозаікам і фрескам; подано також опис т. з. „Гробницї Ярослава“, як памятки різьби; все се за Кондаковим, місцями майже дословно, а частїйше в скороченю; дальші дві київські памятки — монастир Михайлївський і Кирилївський взяті коротко, подібно як і у Кондакова, з тою ріжницею, що при описи кирилївських фресків додана на початку коротка істория сього монастиря, чого нема в праци Кондакова.

Ідучи за Кондаковим, автори попадають в деякі помилки автора „Русских Древностей“. І таки титул не вповнї відповідає змістови, бо-ж описанєм трьох висше згаданих церквей не перебрано всїх памяток Київа. Зовсїм не висьвітлено давну київську архитектуру. В порівнаню з софійськими фресками дуже мало дано місця фрескам Кирилївського монастиря, що як звістно, мають для історії руської штуки навить більше значінє нїж софійські, як твори місцевих майстрів. Повторено також за Кондаковим деякі похибки, нпр. занотую замітку, що софійські фрески були забілені „найправдоподібнїйше унїятами, що як звістно, старались знищити, або закрити все, що нагадувало грецький обряд (вѣроисповѣданіе); се нікому не „извѣстно“ і не вірно, бо-ж і унїяти тримали ся грецького обряду і не мали причини нищити, й не нищили його останків.

При всїм тім треба признати книжку дуже користною; добре було-б як би за прикладом шановних авторів пішли й иньші і спопуляризували й иньші памятки руської штуки. Шкода тільки, що образки вийшли негарно, але се вже вина харківської друкарнї. *М. Г—а.*

Д. К. Бугославскій — Иваничскія мѣсячныя минеи 1547—49 гг. и содержащаяся въ нихъ служба св. мученикамъ-князьямъ Борису и Глѣбу (Чтенія київські т. XIV, вип. 2).

Статя д. Бугославського ділить ся на дві части. В першій части говорить автор про поважанє в давній Руси мучеників Бориса і Гліба і розбирає коротко літературне й історичне значінє служби в їх честь, в другій части передруковує службу, що заховала ся в рукописи з XVI в.

Коли на гробах князів Бориса і Гліба, в Вишгороді, в церкві св. Василия, стали появляти ся чуда, збудовано осібну церков для обох мучеників, перенесено туди до неї мощі їх і уставлено в їх честь сьвято 24 червня. Митрополіт Іван уложив — не звістно чи сам — чи лише сказав уложити — службу, котра мала відправляти ся в те сьвято. Ціла християнська Русь стрітила канонїзацию мучеників з великою радістю, бо вони були першими заступниками перед Богом руського народа і руської землї. Незадовго також за прикладом князя Ярослава почали в ріжних частях Руси ставити церкви і монастирі в честь обох мучеників, як в Переяславі, в Чернигові, Смоленську, Новгороді, Турові й иньших містах; по декотрих містах вони заховали ся до нинї як німі сьвідки того поважаня, яке давні Русини віддавали Борисови і Глібови. Оба мученики були популярні і поважані в духовних верствах, але також і між простим народом; яко доказ на се, можуть послужити ті приповідки, що ще й тепер повтаряють ся народом як „Борис — солов'їний день“, „На Бориса сам борони ся“, „Борис і Гліб — сіють хліб“ і т. и.

Перша служба, що її зложив чи казав зложити митрополіт Іван в честь обох мучеників ще в XI в. була дуже коротка. В цілости подана вона була в „Исторіі русской церкви“ Ґолубінского. Короткість її можна оправдати тим, що вона була написана принагідно і була призначена для малої церкви в Вишгороді, а взагалї в давній Руси можна розріжнити три роди служб: 1) для катедральних церков, 2) для парафіяльних 3) для монастирів; служби для парафіяльних церков були дуже короткі, бо вони вимагали участи малого числа духовенства. Тому ся служба з XI в. не заспокоїла побожних прихильників св. мучеників, і в XII в., повстала в Новгороді нова служба, в котрій вихваляють ся Борис і Гліб не лише як мученики за християнську віру, але також як национальні заступники перед Богом вітчини, Руської землї і князів. Одначе й ся служба не на довго вистарчала побожним Русинам — вони жадали продовжити її і відправляти також в катедральних церквах. Під впливом сих обставин появила ся ще одна служба на честь мучеників, значно довша від попереднїх і прикрашена піснями, национального ха-

рактеру, в честь заступників Руської землї перед Богом. Ся служба переховала ся в рукописній мінеї з XVI в. в селї Іванич.

Село Іваничі лежить майже на самій австрійській граници в Волинській ґубернії. В XVI в. село се належало до Іляріона Богушевича Іваницького, що побудував в нім також церков св. Богородиці і не жалував гроша на її прикрашенє. В числї предметів, що Іваницький подарував для своєї церкви, були й рукописні місячні мінеї. Тепер сї рукописи переховують ся в бібліотецї православного брацтва в Володимирі. До наших часів переховали ся мінеї лише за шість місяцїв: лютий, марець, червень, серпень, вересень і жовтень, в трех книгах. Книга за липень і серпень писана в р. 1547, дві остатнї в р. 1579. На першій книзї читаєть ся така напись: „Под лѣты Божиего нарож тисечи пят сотъ чотыредесят семаго, индикта шестого, при державе короля, великаго князя Жикгмонта Авъгуста и при епископѣ володимерском и берестейском киръ Генадѣи, написаны быст сиє мѣнеи два м-ца іуль и авъгусть повеленниемъ раба Божего Иларіона Богушовича Иваницкого и панеи Матрени Семеновны, и душевнаго ради сп—ния приданы єсть отъ ихъ млсти сии книги ку церкви Благовещения Пречстои В-ци у именю своемъ Иваничахъ, в повете Володимерскомъ лежачомъ, ку чти и хвале Бога, во Троици хвалимаго, и Пречистои Єго Богоматери и святым нбесним силам и всим святим и святощамъ Божимъ на век веком непорушно; а не маєть тыхъ книг нихто ничимъ от церкви Божии Благовещения Пречистое отдаляти; а єстли бы хто мѣлъ тыє книги от церкви Божии отдалити, тот иметь з нами судъ пред Сыном божимъ на страшном и нелицемѣрном судѣ и под светих отец клятвами тих, иже в Никеи".

Хто написав сї книги для Іваницьких і де вони написані, незвісно. Можна лише догадувати ся, що вони написані на Волини, може навить у Володимирі, де була школа церковно-словянської мови, і що писар був родом з Волини. На се, на гадку видавця, вказують нам „волинізми" в текстї як „тобѣ" замість „тебѣ", „на Днепри" — як також і сам заголовок Мінеї. З якого ориґіналу переписані згадані мінеї і з відки походив той ориґінал, трудно напевно сказати. Автор догадує ся, що ориґінал міг походити з Смоленської землї, що в середнї віки руської історії стояла в релїґійних зносинах як з Україною так і з північними землями. Свій здогад попирає автором сею обставиною, що в другій книзї наших міней уміщені служби в честь св. Михайла князя Чернигівського і Антонія Печерського, яких головно шановано на Українї; з другого боку маємо там і службу в честь Серґія Родонежського поважаного тільки в Московщинї. Значить ся, виводить автор, ориґінал міг походити з території, для котрої мешканців одні і другі сьвяті були дуже близькими. Такою уважає автор Смоленську землю. Імовірнійшим одначе треба

уважати другий здогад автора, що для наших міней жерелом був не один, а більше текстів, які находили з ріжних країв.

В нашій мінеї містить ся богато служб у честь ріжних сьвятих, поважаних передовсім у східній церкві. Служба в честь Бориса і Глїба ріжнить ся в значній мірі від нинїшньої служби в честь сих мучеників. В нїй знаходимо такі пісні, яких в нинїшній цілком нема або як є то змінені не до пізнаня. Особлива ціха, котрою вона відріжняєть ся від иньших служб, лежить в „пареміях“ співаних на всеночнім. Заголовок сих паремій „Отъ Битія чтенія“ — але вони взяті не з старозавітної книги Битія — як каже проф. Ґолубінський в своїй „Історії русской церкви“, але з старих „паремійників“, що зложили ся під впливом лїтописи. Зміст першої паремії — любов до ближнього. Друга росповідає про пляни Ярослава, коли він довідав ся про убійство братів, і про похід його на Сьвятополка. Третя оспівує битву Ярослава з Святополком на ріці Альтї, побіду Ярослава, утечу і смерть Святополка. Від попереднїх служб — з XI і XII в. ся служба ріжнить ся передовсїм своєю великостию, як також — щоб так сказати — национальним характером. В нїй прославляють ся Борис і Глїб головно як заступники Руської землї перед Богом, що своєю кровю осьвятили всю Руську землю.

На гадку автора, ся служба розвинула ся на основі служби з XI в. участь митрополїта Івана, притім розвинула ся на чисто национальній основі. Через се можемо її уважати самостійним твором церковної лїтератури десь XIII—XIV в. на гадку автора. Крім релїґійного й лїтературного інтересу, має ся служба також історичний інтерес — для роз'ясненя положеня міста Смоленська в XI в. В другій паремії говорить ся, що Глїба убито на Днїпрі „объ ону страну Смоленска — на устьи Смядыни“, що годить ся з історичними даними, з котрих видно, що Глїб їхав в той час до Київа і міг затримати ся лише на березї сеї ріки[1]).

С. Гм.

П. Заболотскій — Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи иг. Даніила (Рус. филолог. вѣстникъ т. 41 і 42, ст. 220—237 і 237—273, 1899).

Збераючи результати своєї розвідки при кінцї, автор підносить м. ин., що перегляд леґендарно-апокрифічних звісток у Данила виясняє

[1]) В остатній хвилї появила ся розвідка проф. Голубовського, специяльно присьвячена іваничській службі; автор датує її 1-ою полов. XI в. й уважає старшою від новгородської. Виводи д. Г. будуть обговорені в однїй з дальших книжок. *Ред.*

джерела сих відомостей, якими були устні оповідання й апокрифічна лектура, далї — що він кидає сьвітло на самий характер літературної роботи Данила, виріжняючи шкелет записок і додатки, зроблені на підставі апокрифічної лектури, нарештї — „виясняє питаннє про росповсюдненнє леґендарно-апокрифічного елементу в руській суспільности“. Коли-б автор дїйсно дав відповідь на сї питання, студия була-б важним причинком до виясненя обсягу апокрифічної лїтератури, звістної в давнїй Руси — питання дуже важного, а досї не вияснeного; можливо, що авторови й удало ся-б дещо зробити в сїм напрямі, коли-б він з становища поставлених питань перевів аналїзу Хожденія — себто постарав ся вилучити, що́ у Данила треба уважати впливом лектури, і яка се була лектура — грецька чи словяньска. На жаль автор сього не зробив, і у нього студия „сама по собі“, а тези також „самі по собі“. Він катальоґізує апокрифічні відомости й подробицї в Хожденії, ставить їх в звязок з апокрифічними творами, спиняєть ся над сими самими відомостями без огляду на Хожденіє — але для відповіди на поставлені питання не приготовляє відповідного ґрунту. Навить теза автора, що Первоєвангелїє Якова мусїло в XII в. бути звістне в словяньскім перекладї, не умотивувана відповідно, хоч a priori в тім нема нїчого неправдоподібного. *М. Г.*

Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И. И. Срезневскаго. Томъ второй, выпускъ Ш, Спб., 1900.

Се тільки Ш зошит II тому, що обіймає слова від *пан* до *пра*, і ще буде оден зошит, що закінчить сей том. Від попереднїх він нїчим не ріжнить ся, і можна тільки повторити бажаннє, аби се користне виданнє приспішило трохи своє *tempo*, а то судячи по попереднїм випускам на закінченнє його прийдеть ся чекати кільканадцять літ. *М. Г.*

Dr. Stanisław Kutrzeba — Szos we Lwowie w początkach XV w. (Przewodnik naukowy i literacki 1900 ст. 401—411).

Автор сеї розвідки обговорює міський податок у Львові в рр. 1405—1417, ухвалений 12 разів. Звістки до того бере з найдавнїйших львівських міських книг. Про дальший час не говорить уже, не маючи безпосередних звісток. Наперед обговорює автор шосові ухвали, розміри й катеґориї сього податку та спосіб збору його. При тім обмежуєть ся д. Кутшеба виключно на безпосередні звістки із згаданих років, не пробуючи навить для ілюстрациї втягнути сюди звістки про податковий систем в пол. XV в, де про шос маємо більше докладнїйших звісток. З того виходить скупість і неясність предмету в сїй розвідцї. Без ре-

троспективного методу тут обійтись було цілком не можливо. Хоч автор говорить, що з його скупих звісток мусить він „відбудувати систем шосу у Львові“, то можемо сказати після прочитання, що се йому цілком не удалось. Коли йому приходить ся означити докладнїйше маєтковий податок, то почуває себе безрадно, хоч по анальоґію біжить аж у Німеччину. Тимчасом пізнїйші соймові податкові ухвали (прим. з р. 1456) богато в дечім поясняють тодїшню міську податкову систему. Про те знов, скільки згадані податкові ухвали були самостійні міські, а скільки були залежні від соймових постанов, автор не говорить цілком, хоч зараз перша із них 1405 р. очевидно вяжеть ся з загальною новокорчинською податковою ухвалою 1404 р.[1]). Говорячи про спосіб збору шосу, думає автор, що збирача сього податку „без сумнїву іменувала рада“ міська (ст. 408). Та на жаль, ся безсумнївність д. Кутшеби дуже сумнївна. Знаємо прецінь із пізнїйших податкових ухвал соймів, що звичайно збір податку з міст і від Жидів віддавано королеви (р. 1456, 1489), тому то імовірнїйше, що лише при самостійних громадських ухвалах бували збирачі податків міські.

У другій половині розвідки обговорює автор статистичну сторону тодїшнїх часів. Щоб дійти до приблизного числа мешканців у Львові, бере до помочи сучасну статистику міста Норимберґії і при тій помочи доходить до результату, що на початку XV в. у Львові не було більш 5.000 людей. Хоч се означенє й імовірне, то метод, яким до того дійшов автор, нас не вдоволяє, бо він хиткий і неясний. Взагалї бачимо у автора нахил до певної ориґінальности, головно в методї. Лише не треба йому забувати, що така ориґінальність поплачує аж тодї, коли прості, безпосередні способи вже не вистають. Инакше бистроумність і науковий результат стояти муть у відворотних відносинах до себе. *С. Т.*

Dr. Stanislaw Kutrzeba — Podwody miast polskich do r. 1564 (Przewodnik naukowy i literacki 1900, ст. 495—509).

На самім вступі стрічаємо дивну гадку: „кольонїзация міст і сїл ішла до двох цілей, а) щоб означити докладно обовязки осадників що до пана і б) щоб обовязки по можности були грошеві, а не in natura“. Се мабуть було цілею економічної полїтики в тодїшній Польщі, а кольонїзация сама собою має иньші цїли... Та се, здаєть ся, lapsus calami.

В кождім разї автор з'упиняєть ся в сїй розвідцї над останками натуральних обовязків королївських міст — над „підводами“ і хоче дати загальний нарис розвитку їх. Він збирає всї звістки про підводи

---

[1]) Диви про се С. Томашівського — Податкові ухвали за Казимира в Польщі, ст. 6.

аж до їх реформи на соймах 1564 і 1565, коли то обовязок давати підводи безплатно перемінено в податок, а замість того уставлено заплату від коня і дороги.

Ще Ягайло почав був реформу підвод 1409 р. у тім напрямі, що лише королївська пара могла їх домагатись безплатно, урядники-ж мусїли платити за підводи. Перед тим всї підводи були безплатні для королївської пари, урядників, гонцїв і т. и. і тому дуже були прикрі для королївських міст і сїл. Взагалї звісток про підводи мало, чим більше на зад, тим їх меньше, а для XIV ст. знайшов автор лиш одну (з виїмкою Кракова), але й сю зове сумнївною. З того він виводить, що міста були первістно вільні від обовязку давати підводи, й аж з часом вложено на них сей тягар. В тїй думцї упевняє ще автора й се, що в численних фундацийних грамотах для міст сей обовязок нїде не згадує ть ся. Таким способом ґенеза підвод не роз'яснена, чи радше навить затемнена автором, і питаннє висунене на теоретичне поле догадок. Арґументи його одначе нас цїлком не переконують. Недостача звісток може сьвідчити про те, що чогось не було у якімсь часї, але може се бути й звичайна мовчанка, коли щось само собою розуміє ть ся. Значить ся, підводи можуть бути дуже давними обовязками. Коли-б їх у XIV ст. не було, а з початку XV вони стали ся вже великим тягаром для міст, то така мовчанка жерел про їх початок була б дуже дивна. Що до мовчанки фундацийних грамот, то арґумент д. К. можна-б признати добрим, як би сї грамоти не мали звісток про підводи у тім самім часї, коли автор з иньших жерел про них нїчого не знає. Коли-ж такі грамоти з XV і XVI ст. те-ж мовчать про підводи, в такім випадку арґумент сей тратить усяку вартість. З того виходить отже, що думка д. К. про заведеннє підвод з кінцем XIV ст. дуже мало ймовірна. Віримо при тім, що близше студиованнє жерел дало би якусь певнїйшу провідну нитку до роз'яснення сього питання. На жаль, на перешкодї тому стоїть одна хиба автора, а се занадто невільниче обмежуваннє себе до певної катеґориї жерел і певного часу. Прикладом нехай послужить ось що: д. К. не вміє пояснити, яким способом домагання міст знести підводи попали у petita шляхти 1492 р., себто яким способом тут побратав ся шляхтич із міщанином. Та коли-б був автор мав на оцї численні інструкциї соймиків, давані послам на сойм, почавши від XVI ст., то спостеріг би, що майже при кождій додані вкінцї т. зв. petita міст. Отже нема тут нїчого неясного: міщане предкладають свої бажання на шляхотських соймиках, а сї, прийнявши їх, передають соймови чи королеви.

Невважаючи одначе на деякі неясности й неповности, розвідка д. К цїнна тим, що перша порушає питаннє про підводи міст. *С. Т.*

Левицкій Орестъ — Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI—XVII ст. (Кіевская Старина 1900, I, 1—15).

Суспільне становище української женщини XVI—XVII в. не богато ріжнилось від положеня мужчини, тому і в виборі мужа женщина мала свободу. Тому мужчина, углядївши собі відповідну пару, особисто старавсь добути симпатию її і тому бував в домі родичів дївчини. Коли молоді припали собі до вподоби, відбувались „змовини“, на яких при участи рідні обоїх означувано висоту „посагу“ молодої і „віна“ молодого. На посаг складалось майно нерухоме, а коли дївчина не мала братів або дідичила по матери — то і рухоме. Мужчина мусїв дати жінцї „віно“, се значило — забезпечити її посаг на своїм майнї. Так зложену умову вносили в книги ґродські або земські. За змовинами відбувались „заручини“ — обрядова передача дївчини з рук родини в руки мужа, за чим ішла і передача власти над нею. Тепер треба було тільки відбути „весїлє“, і дївчина ставала жінкою. Церковне вінчанє також відбувалось, але не було доконечним для законности звязи. Само воно, не получене з весїлєм, не вважало ся чимсь нерозривним. Не воно скріпляло звязь двоїх людий, а весїлє, як се і досї на Українї дїє ся. Про само тодїшнє весїлє не богато є звісток. В навечер його приїзджав жених з „боярами“ до дому молодої, а за ними родичі його, або їх повновластники. До весїля належало, здає ся, також обдарованє жінки за дохованє чистоти, бодай з XVI в. маємо на се сьвідоцтва. Відбувались ще „приносини“ в домі родичів жениха, се було перенесенє посагу молодої до дому молодого.

На закінченє треба згадати про наведений автором документ, з якого виходить, що в XVII в. на Волинї був такий правний звичай: засуджений на смерть провинник міг бути помилуваним, коли якась дївчина хотїла стати його жінкою. В руських законодатних памятках нема про се звісток, але знаходимо їх у народнїх переказах, а не завадить згадати, що анальоґічний звичай був у Франциї ще і за Людвика XIV.

Се головні висновки інтересного відчиту д. Л. на Київськім археольоґічнім з'їздї 1899 р. Оперті вони на богатім актовім, головно волинськім материялї, з якого автор вибрав тільки найбільш характеристичне. *Д. К.*

Н. Янчукъ — Къ исторіи и характеристикѣ женскихъ типовъ въ героическомъ эпосѣ (Юбилейный Сборникъ въ честь Вс. Миллера, м. 1900, ст. 348—367 і окрема відбитка).

Отсею працею кінчить ся „Юбилейный Сборникъ“ на честь Вс. Міллера. Автор її, д. Янчук, звісний етноґраф і белетрист (автор улю-

бленої у нас оперети „Вихованець“) і редактор „Етногр. Обозрѣній“ у-перве тут виступає з ориґінальною науковою розвідкою з поля порівняної літератури.

На жаль, не можна сказати, щоб ся проба була зовсім щаслива, не вважаючи на показний науковий материял, яким розпоряжає автор. Праці шкодить поперед усего брак ясно визначеної мети. Сам титул в тім напрямі не говорить нічого, тим більше, що „героїчний епос“ автор розуміє дуже широко, втягаючи до него і епічні пісні й казки й церковні леґенди й історичні факти. „Weniger wäre mehr“, можна би сказати німецькою приповідкою. Захопивши таке величезне поле автор мабуть і сам побачив, що не дасть йому ради і через те обмежив свою працю, але не з того боку, як би слід було, бо замісь вилучити належний материял до одної специяльної теми, а сю одну специяльну тему обробити основно і дійти до чогось позитивного, д. Янчук обмежив характер свого дослїду. „Не имѣя въ виду пересматривать вновь выводы изслѣдователей занимавшихся этимъ сюжетомъ или предпринимать обстоятельное изслѣдованіе того или другого мотива примыкающаго къ темѣ о дѣвушкѣ-воинѣ или женщинѣ-богатыршѣ (а жаль, що автор не мав сего наміру, бо сам він кілька рядків перед тим говорить, що дотеперішні дослїди сеї теми не довели нї до чого суцїльного), я хочу только мимоходомъ коснуться нѣкоторыхъ пунктовъ вопроса и прибавить одинъ-другой лишній (!) фактъ для библіографіи его“ (стор. 349).

Се очевидно капітуляция перед битвою, — а яка ціль такої праці — годі зміркувати.

Далї автор подає деякі уваги і материяли до теми про дівчину-воячку, а підхопивши відти мотив (чи основний?) переодягання дівчини за мужчину цитує цїлу купу орієнтальних казок, де се переодягане має звязок з війною, потім переходить до оповідань, де переодягане не має звязку з війною, а де жінка переодягнена за співака виручає з неволї свойого мужа. Тут став ся д. Янчукови неприємний casus — він прийняв за народню думу звісну думу д. Чайченка „Про княгиню-кобзаря“ і надрукував її в повнім текстї. І далї д. Янчук блукає по ріжних вариянтах хапаючи без розбору і те, що оповідає Петрарка як факт, і поеми чеського поета Ганка і польського Міцкевича, і церковну леґенду про сьв. Марина, якої текст у західно-руськім перекладі з польського (Скарги) він передруковує. Справдї, коли метою д. Янчука було подати декілька „зайвих“ фактів до ріжних тем з героінею-жінкою, то він осягнув сю мету вповні.

Ів. Франко.

Павелъ Симони — Старинные сборники русскихъ пословицъ, поговорокъ, загадокъ и проч. XVII—XIX стол. Выпускъ первый, I—II. Изданіе Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ. Спб. 1899, стор. XIX+216+7+XII+4.

Д. Симоні поклав собі метою опублїкувати рукописні збірки приповідок і загадок, що були пороблені в ріжних руських краях у XVII—XIX в., а також ті друковані давнїйші збірки (московські), що зробили ся тепер біблїоґрафічною рідкістю. Науковий дослїд над приповідками, поясненє їх, порівнанє з иньшими не входить у плян сього виданя. В першім випуску поміщені дві, а властиво три збірки (одна, перекладена з польського Яна Забчица, з польським текстом en regard, подана якось принагідно, в описї рукописів приповідкових збірок). Найстарша збірка, подана в книжцї, має в рукописї титул „Повѣсти или пословицы всенароднѣйшія по алфавиту“, походить із XVII в. В нїй мається 2786 приповідок. Збірка зроблена без сумнїву в Московщинї і має загалом московський язиковий кольорит, але не менше певне й те, що в нїй втягнено богато книжного материялу, в тім числї й українсько-руського. Друга збірка з кінця XVII або початку XVIII в. містить 1213 приповідок і являєть ся переважно скороченою, декуди трошка переробленою копією попередньої. Передруковує ті збірки д. Симоні дуже старанно, навіть роскішно; до тексту додано аж XIII фотолїтоґрафічних таблиць — факсіміле рукописів, хоча в них нема нічогісїнько цікавого і важного. Видно, мають люде богато грошей і не мають їх куди дївати. При кінцї на стор. I—XIII додано уваги проф. Ѳ. Е. Корша про мову приповідок і величезний реєстр помилок — не знати, чи друкарських, чи допущених у рукописї. *Ів. Франко.*

Кирило Студинський — Лїтературні замітки, Льв. 1901, ст. 131.

В сїй книзї львівського професора, скромно названій „замітками“, уміщено дві статї: одну про Котляревського, другу про Гулака Артемовського. Обидві працї не сполучено тїсним внутрішнїм звязком, через те можна обговорювати їх цїлком відрубно. Так ми й зробимо, упередивши ранїйш читача, що мала скількість порівнянь і взагалї звязкових уваг про обох наших письменників залежить від постанови дїла у самого автора.

По сїй примітцї спинимо ся на першій статї — про Котляревського. Як показує заголовок: „Козачина і гайдамачина в Енеїдї Котляревського“, в сїй статї мається на метї розсьвітлити питання про відгомін в пародії нашого поета визначних рухів українського люду. Мета, безперечно, пре-

красна: аналїз социяльного змісту творів наших письменників взагалї і Котляревського специяльно тепер в такім станї, що кождій працї подібного аналїтичного типу можна тільки щиро радїти. Отже витаємо і працю д. Студинського вже через те, що вона буде одною з проб зробити на ґрунтї фактів ту чи иньшу гіпотезу про напрям творів Котляревського. На жаль, не кожде бажаннє здійснюють ся у повнїй своїй формі і статя львівського вченого служить найлїпшим сього доказом. В роботї своїй він не ужив потрібної тонкости аналїзу, не подумав над деякими суперечностями, що стояли йому перед очами, і через те дійшов до хибних виводів в богатьох місцях своєї невеликої працї.

Він починає її від розглядів відносин Котляревського до козацтва і виставляє їх в виглядї симпатий до сеї верстви нашого колишнього суспільства. Се правда: Енеіда була апотеозом козацтва, виставленого поетом в самім приємнім сьвітлї і зазначеннє в сїм творі подібної риси мусить бути заслугою вченого. Заслуга ся зменьшаєть ся одначе тим, що таке обясненнє Енеіди було вже зроблене далеко ранїйше, і так би сказати, в декількох примірниках — через те д. Студинський не являєть ся в сїм пунктї ориґінальним і тільки стверджує відкрите ранїйше. Виявляючи розуміннє основної ідеї Енеіди, автор книги зменьшає ще вартість їх деякою плутаниною думок що до козакофільства поета. Та навить і не до одного козакофільства: в декількох пунктах розправи про останнє, д. Студинський зачепив ріжні боки загальної характеристики Котляревського, яко социяльної одиниці, і зачепив досить невлучно. Се власне питаннє про монархізм поета та сполучені з сим наслїдки, і про відносини його до народу. Дуже жалко, що д. Студинський більше не спинив ся на сих пунктах і особливо на другім, для якого сама Енеіда давала богатий материял — тодї характеристику поета ми могли-б вважати досить посуненою вперед, а не, як тепер, значно хибною. По гадцї автора, поет „з горячим співчутєм обіймав простий, покривджений нарід“ (стор. 14) і ставав по сторонї бідних, закріпощених селян (стор. 31), се вірно, але хиба се сказати досить? Хиба ми бачимо з сього відносини його до самого крепацтва, як до інституциї — і коли бачимо, то не вже їх не можна швидше назвати **неворожими** до сеї інституциї? Розвязати сї питання дуже важно, бо з сим сполучена відповідь на те, ідеольоґом якої социяльної кляси був наш поет — кріпацької чи козацької, бо се не зовсїм те-ж саме. І коли вглянути в се, то можна сказати певно, що не тільки Енеіда, але всї твори Котляревського служать доказом того, що він був співцем не кріпацької маси, а власне козацької їх ґрупи. Що до Енеіди, то про се посьвідчуть між иньшим місця, цитовані самим д. Студинським. Сей автор спиняєть ся особливо на карі панам, за те, що вони „людям льготи не давали і ставили їх за скотів“. Але що-ж тут видко більше

звичайної симпатиї до покривджених, більше простої гуманности? Не вже-ж тут хоч оден звук вказує на те, що Котляревський був противником кріпацтва, а не противив ся з огидою тільки ріжним нелюдськостям та недоладностям кріпацького устрою? Не вже тут не тхне фільозофією Квітки, Стороженка і т. и., ідеалом яких, о скільки ми бачимо по їх творах, було добродушне опікованнє крепаків дідичами і безмірна покірність перших останнїм? Суголосність названих письменників з Котляревським є повна і кинута ним фраза про „льготи“ (а таки не повне увільненнє крепаків), ніяк не може змінити погляду про те, що Енеіда була власне апотеозом козацтва, а не кріпацтва, ідеольоґом якого в дійсности став єдиний Шевченко. Иньша річ, коли говорити про інтимні сторони души Котляревського; тут, може, й можна було-б відшукати якусь рису аболіционного напряму; але потайні духові рухи не мають такого значіння для характеристики обличчя писателя, як його діла, або твори — а сї останні власне й не дають ніякого материялу на те, щоб нашого поета вважати справдешнїм оборонцем заневоленої частини нашого суспільства. Згожуючись, звісно, з тим, що у Котляревського є натяки на народні лиха його часів, ми не можемо задовольнити ся тими доказами сього, які дає д. Студинський. На його думку, натяк на сї лиха можна бачити в обіцянці, даній Юпітером Енею, що „на панщину весь сьвіт погонить“. Сї слова не богато значать — в них тільки виявляєть ся вищий ступінь власти Енея в відповідній часу формі — кріпацьке володїннє, та й усе... Але хіба самий факт кріпацького володїння може сьвідчити про яке-б там не було становище підвластних душ? Очевидно, анї трохи — бо тодї-б можна обвинювати з гори богато людей, а в тім числї і Котляревського, що до своїх підданних були вельми прихильні.

На ховзький ґрунт стає також д. Студинський малюючи погляди Котляревського на Полтавський бій. „Поета, — каже він — не стає на протест“ в такім випадку, бо він був монархістом. Чи-ж отсе твердженнє не буде в суперечности з тими вільнолюбивими пориваннями Котляревського і його гуманности, яку ми завважаємо в Енеїдї? На певно, поет подібного типу був би противним Полтавській події, коли-б вона в його очах здавалась справою демократичною і дійсно народньою... Очевидно, значить, діло стояло инакше. Утиски Мазепою народа і його аристократичні тенденциї не могли подобати ся поетови, героями якого були Сагайдачний, Дорошенко, Залїзняк і другі. Вчинок Мазепи, запевно, здавав ся йому справою особистою — через те й мірка до нього приложена була дуже вибаглива. Дійсний-же монархизм Котляревського, певно, не грав тут жадної ролї, бо поет на козацькі справи дивив ся тільки з демократичного погляду; тримаючи ся монархизму, яко провідної ідеї, при розглядї социяльних фактів, поет напевно не вихваляв

би так горячо українських национальних героїв, а особливо не робив би такого ріскованого порівнаня устрою Гетьманщини з сучасним, яке ми бачимо в Енеідї. Так що і в данім разї, як завсїди, поет лишаєть ся вірним собі: на козачину він дивить ся, як на оборонницю народньої волї, і осуджує її тодї, коли вона зраджує останню. Полїтичні формули Котляревського тут не мають впливу.

Але допускаючи ріжні неточности і неясности в першій половинї своєї працї про Котляревського, д. Студинський про те дає взагалї вірне, як ми сказали, розуміннє ідей поета. Не те одначе в другій половинї розвідки — про гайдамачину в Енеідї. Ся половина вся повна помилок. Підходячи до означення поглядів Котляревського на гайдамаччину, д. Студинський малює відносини до неї других письменників, знаходить у них співчутє до неї, тільки виключає з них Стороженка. Се виключеннє здаєть ся нам дивним. Не кажемо вже про те, що досить рісковано робити якісь виводи про думки авторів зі слів ріжних персонажів їх творів, як се робить д. Студинський, оперуючи „Гаркушою"; не кажемо навить про те, що з самої пєси „Гаркуша" можна витягнути иньші думки про гайдамаччину, нїж виставлені д. Студинським; скажемо тільки одно: не вже йому не досить таких творів Стороженка — як нпр. „Кіндрат-Бубненко", де гайдамачина малюєть ся о стільки виразними і прихильними рисами, що записувати Стороженка в число противників колишнього руху можна тільки через непорозуміннє. Вчитавши ся в твори Стороженка взагалї і не знавши навить „Бубненка", львівський учений міг би уже a priori збагнути, що наш беллетрист, яко ворог усякої шляхти, нїколи не міг бути неприхильним до такого анти-гнобительського руху, яким була гайдамачина навить при всїх сполучених з нею нелюдськостях.

На жаль, в такій сериозній справі, як характеристика письменника, автор не показав досить уваги і через те виводи його стались безперечно хибними. Аналїзуючи думки про гайдамачину Котляревського, він сим аналїзом викликує у нас надзвичайне здивованнє. Д. Студинський каже, що Котляревський був ворогом гайдамачини і дає сьому ілюстрацию. На його гадку, Низ і Евріал дають сьому найкращі докази і власне через те, що вони кpадькома вбивали своїх ворогів, а Низ ще називає себе „неквіссімус, гайдамака, розбишака" і т. и. Незрозуміннє прочитаного д. Студинським повне! Він не зважає на те, що Низ та Евріал ідуть на певну смерть, що вони роблять се для добра родини, що сам Котляревський каже, що вони зробили „славниї услуги на вічність памяти своєй"! Автор не зважає нї на що і осуджує гайдамаків за те лиш, що вони в двох не виступили проти усього війська! Хіба-ж се не дивно!

Хіба не дивно також, що д. Сстудинський ставить в догану Низови ті лайливі слова, які уживає він на те, щоб навмисне виставити себе в найгіршім сьвітлї та сим відвести очи ворогів від Евріала, і взявши на себе провину, визволити друга від смерти? Не вже значіннє і мета подібних подій не ясні, як день? Ми ще більше дивуємось д. Студинському через те, що він, висловляючи означені погляди на гайдамаків в Енеідї, не удав ся до критики думок иньших дослїдників, що були далеко иньшої гадки про названий факт, ніж д. Студинський. Чому він не спинив ся хоча-б на думках д. П. Житецького? Думаємо, що по збільшеній увазї та працї йому-б поталанило не так, як нинї, і він би оминув такої надто явної помилки! Ніби чуючи, що наведений епізод не досить виправдує його думку про гайдамачину в Енеідї, д. Студинський виписує, як він каже, „до помочи ще иньші уступи“ з поеми. Оден з них той, де описують ся в пеклї „всї ворожбити, чародїї, всї гайдамаки, всї злодїї“, шевцї, кравцї, ковалї і т. и. В сім уступі підносить автор факт, що гайдамаки опинили ся в пеклї „нарівнї з паливодами, волоцюгами, плутами і т. п. Факт, справдї, нехибний, але що він означає? Означає одну цікаву річ, якої, на жаль, не завважає і не підносить автор: се власне, дуже невитриманий і неконсеквентний, не то серіозний, не то жартливий тон, з яким веде і *мусить* вести своє комічне оповіданє Котляревський. Не все треба приймати в нього за чисту монету і о скілько ми завважили, маємо у нього цїлий ряд місць, де він про симпатичні річи каже ніби з глумом. Доказів сього ми могли-б навести чимало, але нинї обмежуємось лише сконстатованєм сього факта і ужиємо його для нашої мети. Котляревський не про все каже серіозно — так само засаджує він у пекло і всїх гайдамак. Поет безперечно відрізняв у гайдамачинї ідеальний бік боротьби проти пана, і неґативний, у деяких індивідів — охоту покористувати ся чужим добром. Перший бік ми бачимо на фіґурах Низа та Евріала, — другий дав змогу поетови записати не цїлком серіозно гайдамаків у пекло. А що не цїлком серіозно, про се не може бути жадного сумнїву. Перш над усе, прихильність поета до вище названих гайдамаків, факт безперечний і всадженє до пекла всїх гайдамак було-б у суперечности з тим. По друге — не цїлком серіозне перенесеннє до пекла всїх гайдамак видко навить і з того уступу, який навів сам д. Студинський і у нього поет видворив у пекло гайдамак разом з „плутами, волоцюгами“ і т. и., а чому-ж львівський учений не підкреслив для безсторонности тих віршів, що слїдують зараз же за наведеними ним словами про „волоцюг“ і т. и. З них ми побачили-б, що разом з волоцюгами були, треба гадати, всї шевцї, кравцї і ковалї, потім цехи: різницький, коновальський,

Кушнїрський, ткацький, шаповальський,
Кипіли в пеклї всї в смолї
Там всї невірні і християне і т. д.

Не вже всім сим словам можна надавати серіозне значіннє? Не вже поет дїйсно міг всадити до пекла всїх ремісників тільки за те, що вони ремісники, або — horribile dictu — всїх християн, не кажучи вже про невірних — навить незвісно за що? Очевидно, що Котляревський, яко поет комізма, грає ть ся словами і надавати його комізму серіозну вагу можна лише при великих натяганнях. Але д. Студинський сим не спиняєть ся: для доказу остаточної справедливости своєї думки, він підносить той многозначний факт, що „для козацтва і його старшин“ поет місця в пеклї не найшов (стор. 29), і для ілюстрациї сього цитує місце, що доводить цїлком противне. В „elisium“, цитує він —

також старшина правдива,
Бувають всякії пани;
Но тільки трохи сего дива,
Не кваплють ся на се вони.
Бувають військові, значкові і т. д.

Не вже кому небудь, окрім д. Студинського, не ясно, що наведений уступ сьвідчить лише про одно, що старшина козача тільки буває в elisium'і, та й то рідко, і що сього не хоче вона навить сама. Якже після сего можна заявляти, що для козачої старшини не знайшов поет місця в пеклї? Не вже се не якесь непорозуміне, або, краще сказати, не дивовижне розуміннє прочитаного? На мою думку, більш не зрозуміти Котляревського трудно. Одначе нерозуміннє предмета студиї було-б ще половиною гріха, але бо в своїй працї львівський професор виявляє недбалість і неуважність що до свого предмету. Як міг він, справдї, вимовити згадане своє реченє про козацьку старшину, коли в-тїй-же піснї Енеіди є таке місце:

Всїм старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам,
Давали в пеклї добру хльору,
Всїм по заслузї, як котам.

Тут всякії були цехмистри,
І ратмани і бургомистри,
Судї, підсудки, писарі і т. д. (ст. 52—3 по моєму тексту Енеіди).

Не вже-ж сього місця не досить на те, щоб д. Студинському відректи ся від висловленої ним тези? Я думаю, що більш нїж досить! Очевидно, автор обійшов ся без відповідної уваги з Енеідою, бо в противнім разї згадане його твердженнє, певно, не мало-б у його студиї

жадного місця. Цитований нами уступ важний ще й з другого боку; він не тільки розбиває виводи д. Студинського про козацьку старшину, але й стверджує наші виводи про тон Енеіди, про нецїлковиту серіозність її викладу. Як видно з цитати д. Студинського, Котляревський трошки старшини уміщає в elisium — в нашому-ж уступі поет всїх садовить у пекло; очевидно, тут суперечність, що розвязуеть ся лише, коли приймемо думку про певне побільшеннє, в якім є тільки деяка частина правди. Коли прийняти яко факт се побільшеннє, то нї одна з розібраних нами гадок д. Студинського не мати ме ніякого значіння, а особливо тодї, коли сї думки, як в другім випадку, розбивають ся самим-же Котляревським, неуважно прочитаним д. Студинським.

Але се все тичить ся, може, одної старшини, а прості козаки, справдї, може, були такими сьвятими, що „для них поет не знайшов в пеклї місця?“ Треба, розуміеть ся, бути наівним, щоб накидати Котляревському думку про сьвятість козацтва; але у д. Студинського козаки, дійсно, виходять сьвятими. Щоб розігнати таку його приємну мрію, нагадаємо цитовані самим-же автором вірші Котляревського про козаків (Запорожців) — вони такі, що

Чи вкрасти що, язик дістати,
Кого живцем, чи обідрати,
Нї сто не вдержить їх гармат.

або — жінок там (в Сїчи) на тютюн міняють,
В день пяні сплять, а крадуть в ніч.

Не думаємо, щоб означені риси були прикметою сьвятости, бо такі самі гріхи, значить і козаки, карають ся у Котляревського в пеклї. Але на що нам робити сї індукциї і переконувати ними, що козаки могли бути в пеклї! З Енеіди видко, що вони були там дійсно: в блуканинї по пеклї кошовий Еней знайшов цїлу громаду свого війська, в якій пізнав —

Педька, Терешка, Телифона,
Панька, Охрима і Харька,
Леська, Олешка і Сизона і т. д. (ст. 60).

І се місце Енеіди знов лишило ся без уваги автора! З сього всього можна ясно вже побачити помилки в поглядах на його особливе шанованнє козаків в Енеідї, і навпаки, пониженнє гайдамаків, але сам д. Студинський наводить ще оден доказ, і через те ми мусимо на ньому спинитись. На гадку д. Студинського, ганьбою для гайдамаків був ще у Котляревського образ Залїзняка (Мезапа), якого поет малює „яруном, розбишаком і т. д.“ Я не розумію, якої особливої характеристики для бойця хоче д. Студинський, щоб назвати його нормальним? Не вже він

хоче, щоб війна зробила ся якимсь поєдинком, а не масовим битєм, як тепер, бо поєдинковий спосіб війни автор вважає, очевидно, якимсь особливо чесним! Та й як взагалї можна оцінувати тактику війни з боку етики, коли самий факт війни — надзвичайна дикість! Звісно, що виключеною з сього мусить бути так звані війна за свободу, і коли в нїй боєць виявляє чималу відвагу, то за се його тільки можна похвалити... А хіба не тим являєть ся Залізняк в нашій традициї і також у Котляревського? Цїлком тим самим, і похвала йому мусить бути аттестатом для всеї гайдамачини.

Свої замітки про неї д. Студинський кінчить потвердженнєм своєї невірної думки, нїби Котляревський ворожо стосував ся до гайдамаків. На се потвердженнє наводить він богатьма цитований уступ слів Латина „не звір я людську кров пролити і т. и.“ Сї слова мусять буцїм то виказувати гуманність Котляревського, через які поет повинен бути ворожим гайдамачинї. Сей гріх автора зменьшуєть ся тільки через те, що він подїляєть ся і иньшими, але помилка, що лежить в основі його, лишаєть ся все-ж таки помилкою. Що слова якогось персонажа твору не завсїди можуть бути висловом ідей автора, про се ми вже казали; але коли вже вважати їх таким висловом, то треба принаймнї провірити, чи являють ся вони хоч дїйсним висловом переконань самого персонажа твору, а не випадковим чи фальшивим його атрібутом! При такій лише умові можливо робити якісь здогади про ідеї художця. В данім випадку навить такої умови нема: Латин, справдї, не любить війни, але ся нелюбов слїпа, викликана плохістю його природи і навить страхом, а не якимись гуманними ідеями, які не позваляли-б йому губити людей і навпаки спонукали-б розповсюджувати спокій та добро.

Латин старий був не рубака
І воюватись не любив,
Від слова „смерть“ він, неборака,
Був без душі і мов не жив.
. . . .
(Латин) — був всегда-ж тихенький,
Як всякий дїд старий слабенький,
В чужеє дїло не мішавсь.

Відзначаючись такими якостями, а до того ще й скнарістю, Латин, певно, не міг хотїти війни, яко речи для нього самого небезпечної та до того й дуже дорогої по коштам, про що він і каже в своїй промові, а керуючись такими мотивами, він міг розвести ще й иньші резони, нїж висше наведені, відзначені буцїм то цїхою „гуманности“, аби спекатись від військової негоди. Отже нїякої гуманности у Латина не видко, і нї про які ідеї Котляревського не можна з них зробити

вивода. Але припустім, що гуманність поета не підлягає сумніву (а се й справді так), не вже-ж з нього мусить виходити огида до всякого бою, а значить і до гайдамачини? Чого-ж тоді поет з такою прихильністю дивить ся на козацтво, вся історична заслуга якого власне й була у вояцькій діяльности? Не вже се не стоїть в суперечности з оріґінально збагненою гуманністю Котляревського? Не вже се не суперечить з вояцьким запалом самого поета, який отримував ріжні нагороди за хоробрість на війні? При поглядах д. Студинського на гуманне почутє, такі противности мусять бути неминучі, а при уважнійшім погляді на річи виявить ся, що гуманність не виключає боротьби за волю і цілі річки крови не можуть затопити високоморального значіння такої боротьби, де кождий несе своє житє за спільне добро. А раз такою боротьба була і гайдамачина в дійсности чи традициї, то повні симпатиї до неї слова поета не можуть стояти в суперечности з його гуманністю.

На сїм кінчимо свою розвідку про працю Студинського над Енеідою; на нашу думку, ся праця слаба: не ориґінальна в своїй частині про козаччину, вона в другій частині повна ріжних помилок і цілковитого нерозуміння справи, до якого ще прилучає ся неуважність до тексту Енеіди. А такого рода хиби праці дають повну основу назвати їх мало науковою: помилки автора в обробці обраного материяла о стільки замітні, що їх ледви можна було-б сподївати ся від патентованого вченого.

Друга частина праці д. Студинського присьвячена „характеристиці поезий П. Гулака-Артемовського". Тут розглядають ся ріжні мотиви його творчости і дають ся деякі пояснення їх напряму. Як і в першій частині, тут є також пункти, на яких мусимо спинити особливу увагу. Перш за все зазначимо, що д. Студинський цілком не вважає потрібним тримати ся еволютивного принципу в студийованню фактів нашого письменства: він не виділяє того комплекса ідей, який належить власне окремому письменнику, в данім разї Гулаку, і робить його типічною постатею в лїтературі. Через те по прочитанню книги д. Студинського ми зовсїм лишаємо ся в невідомости, до якої школи належав поет і яка клясова, чи взагалї социяльна основа лежала під його творчістю? Зроблений автором книги огляд мотивів поезий Гулака, звісно, має свою вагу, але такий огляд зістаєть ся тільки першим кроком до висшої й глубшої роботи, якої д. Студинський не виконав.

Зробивши сю загальну увагу, поглянемо тепер, як упорав ся він з узятим на себе завданєм — аналїзу поезий Гулака. Хоч такий аналїз не трудна річ, але за автором його ми все-ж таки повинні признати заслугу досить вірного проведення його, що мало-б ще більше значіннє, коли-б не сполучені були з загально-фільозофічними поясненнями, на які

д. Студинський далеко не майстер. Першим мотивом у творчости Гулака він уважає протест проти крепацтва — се зовсїм справедливо, хоч і не ориґінально, бо всїм давно признано. Але і в сїм місци допущено дослідником помилку: говорячи про твір „Дві пташки“ д. Студинський уважає за потрібне вести недорічні паралєлї між Великоросом та Українцем та ще поясняти їх ріжницю не зовсїм вірно суспільно-родинними причинами. Шукане отсих москальо-українських конфлїктів, на якім так погрішив д. Огоновський, річ о стільки непевна та безхосенна, що їх лїпше поховати в могилї забутя та покою: сї анальоґії не доводять нї до чого, і як у Огоновського, замість дійсного пояснення річи, дають недоладні фантоми. Хіба не досить сказати, що в такім то творі стикають ся дві ріжні социяльні течії, анїж ще додавати, що се така а то така народність, наче в самій народности, скажемо, українській не може бути двох ріжних социяльних течій, — як нпр. гнобительських і пригноблених?

Другим мотивом творчости Гулака д. Студинський назливає сьпіви про „марність сьвіта“ і зазиви до горілки, яко ліку в тузї. Тут заслугою вченого стає стверджене факту, що означеного типу твори Гулака се пересьпіви лїрики Горация, але й ся заслуга зменьшуєть ся через те, що при самих творах Гулака є здебільшого вказівки на походжене їх від Горация. Не обійшло ся одначе без похибок і в сїм пунктї працї д. Студинського. На закінчене розслїду сих творів останнїй наводить порівнанне своє і Чуприни що до Котляревського і Гулака і робить се досить нещасливо. На думку обох учених, твори Гулака — се значний крок наперед з огляду на їх українську одїж і брак цинїзму, а через те, звісно, стоять вони вище від поезий Котляревського. Такі докори Котляревському видають ся нам дивними, хоч і не дуже, по обзнайомленю нашім з науковими заходами д. Студинського: бо як, справдї, вчений може робити таку методичну помилку — порівнювати основний тон усеї творчости Гулака з частинною рисою одного з творів Котляревського, власне Енеіди?

Така постанова дїла доводить до повних помилок — а власне: що до переваги Гулака у народности, то тут як би ми не порівнювали твори обох поетів, ми не можемо не признати одного, що українська народня одїж Котляревського нї на гич не перестає бути такою і значить незгіршою від Гулакових творів: се загально понята думка, протестувати проти якої треба у всякім разї далеко поважнїйше нїж се зроблено д. Студинським. Що-ж до цинїзма Котляревського, то хоч і треба його признати з ріжними застереженнями в Енеідї, але і мислити про нього не можна в таких творах, як Наталка-Полтавка і Москаль-Чарівник, так, що коли й зроблено ким „значний крок“ вперед, то в усякім разї

самим Котляревським, а не Гулаком. В друге, й питанє про цинїзм дуже спірне, бо тодї такі твори, як Декамерон, треба-б уже просто було палити, а не вважати за артистичні твори, і в усякім разї се питанє про артистичність чи краще естетичність твору, а істоти напряму не дотикає зовсїм.

Оминувши родинний мотив у поезиї Гулака, звернемось до полїтичного, який д. Студинський справедливо називає урядовим патриотизмом. Осуджуючи останнїй, автор книги хоче одначе змягчити суворість присуду тою увагою, що сей патриотизм подїляли й иньші письменники, як російські так і українські, і що для нього були навіть деякі причини і серіозні основи істновання. І в сїм пунктї є над чимсь спинити ся, а перш всього на тім виправдуванню, що названий патриотизм подїляв ся й иньшими письменниками. Щоб се виправдуваннє було удатне, маю сумнїв, а особливо тоді, коли в добу Гулака й иньших письменників були люде далеко иньшого типу, як нпр. декабристи, які власне і повинні стати міркою для оцінюваня громадської психики тогочасних індивідів. Значить, про виправдуваннє не може бути й речи: лакейство лишаєть ся лакейством і нам зістаєть ся тільки знайти його причину. Не думаємо, звісно, щоб виставлена д. Студинським „надія на утвореннє постійних козачих полків“ (стор. 90) могла бути признана такою. „Надія на утвореннє полків“ — що може бути кумеднїйше для причини урядового патриотизму? І хіба се поясненнє взагалї? Хіба по здїйсненню сеї надії тойже патриотизм, а властиво кажучи сервілїзм, не лишив ся-б у повній своїй силї? Нї, таке поясненнє цїлком невдатне і була причина більш серіозна. Питаннє таке: чому певні індивіди вийшли сервілїстами або консерватистами? Се питаннє чисто психольоґічне — про вплив на психику зверхних обставин. Житєві умови відбивають ся на людській психицї, і по теориї імітациї, витворюють цїлі ґрупи однородних істот — через те ми маємо нациї, кляси, верстви, релїґії, партиї і т. д. Консерватизм Гулака толкуєть ся, значить, перш за все тим осередком, в якім він виріс і який надав йому цїлу стадию традицийних поглядів. До социяльних причин консерватизму Гулака приходить ще й особиста риса — низькопоклонство і припаданнє до всякого старшого. При таких умовах, головно при першій, всякі иньші погляди противного характера не могли осадитись в душі Гулака, бо були ними побиті.

Отже, причина урядового патриотизма Гулака мусить бути ясна: се була клясова психика його осередку, не переломлена жадними поступовими европейськими ідеями, які переважали навіть у таких людей, як Пушкін. При такій психицї, та ще особистім низькопоклонстві Гулак мусїв лишити ся Гулаком на завсїди. Наведені далї приклади росий-

ських письменників підтримують нашу думку ще більше, і особливо се можна сказати про Пушкіна: ся благородна, але слабовольна і мягка душа, в наших очах, спустила ся в багно власне через те, що не стало гарного осередку, який підтримував його доти. Через те і вести з ним паралелю нема ніякої потреби: було досить росийських людей кращих Пушкіна, а той факт, що він робив погані вчинки одночасно з українськими письменниками, показує тільки одно, що й тогочасні українські письменники і деякі росийські мусять бути з сього погляду засуджені безповоротно.

Через все вище сказане, не мати-муть ніякої ваги і ті додаткові причини консерватизму харківських письменників, в роді надій на полекшу для українського письменства та признанє самостійности української мови, про які згадує д. Студинський. Коли-б навить сї „причини" не відкидались попереднім нашим міркованнєм, то і тоді-б вони не витримали жадної критики. Та й справді, як ми можемо говорити серіозно про „полекшу" нашого письменства в початку того столїтя, коли ми не можемо противставити їй жадної його заборони? Ся „полекша" тоді-б мала значіння, коли-б наші лїтерати стрівали за свої писаня якісь переслїдовання, але хіба нам незвісно, що піонер нашої лїтератури Котляревський власне і дістав признаннє від Миколи I за своє українське писаннє? Так що „полекша" була не полекшою, а спочутєм, і навить, коли хочете, байдужістю уряду... Але-ж хіба спочутє уряду до росийського письменства перешкодило Новікову та Рилєєву бути ними самими, а не Бенкердорфами та Орловими? Значить, тут діло не в урядових пільгах, а в тих індивідах, що реагують на них так а не инакше. Говорити-ж про „признаннє мови", яко причину консерватизму наших письменників, зовсім уже сьмішно... Що до мови, то ми й тепер стоїмо в таких же обставинах як сто літ назад — але коли-б уряд признав нашу мову, не вже-б ми стали через те консерватистами? Звісно, стали-б, коли владали-б психикою Гулака і йому подібних, але ніколи-б не стали, коли були-б психики противної.

Та й сам д. Студинський ніби чує, що його „причин" для лакейства Гулака мало, і сам заговорює нарештї (стор. 112) про „о с о б и с т і" причини — з того, властиво кажучи, треба було-б і почати. Ми не скажемо, звісно, щоб і розгляд сеї особистої причини, яко „вдячности" до уряду, також був удатний, але самий факт звернення до сеї „особистости" мусить бути показчиком і для д. Студинського, що його фільозофія не в добрім становищи. Друге діло, коли автор торкаєть ся справжнього лакейства Гулака і називає його дійсно лакейством — тут, звісно, з ним ми можемо тільки погодити ся, але й то до певного ступня. Не встигне, справді, д. Сту-

динський висловити вірну думку, як зараз обгорне її в такі шати міркования, що одержуєть ся Бог зна що. Так і тут: осудивши вибрики Гулака, він протиставляє їм „Пана та собаку“ яко ліберальну, майже революцийну (стор. 121) казку і думає, що сим можна полагодити „прикре вражіннє“ від полїтичних віршів Гулака. Привабна надія, але цілком противна всяким розумінням науковости: бо як же можна загальну рису творчости якогось поета порівнювати і навить обмежувати тими першими його кроками, що колись були зроблені і потім навить забулись? Се ж противно всяким законам льоґіки! Може, Гулак, як йому було десять років, був дійсним революционером, але хіба се перешкода тому, що типічна його постать, яко людини зрілої, повинна малюватись брудними рисами? Ми тільки можемо пожалкувати, що Гулак не лишив ся тим чим він був, але заспокоювати себе тим, що він хоч і поганий чоловік, але був гарним, та й то ще під сумнївом, се вже архидивно! Одно слово, критику полїтичних творів Гулака д. Студинським ми повинні признати цілком невдатною і не обміркованою - що, на жаль, стрічаєть ся і в иньших місцях його роботи.

По розглядї всіх творів Гулака д. Студинський дає „загальну характеристику“, але на що він дає своїм думкам в сїм пунктї таку назву, цілком незрозуміло: сї його думки то тільки повтореннє всього сказаного автором про Гулака і можуть бути названі „резюме“ тай годї. Під „загальною характеристикою“ розуміеть ся зовсїм иньше, а власне — означеннє основної ідеї, з погляду якої індивід розглядає всякі житеві справи; так і в данім випадку д. Студинський по аналїзї ріжних творів Гулака, мусів нам показати, яка провідна ідея керує останніми, і коли Гулак в своїм духовім житю не стояв на однїм місци, а мав зміни, то показати і еволюцию його думок. Д. Студинський сього не зробив і через те лїтературне обличчє Гулака лишив досить невиясненим.

Беручи на увагу все сказане нами, мусимо тепер спитати, що дав д. Студинський в обох своїх статях для історії нашої лїтератури? На превеликий жаль, ми мусимо на се відповісти, що дав він надто мало: з одного боку, повторив звісне й висловлене до нього, з другого — в статї про Гулака дав досить елементарний аналїз його творів по змісту. Заслуги се невеликі і ще більше зменьшають ся тою силою помилок, яка допущена в його книзї посціль з повною недбалістю в стилїзованню. Все се змушує нас промовити, що книжка д. Студинського при хибности і нерозвитости у ній поглядів на предмет студиї, повинна бути признана не дуже користною і користаннє з неї мусить провадити ся з великою обережністю. Так що дійсно наукового огляду творів Котляревського з социяльного погляду, а поезий Гулака з усяких поглядів нам ще тільки лишаєть ся чекати. *Ів. Стешенко.*

Вл. Каллашъ — Изъ исторіи малорусской литературы 20-хъ и 30-хъ годовъ XIX вѣка. Библіографическія справки, I—III (Кіевская Старина 1900, V, IX, XI).

Д. Каллаш звернув увагу на се, що не тільки докладні дослїди української, але і российської журналїстики сих років можуть дати ряд нежданих і дуже цїнних нових фактів, що проллють ясне сьвітло на еволюцию української лїтератури XIX в. Під висше поданим титулом подає д. Каллаш не тільки кілька цїнних уваг, але передовсїм мало або зовсїм незвісних бібліоґрафічних материялїв, які тут коротко нотуємо.

В „Литературномъ Музеумѣ“ 1827 р. умістив Т. Глинка вірші п. з. „Набѣгъ запорожскихъ козаковъ изъ Сѣчи на Волынь — изъ истор. 17 вѣка“ (д. Каллаш подає її в скороченю). В „Сѣверныхъ Цвѣтахъ“ 1830 подані „Малороссійская мелодія“ барона Дельвига — і „Малороссійская пѣсня“ І. Котляревського.

Ряд малоруських творів знаходимо в „Молві“ 1832 і 1833 рр. у ч. 37 з р. 1832 знаходимо вірші „Хмара“ — під ним криптонїм -нъ-чь, У ч. 82 і 89 з р. 1832 „Галиційская красноруссная пѣсня“; у ч. 65 з р. 1833 уміщені деякі „украинскіе анекдоты“; у ч. 99 з р. 1833 подано декілька „малороссійскихъ віршів“ А. Боды-Варвынца, себто Бодянського: 1) До пана здателя слухивъ 2) Козацкая пѣсня 3) Епитафія Богдану Хмѣльницкому 4) Сухая ложка (апологъ); у ч. 120 з р. 1833 друковані „шпыгачкы“, або по московському „эпиграммы“ Грицька Основяненка: 1) Пысатьци 2) Жиноча натура 3) Отъ лыхо 4) Злодію 5) Щырая любовь 6) Старовына. В 1835 р. часть X напечатаний: „Корнилій Овара. Думка I. Якъ поконтрабувавсь козакъ Корнилій Овара изъ бисомъ, и що зъ того було“; підписано так: „Антонъ Майко Келеберда. Зъ Почаёва поломарь Богородицькой звоницы“. Д. Каллаш приписує його авторство Срезневському і цїлком справедливо називає сей твір імітациєю Жуковского „Громобоя“.

Въ „Новомъ живописцѣ общества и литературы 1831 р. ч. 23“ напечатані й досить талановиті інтересні сцени: „Бытъ Малороссіи въ первую половину XVIII столѣтія“, підписані буквами Т. М. (сю характерну сцену подає автор в цїлости).

Богато українського материялу стрічаємо в журналї Каченовського „Вѣстникъ Европы“. Там уміщені українські пісні, материяли по історії козаччини, переклади й самостійні твори. В р. 1828 напечатаний „отрывокъ“ Молодиця. В р. 1830 надруковані „Два сонета малороссійскіе“, підписані буквою Ш. В р. 1829 появила ся перерібка „Свѣтлани“ Жуковского п. з. „Маруся“ Л. Боровиковського. В р. 1830 „урывокъ зъ казкы Видьма“, підписаний буквою Б. (Боровиковський).

В р. 1830 надрукований „малороссійскій переводъ изъ Крымскихъ сонетовъ Мицкевича -- Акерманськи степы“ Ш. і „Фарысъ“ Міцкевича в перевід Боровиковського. В VI т. з р. 1822 подано кілька „малороссійскихъ анекдотівъ“.

Так виглядає менше більше материял, який зібрав і подав до загальної відомости д. Каллаш. Ціну зводу сього материялу д. Каллаша відчувають передовсім ті люди, що живучи поза російською Україною не могли би покористувати ся сим материялом безпосередно з журналів, що і у Росиї стали бібліоґрафічною рідкістю, не то у Галичинї та Буковинї. *I. Б.*

Aleksander Kolessa — Ukraińska rytmika ludowa w poezyach Bohdana Zaleskiego, Льв., 1900, ст. 78 (відбитка з Księgi pamiętniczej uniw. lwowskiego).

Одно з найцікавійших явищ для історика лїтератури — так розпочинає ш. автор свою працю — се цивілїзацийна ендозмоза, яка відбуває ся між двома від ряду столїть сусїднїми народами польським і українсько-руським. Сьому явищу присьвятив автор уже кілька праць, і до них прибула й отся нова. Специяльно для історика української лїтератури вона дає дуже не богато, бо-ж метою автора було — вияснити секрет тої мельодийности і солодкозвучности, якою справедливо славить ся Б. Залєский між усіми польськими поетами. Проф. Колесса показав тут зовсім наглядно, що найбільша частина сего секрету вияснєть ся тим, що Залєский брав віршові форми з українських народнїх пісень. Із 47 форм вірша, які констатує автор у Залєского, 15 узято з укр. народ. пісень; із 103 ритмічних взірців 51 походять із українського жерела. Надто Залєский держить ся таких самих правил що до цезури і що до чергованя акцентованих та неакцентованих складів, як і укр. нар. пісня. Сей, для істориків польської лїтератури важний здобуток обставив др. Колесса масою фактів і цитат. Надто подав він огляд польських студий над ритмікою, огляд, що сягає до кінця XVIII в. і показує повну неориґінальність тих польських студий і брак в них систематичного слїдженя специяльно польської людової поезиї. Коли-б шан. автор був заглянув до старших уживаних у Польщі граматик та підручників риторики, яких богато укладано тут у XVII—XVIII в., був би переконав ся, що перший із згаданих ним теоретиків — Новичиньский, був на дїлї одним із остатнїх у довгім рядї, не лїпшим і не гіршим від своїх попередників. Ті старші писаня переглянув з дебільшого д. Перетц у своїй працї „Изъ исторіи русской пѣсни: изслѣд. и матер. т. I.“ Цінна праця дра Колесси повинна би бути невеличким memento і для ширшої польської громади, що українська мова і пісня не така то вже бідна, коли один із найбільших польських поетів не тілько вважав мож-

ливим користуватись її скарбами в такій великій мірі, але власне тим позичкам, а не провідним ідеям своєї поезиї головно завдячує свою чародійну силу. *Ів. Франко.*

Ф. И. С. — Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. Часть перша — 1772—1848, часть друга 1850—1895, Льв., 1895—6, ст. 350+741, 16⁰.

На похвалу сеї праці можна з гори сказати, що вона найповажнійший плід наукової дїяльности галицьких москвофілів за останнї десятки літ. Се признаннє ще не безоглядна її стійність; ся вже далеко меньша. Перша хиба її — се тенденцийність у звістнім напрямі, прикладана per fas et nefas до поодиноких подій. Друга хиба, ще важнійша — недостача критичного й синтетичного чутя та сучасного наукового підготовлення що до методу. В автора переважає сухе переповіданнє подій усякої вартости без аналїза і критики. Тому то читаннє сеї праці томить, не інтересує; про приковуваннє думки викладом й мови нема.

Покажемо се на кількох прикладах. Зараз перший розділ обертаєть ся головно коло дипльоматичних справ, звязаних із першим розділом Польщі, з яких $^{2}/_{3}$ тут цілком не потрібні, бо нічим дальшого не поясняють. За те перший розбір Польщі міг дати автору причину до характеристики його, як міжнародної події, що й досі важна своїми наслїдками. На жаль, автор обмежив ся до переповідування загальнознаних фактів, беручи їх із загальнознаних підручників, а не з жерел. І взагалї любить автор пускатись на поле дипльоматичної державної історії, на сей терен у праці часто повертає. Се майже цілком не потрібне, бо історія австрийських Русинів лише в кількох моментах звязана де-що з заграничною полїтикою, на що доволї було-б згадки, а не цілих глав. Подібна нерівномірність і в другім розділї, що має представити реформи уряда і стан руського народа: на 5 сторінках полагодив він сей стан що до національної, культурної та економічної сторони, а на 22 іде мова виключно про духовенство в широких рамах, почавши від початку XVIII ст. Се мабуть цілком не науково. Цілий третій розділ говорить про другий і третій розбір Польщи й долю унїятської церкви у Росиї (sic!). Знов ходить тут автор по вершинах дипльоматичної полїтики, хоч усе те на австрийських Русинів мало мінїмальний вплив, хиба тільки на заснованнє львівської митрополії.

Четвертий розділ містить огляд адмінїстрациї Галичини з боку полїтичного, судового, економічного і шкільного. Справи інтересні, одначе вони переповіджені з другої руки, так сухо, по хронїкарськи, без розуміння їх соціольоґічного значіння, що й читати тяжко. До того, проти значіння самого заголовка, автор мінїмально говорить про угорських Русинів, про буковин-

ських теж не більше. Се мабуть велика хиба. За те міг би автор із легким серцем викинути більшу половину пятого розділа, де іде мова про польські революцийні рухи, бо історию Русинів вони небогато поясняють. Так само друга частина праці дає автору можність робити великі екскурзи по Европі й обговорити всї війни XIX ст., особливо кримську війну й російсько-турецьку, яким присьвячує він окремі розділи (10 і 13), а й иньшими займаючи нерозмірно богато місця. Нерівномірність панує окрім того і в огляді історії самих Русинів, де духовенство все на першім пляні. Усе те оповіджено в величезній більшости за иньшими, часто не подано за ким, до жерел сходить автор дуже рідко, і то до другорядних. Взагалї виглядає мов би автор старав ся писати як найбільше, впихати у книжку, що лише можливе. Автор серед хаосу сам губить ся, про опанованнє й мови нема. Недостача добору й розділу між потрібним і зайвим; невмілість виводити з фактів синтези, лучити факти по своїй внутрішній звязи, а не зверхній, і доглянути внутрішні елєменти подій, що розвивають ся силою самого істновання; нерозуміннє основ національно-полїтичного й суспільного житя народа; партийність і тенденцийність в пояснюванню культурних прояв, та консерватизм і клєрикалїзм у представлюванню полїтично-суспільного житя — отсе головні прикмети праці д. С.

Не меньш слабі сторони виступають і в подробицях праці. Здебільшого зазначуємо лише, бо на полємiку місця не стало-б. Які дивоглядні погляди про людську суспільність панують у автора, показують слова його про тих Русинів, що в перших австрийських часах вступили в урядову службу. „Они сегодня ополячены и даютъ доказательство, — во первыхъ, якъ ненадежнымъ элементомъ въ національномъ отношеніи есть чиновничее сословіе — во вторыхъ, якъ мало нравственной силы есть въ церковной уніи, если сины и дочери уніатскихъ священниковъ при первомъ удобномъ случаѣ покидаютъ уніатскій обрядъ своихъ родителей“ (ст. 29). Автор повинен знати, що й православні Русини польщились довгими віками, румунщились, мадяризувались, і нинї се ще дієть ся; повинен знати й се, що абстрактні ідеї в роді національного і релїґійного почування самі про себе не живуть, а лише бувають вицьвітом певного полїтичного та культурного стану. Тепер у Галичинї і та сама унїя і такий самий урядничий стан, а поляченнє чомусь зменшаєть ся... Подібно не уміє автор розвязати такого простого проблєма, чому унїятське духовенство (сьвітське) до 1772 мало руську національну закраску, говорило й писало по руськи, а дїставши ся під нїмецьку Австрию і протекторат віденського уряда дуже скоро спольщилось (ст. 44). Та мабуть розвязка сього питання не вийшла-б у лад із „обєдинительною“ тенденциєю автора. Так само не умів би мабуть він розвязати другого проблєма, чому національне становище угорських Русинів

до діяльности А. Добрянского було краще, анїж опісля. Про осьвіченість автора сьвідчить замітка про социяль-демократичне тайне товариство в Угорщинї 1795 р. (ст. 116). Полїцейська система Метернїха знайшла оборонця у д. С. (ст. 116). Знаннє австрийської історії таке у нього глибоке, що нїмецьких урядників у Галичинї при кінцї XVIII і початку XIX ст. назвав лїбералами (ст. 116).

Д. С. перший із наших москвофілїв заговорив про український сепаратизм дещо инакше, більш обєктивно. Говорячи про брошуру Я. Головацького: Zustände der Russinen, що стояла на становищи нинїшньої української національної ідеї, поясняє, що на се впливав розвиток української лїтератури (ст. 164). Сей перший сьвідомий сепаратизм був піднесений проти Поляків, значить ся, про польську інтриґу мови нема. Але мабуть автор докладнїйше справи собі з того не здає і тому зараз же скручує, підносячи, що Шевченко стояв під впливом Міцкевича (ст. 169). Дальше подає як щось несумнївне (?) вплив Поляків на українську національну ідею, хоч признає, що Поляки не здобули задуманої прихильности Українців до себе (ст. 171). Поминаємо полєміку автора із звісним листом М. Максимовича 1840 р. до д. Зубрицького як безвартістну і вузкоглядну (ст. 206), при чім висказує він таку мудру гадку: як же писати по народньому, коли нема ще граматики? Цитованнє мови Вагилевича показує як раз недоладність мішанини, бо В. писав, як знаємо, дуже твердо, хоч би свою граматику. У клопотї автор із подорожними замітками Терещенка, тому коротко зове їх: „статья, не совсѣмъ вѣрно чертающая отношенія Галицкой Руси“ (ст. 216). Все таки при кінци 6 розділа запевняє нас ще раз автор, що нова лїтература на українській народній основі мала перших ворогів — Поляків (ст. 223).

Розділ про настрій в Австриї перед 1848 р. незвичайно слабий, зреєстровані лише факти за Кронесом і то лиш поверховно. Сама істория 1848—49 рр. переказана так само. Навіть при переповіданню подій 1848 р. не уміє автор стояти на становищи обєктивности: звістний Ruskij Sobor зове українофільством, хоч він був лише рутенством у найтїснїйшім значінню. Рух поміж Русинами 1848 р. зводить автор до ось якої характеристики: Русини стали на становищи українського сепаратизма, остались одначе клєрикалами і льояльними Австриї, „пренебрегали украинскою фонетикою, предпочитая ей историческое этимологическое правописаніе и воспротивлялись такъ зовимому украинскому словоковерканію“ (ст. 350). У тім міг би автор знайти поясненнє тяжкого для нього питання, чому після 1848 р. лїтературно-просьвітний рух між Русинами паде. Та що-ж, він натомість зайшов у церковні справи, шукаючи в „обряді“ відповіди на історичні проблєми. Говорячи про українську

національну ідею 60-и рр., хоч завсїди стоїть на партийнім становищи, перший із усїх москвофілів признає, що польське українофільство задля полїтичних мотивів треба зовсїм відріжняти від руського українофільства культурного, бо одно й друге були прямовання просто противні (ст. 129 і дальше). Лише не потрібно звязує автор український рух початка 60-и рр. з польським повстаннєм. „Вечерниці“, як знаємо, виходили ще перед повстаннєм, а вплив був безпосередно з України, де тодї українська ідея стояла на розмірній висотї, тому роля польських еміґрантів у розвитку галицького українства дуже мінїмальна.

Участь галицьких Русинів в конституцийнім житю краю й держави переказана по хронїкарськи без нїякої наукової характеристики їх полїтичних і національних стремлїнь, чи там недостачи їх. Не чинить того автор навіть при згадцї про славний виступ Наумовича 1866 р. у соймі з а „общерусскою“ єдностю. Тим меньше не висновує нїчого із власних слів, що проби Ґолуховского зробити з українофілів полїтичну партию, прихильну Полякам, не повелись цїлком. За те широко розводить ся про те, чи фонетика користна, чи нї (звістно друге, ст. 441). Останнї глави працї про нинїшнїй стан австрийської Руси, написані енцикльопедичним, хоч і скрупулятним способом, пропускаємо, як і його замітки про партийні відносини між Русинами.

Хотївши коротко схарактеризувати книжку д. С., мусимо сказати: праця мало наукова, але сумлїнна, богатство материялу заступає критичність і наукову характеристику, до того одинока з того поля; признати треба в автора безпристрастність і певну навіть обєктивність що до української національної ідеї; се все чинить книжку будь-що-будь пожиточною, що богато дечого навчила-б сторонників автора, як би nota bene хотїли її читати. Книжка писана язичием, очевидно — автор не вміє писати чистим российським язиком. *С. Т.*

Ф. И. Свистунъ — Галицко-русское войско въ 1848—1849 годахъ (Живое Слово, 1899, I, ст. 30—39).

Автор подає тут звістки (без нотовання жерел) про руську національну ґвардию 1848 р. Тодїшні Русини, хоч держались уряду, приходили таки до погляду, що їм ґвардия потрібна. Уряд не противив ся, а навіть з вибухом угорського повстання сам почав орґанїзувати її. Наперед повстали ґвардиї у Стрию і Жовкві, але всї ті що завязались 1848 р. не мали нїякого значіння. Аж у 1849 р. уряд з'орґанїзував руський баталїон — Ruthenische Bergschützen, щоб не допустити Мадяр до переходу Карпатів. На дїлї одначе уряд хотїв з нього зробити реґулярний полк до походу в Угорщину, тому відмовив домаганню Русинів, щоб команда сеї ґвардиї була руська і краски убрання були національні.

Сей баталїон рушив на Угорщину, але вже за пізно, по зрушенню мадярського повстання. У сїчни 1850 р. розпущено його в Перемишли. Коли настала реакция, всїх ґвардистів покликано до війська й поводили ся з ними так, щоб затерти всї слїди національної орґанїзациї. Окрім сієї ґвардиї уряд підготовляв підгірську і гірську людність до загального похода (Landsturm), але дїяльність її обмежилась до кількох бійок із Мадярами. Усе те стало непотрібне після побіди над Угорщиною й уряд старав ся затерти навіть слїд своєї прихильности до Русинів. *С. Т.*

Любомир Селяньский. — У пятдесяту річницю знесеня панщини і відродженя галицкої Руси, Льв., 1898, ст. VIII+104 (Книжочки „Просьвіти", ч. 215 і 216).

Др. Іван Франко — Панщина і її скасованє в 1848 року, у Львові, 1898. Коштом і заходом Товариства „Просьвіта". Льв., 1998, ст. 135.

В. Будзиновский — Панщина, її початок і скасованє, Чернівцї, 1898, ст. 173 (Унїверзальна біблїотека ч. 26—28).

Ш. Сеньобо́ — Австрия в XIX ст. З французького переклав і пояснив С. Томашівський. Льв., 1901, ст. 105 (Наукова біблїотека ч. 4. Накладом українсько-руської видавничої спілки).

Пятдесятьлїтна річниця знесеня панщини в Галичинї дала привід галицьким Русинам до доволї численних публїцистичних статей та популярних, більш або менш наукових праць. Одну з поміж тих праць, а власне найбільше научного характеру студію „Знесенє панщини в Галичинї" Івана Заневича обговорено вже в XVI томі Записок. Тутки хочемо познайомити читачів Записок з трема иньшими публїкациями в сїй справі, яких заголовки виписано у горі, а при сїй нагоді обіймемо нашим справозданєм і переложену д. Томашівським працю Ш. Сеньобо́ про „Австрию в XIX ст.", як тому, що час 48-ого року, з яким тїсно звязане скасованє панщини, находить в сїй праци доволї простору обробку, так і задля тих уваг, які перекладчик додав до переложеного твору, а які теж переважно обертають ся довкола подій 48-ого року.

Книжка д. Селянського дочекала ся вже одної, вельми різкої та на нашу думку належної критики з під пера д. Франка зараз таки по виходї сеї книжки у сьвіт (гл. „Громадский Голос", рік 4-ий нр. 14). Автор (псевдонім) представляє у своїй книжцї річ ось яким способом: В селї Яснїєві відбуває ся саме в 50-ту річницю скасованя панщини „золоте весїлє" старого господаря Запеки та його жінки Олени. Крім всїляких инших гостий є на сїм „весїлю" місцевий парох та сини

і внуки господаря Запеки: професори, правники, священики і т. д. Є і старий лїрник, бувший паньский льокай (!!). Між ними вивязує ся розмова про панщину та веде ся на „весїлю“, а опісля ще й другого дня на панщизнянім обході в читальни. Всї головнїйші особи по порядку говорять то про панщину, то про революцию 48-ого року, то про скасоване панщини, про відроджене національне Русинів, про дальші події, про австрийську сучасну конституцию і т. д. Лишаємо вже на боцї те, що така нїби беллєтристична форма представленя річи, по трохи нарративна, по трохи діяльоґічна — найбільш тяжка форма популяризациї і просто не надає ся до такої теми, — звернемо головну увагу на сам предмет книжочки та тенденцию, з якою автор його представляє. З сього боку представить ся книжка нам крайне ненаучною писаниною заскорузлого та вузкоглядного „рутенця“, що на великі полїтичні, социяльні і загалом державні події дивить ся оком маломістечкового нїби-інтелїґента, а при тім перекручує історию чи з наївного неуцтва, чи може таки з розмислу.

Як розуміє автор весь тягар панщини, що спочивав на руськім селянинї в Галичинї, видко хоч би з того, що як приклад панського зпущеня та самоволї наводить він дві анекдоти; одну про ц. к. старосту, котрий приїхав грабити дїдича за незаплачений податок і котрого дїдич споївши казав зложити в труну та відправляти над ним похоронну панахиду; другу про дїдича, що подібно зробив із руським священиком, на котрого пожалїла ся баба-мужичка, що він не хоче похоронити єї чоловіка за 8 сороківцїв але жадає аж 15. Історії ті, що в рештою хто знає чи не викличуть зовсїм противного замірам автора ефект — оповідає виведений автором селянин з таким сьвятим обуренєм, наче би справдї се був верх горя, яке потягала за собою падщина. Як же відбивала ся та институция на селянській клясї, які тяжкі кривди й нестерті наслїдки потягала вона для мас, чим саме тим масам вона в'їдала ся в самі печінки, про се автор знає нам сказати дуже маленько або й нїчого, а се що каже, говорить так побіжно та шематично і вже без того сьвятого обуреня, що справдї виходить, наче би ті дві згадані анекдоти вичерпували головний зміст нещасних наслїдків панщини.

Та таке розумінє річи автором стане нам ясне, коли зважимо, що у нього до того всього, „що Русини — колись-колись — мали найдорожшого“ належать: в першім рядї „можні бояри і дїдичі“ далї „богаті купцї“, а на кінци вже „батьківська земля і свобода“. Автор кажучи про долю Русинів по заборі Галичини Казиміром В., представляє річ так, наче би перед тим руські селяне не знали нїякого горя та жили наче в раю попри своїх „можних боярів і дїдичів“! Що більше, він твердить, що й перед 48-им роком хлопам „було би не согірше жило ся, коли би пани були слухали тих прав, які видавали ці-

сарі“. Ні на оден ступінь від такого трактованя річи не відступає і дальше оповіданнє про польський демократичний рух про 48-ий рік і про революцию. Вину за переслїдуванє „рускої трійцї“ (Шашкевича, Головацкого, Вагилевича) спихає автор на... польских революціонерів чи, як їх автор зове, „бунтівників, що бажали відбудованя Польщи“, „ворохобники, що тілько лиха накоїли нашим першим народолюбцям“. Вони, ті „бунтівники“, „ворохобники“, що йшли „против цїсаря“, запутали декого з молодих Русинів в свої конспірациї і тому (!!) взято і „Русалку Днїпровую“ під ключ і переслїдувано „руску трійцю“. На демократизм „рускої трійцї“, а на ворожий сьому демократизмови та виразно неприхильний руському національному відродженю настрій австрийського уряду, автор нічого знати не хоче і жертвенним козлищем в цїлій справі впали цїлком ненадійно польські революціонери. Що ті революціонери не визначали ся великим полїтичним розумом — се річ звісна. Та звісно і те, що се були справдешні демократи і вороги панщини та дїдичів, як і инчого тодїшнього ладу. Автор одначе, тенденцийно перекручуючи дїйсний стан, представляє річ так, яче би вони хотїли привернути давну шляхотську Польщу та „баламутили хлопів“. Автор навів і кілька революцийних пісень тапричт, зложених тими „бунтівниками“ для руських хлопів, недобачаючи, що з них бє любов до народних мас, спочуванє їх кервавій доли і горяча ненависть до польських дїдичів — ну! і до абсолютної австрийської управи. Отсї піснї і притчі мішають ся в якусь дивну, суперечну, мозаїку із авторовими увагами і дотепами, зверненими против тих „бунтівників“ та „ворохобників“.

Та верхом обскурантизму — д. Франко в згаданій критицї назвав се „льокайством“ — буде оповіданє про революцию 48 року. У автора перед 48 р. „австрийскі цїсарі щиро дбали про долю руских селян, котрих плач і нарікане доходили аж до цїсарского трону“ і все було би добре, як би знов не ті „ворохобники“ та „бунтівники“: Італїянцї, Мадяре, Поляки, а часом і Нїмцї. Для них „треба було сильної руки, аби удержати лад в державі“. Ну і цїсар Фердинанд вибрав собі таку „сильну руку“ — Метернїха. Та стало ся мале „нещастє“, а то, що Метернїх, хоч „дуже мудрий рядив надто самовільно“ і те „нещастє“ потягло за собою друге, вже велике „нещастє“ — ворохобнї та бунти, що були звернені тілько „против Метернїха“. Великі мартові події у Відни представляє автор так, що Віденцї, невдоволені тілько з Метернїха, „пішли“ до цїсаря, аби „Метернїха відправив“. Метернїх не хотїв пустити їх до цїсарського замку і вони підняли на се крик. Він казав за се стріляти, а вони „розлючені тим“ кинули ся на войско. Як-же Метернїх уступив, Віденцї знов стали покірні і „в добрий спосіб просили цїсаря Фердинанда о наданє конституциї“. Ну! і цїсар, що був „доброго серця“, вволив волю

своїх „дітей“, як по новій правно-полїтичній термінольоґії автора, звуть ся горожане держави. Тою постановою зробив цїсар Русинам „величезну, несказану радість“.

Годї нам припускати, щоби автор все те написав з несьвідомого рутенства. І в шкільнім урядовім підручнику знайде він цїлком що иньше, не кажучи вже про нешкільні, наукові підручники до історнї Австриї в XIX столїтю або до історнї революциї 48 року. Коли проте автор промовчує свободолюбний рух в цїлій Европі перед 48 роком, жаданя прав внесеного депутациями віденських корпорациї з перших днїв марта 48 року, промову Фішгофа з 13 марта зг. р. де жадано основних конституцийних свобід, оклики Віденцїв: „конституциї! конституциї!“, а причиною віденської революциї представляє тілько самоволю Метернїха, коли каже, що по його устуленю настав вже спокій і цїсар з доброї волї без дальшої борби надав конституцию, не згадуючи, як Віденцї кожду важнїйшу уступку мусїли виборювати погрозою, і як уряд в перших днях революциї змагав ся кілька разів подавити свобідний рух та відобрати уділені концесиї, то робить се хіба з сьвідомим заміром говорити наївним читачам рабску неправду.

Та на тім не конець. Автор й дальше, сторона за стороною оповідає читачам недорічности запевнюючи їх ще до того, що те все він „знає з книжок“. Так оповідає д. Селяньский, що в мартї ще постановив цїсар скасувати панщину, аби селяне могли вибирати послів до сойму, хоч се зовсїм неправда; він і словечком не згадує про змаганя цїсарського уряду подавити рух, про розвязанє „центрального комітету для оборони прав народу“ та про нові розрухи з 15 мая 48-го року, коли примушено уряд скликати конституцийний сойм на основі загального голосованя; він мовчить про утечу цїсаря із Відня, про нову барикадну борбу на улицях міста, про „комісию безпечности“ та про нове мінїстерство, що виконало обіцянку уряду з 15 мая і скликало конституанту. Він промовчує і се, що панщину та всї з нею звязані права знесла отся конституанта на внесенє шлеского посла Ганса Кудлїха, який впісля мусїв перед реакциєю втїкати із Австриї, та за те обкидує болотом клеветн „ворохобників“, що у автора не то нїчим не причинили ся до скасованя панщини, але ще „по ворохобнї віденьскій (хоч у автора там нїякої „ворохобнї“ не було!) написали ворохобники і підписали цїсаря, що панщина верне ся. По представленю автора то тіж самі „ворохобники“ винні своїми „бунтами“, що конституцию скасовано. Автор каже устами одної з поміж своїх маріонеток: „Як би не ті зухвалцї, бунтівники, то ми були би давно мали конституцию“. Та й про саме скасованє панщини в Галичинї і в Австриї загалом не вміє автор нїчого мудрого сказати. Цїсарський патент з 17 цьвітня 48 року, яким для зашахованя Поляків, а позисканя руських

селян, скасовано безповоротно панщину в Галичинї, зве автор „тимчасовим розпорядженєм міністерства внутрішних справ" (!!), котрим скасовано „панщину і всякі панщизняні данини у всїх краях" (!!). Про се, що цїсарський патент з 17 цвітня скасував панщину тільки в Галичинї (навіть і не в Буковинї) та що скасованє панщини в прочій Австриї настало аж з днем 7 вересня 48 року автор видко не знає. Рівнож не знає автор і того, що відшкодованє за панщину галицьким дїдичам признає саме той цїсарський патент, але спихає се на конституанту, і т. и., і т. и.

Ми не спиняли ся-б на всїх сих помилках сеї книжечки, як би не стояла на нїй фірма поважного товариства, що пустило сю неуцьку й рабську писанину у сьвіт. Вільно якомусь там д. Селяньскому бути собі обскурантом і неуком; вільно йому плекати в своїй душі рабські інстинкти та почуваня, вільно йому цїлу історию бачити до гори ногами, та не вільно поважній просьвітній інституциї, якої задачею нести сьвітло науки в широкі народні маси, місто просьвіти ширити баламуцтво і обскуратизм впоювати в тисячі наївних читачів почуваня раба, погорду та низьку ненависть саме для тих, що своїм житєм оплатили щастє мас. Виданю сеї книжочки товариством „Просьвіта" треба дивувати ся тим більше, що в тім самім часї теж саме товариство своїм накладом видало другу книжку про панщину а іменно д. Франка: „Панщина і її скасованє в 1848 року", що не може в нїяке порівнанє йти із писаниною д. Селяньского.

В коротенькій передмові до своєї працї д. Франко подає нам її цїль. Він каже: „Я вважав потрібним дати читачеви не так оповіданє про само знесенє панщини в 1848 роцї, як радше докладну відомість про те, відки взяла ся панщина в нашім краю, чим вона була для нашого народа, хто і як працював над її піддержанєм і заостренєм, а хто над її ограниченєм і скасованєм". Сама праця д. Франка розпадає ся на 9 розділів а то: I. Що то була панщина; II. Панщина в старій Польщи; III. Галичина під Австриєю. Марія Тереса і Йосиф II; IV. Тяжкі часи 1790—1835 рр.; V. Польські голоси про панщину 1831—1845 р.: VI. Різня 1846 р. і реґуляция панщини; VII. Знесенє панщини в 1848 роцї; VIII. Економічні наслїдки знесеня панщини; IX. Панщина і Русини. — Як з тих заголовків видко, автор займає ся панщиною в нашім виключно краю і переходить її історию від початків аж до скасованя, при чім час від переходу Галичини під австрийську управу заповняє розділи від III-ого аж до кінця. Через те виходить властиво, що д. Франко дав нам головно історию панщини від розбору Польщи до її скасованя 48-ого року. — Таке обмеженє в предметї має вправдї ту добру сторону, що скуплює всю працю автора та увагу читача на однім предметї, який тим способом можна вже докладно обговорити

та пояснити, та з другого боку — думаємо — праця чимало стратила через те, що панщизняної справи не обговорено в нїй із ширшого становиска в звязи та в порівнаню із розвоєм і упадком сеї іституциї в Европі взагалї. Таке трактованє справи вияснило би богато із того, що так зістало ся] не цїлком ясним та зрозумілим; вияснило би історичну доконечність повстаня панщизняних інституций еволюцийною дорогою та історичну доконечність її пережитя і скасованя; вияснило би в кінци сї припливи та відпливи поступово-реформаторського духа у австрийського уряду. — Та поминувши й се наше pium desiderium, праця дра Франка зістаєть у нас одинокою науково-зробленою, а рівночасно популярною історнєю панщини в Галичинї.

Розяснивши читачам в I роздїлї — „що то була панщина?“ перед її скасованєм за австрийских часів, дає нам автор в II роздїлї начерк розвою зневоленя селян на Руси та в Польщи, а на Червоній Руси специяльно. Починаючи від „родів“ і житя людей „волостями“ (на Руси) та „ополями“ (в Польщи) згадує автор коротко, як з княжої дружини витворюють ся „бояре“, а з поміж селян „смерди“, як дорогою военної неволї та неволї за довги і т. и. селяне стають невільниками боярів і загалом богатих людей. Оповівши коротко про феодалїзм в Нїмеччинї переходить автор до розвою панщини в Польщи та посвячує тій темі чимало місця. На кінци говорить про розвиток панщини на Червоній Руси, де селяне ріжних „прав“ поволи підпали під одно спільне панщинне ярмо. Не зі всїма поглядами автора, висловленими в тім короткім начерку історнї розвитку панщини, можемо згодити ся. Автор найперше, подаючи так сказати б, поодинокі важнїйші еволюцийні етапи в розвитку панщини, не виказує належно причинового звязку поміж ними. Він говорить зразу про „невільництво“ на Руси не вказуючи сего, як невільництво орґанїчним способом переміняло ся в панщину. Говорячи про феодальні порядки в Нїмеччинї і їх перехід до Польщі, ш. автор не обясняє нам, з чого саме і як витворило ся в тім феодальнім порядку „прикріплені до рілї селяне“, як з вільних колись селян стали панщинні хлопи. Подаючи докладно ухвали соймів, що дотикають заневоленя селян в Польщи, автор стоїть на тім неоправданім становищи, наче би панщина була впливом й наслїдком тих законів, тих паперових актів, а не пояснює нам того, як саме розвивали ся фактичні економічно-социяльні обставини, що довели до стану, санкціонованого опісля тими соймовими законами. Рівнож не виказує автор, як на Галицькій Руси з ріжних ґруп невільних і вільних селян витворила ся одна заневолена маса. Се загальна хиба сього начерку історнї розвитку панщини. На нашу думку належало було читачам вияснити, який був стан „передкняжої“ доби, як виробили ся социяльні верстви і т. д. По части автор се зробив — обяснив еволюцию невіль-

ництва на давній Руси, з рештою тілько епізодично описує ріжні етапи розвою.

По тих увагах можемо йти й далї. В III роздїлї, говорить д. Франко про Галичину за Мариї Тереси і Йосифа II, про їх патенти і реформи великого вінценосного революціонера. І тутки маємо до зазначеня декілька замітів. Ш. автор — на нашу думку — не вияснив, як належало би жадати — прінціпіяльної ріжниції поміж шляхотсько-феодальним ладом Польщі й такою полїтичною державою, як тодї була вже Австрия; не вияснив далї, як наслїдком сього противставленя та змаганя двох ладів вийшов ряд австрийських реформ в Галичинї, що з одного боку підпорядковували й шляхту центральному гнетови поліцийної держави і реґулювали ясно відносини селян до дїдичів, а з другого боку зі скріпленєм поліцийного ладу і загалом адмінїстративних властей та з заведенєм нового податкового та військового системи привалили селянство новим тягаром. За мало рівнож на нашу думку пояснив автор справдї революцийні вчинки Йосифа II-ого, а знайшли-б вони були належне витолкуванє певне тодї, коли би д. Франко панщинну історию розказував — так як то ми в горі зазначили — в порівнаню і з оглядом на подїї загально-европейські. Так само загального осьвітленя вимагала-б також і история реакциї в суспільнім праводавстві, яка наступила по Йосифовій, а ще більше по Леопольдовій смерти, а про яку ш. автор розказує в IV роздїлї, затитулованім „Тяжкі часи 1790—1835 рр.“. Того загального осьвітленя, яке виступило би при трактованю річи порівняним-історичним методом, бракує, й тому докладно оповіджені автором подїї сего часу являють ся нам наче „Deus ex machina“, відорваними випадками.

Та коли доси не могли ми зробити ш. авторови закиду тенденцийности, то приневолюють нас до сего деякі уступи роздїлу V „Польські голоси про панщину 1831—1845 р.“. Коли нам, Русинам, доводить ся говорити про польські реставрацийні змаганя, то годї нам охоронити ся від певного роду підзорливости й одїдиченої неохоти супротив сих змагань. Але історик повинен — думаємо — з'уміти висвободити ся з під тої вузко-національної суґґестиї й обовязком його все заховати справедливо обєктивне око на сї подїї. Та саме в тім V роздїлї д. Франко дав себе в дечім звести із обєктивного шляху надто живою темою, що надто ще зачіпає наші сучасні інтереси. Кажучи про польське варшавське повстанє 31 року та про польських революціонерів демократів, що дїлали в Галичинї, автор не може стримати ся від виразних чи посередних заяв своєї неприхильности для польських, хоч би й демократичних реставрацийних змагань. Оповідаючи про автономію варшавського царства, автор виявляє свою неохоту реченям: „Та Полякам не досить було сего“. — Чиж справдї ш. автор думає відмовити Полякам права не на якусь

на пів-автономію, але на повну державну незалежність? Гадаємо, що факт анектованя польськими повстанцями й руських земель, не зміняє ще демократичного характеру варшавського повстаня 31-ого року та не управнює автора затратити справедливий суд на польські змаганя до державної самостійности. Ту несправедливість супротив польських демократів сих часів, а заразом і історичну недокладність бачимо у автора й далї, коли він представляє річ так, наче-б демократизм польських революционерів не був щирим та наче-б він був тілько приманою для селян, аби вони помагали відбудовувати давну Польщу. Таке представленє річи не вірне. Були вправдї між польськими демократами і такі — се річ зрозуміла і звичайна — але головні з них без всякого сумнїву в своїх суспільних поглядах стояли на крайно радикальній точцї та свою польську шляхту ставляли на рівнї з „Москвою“ та „Нїмцем“. Се-ж доказують і власні слова автора, що опираючи ся на „Pamiętnik-y“ ґрафа Весьоловского та на рукописи „Głos w tece obywatela galic. zamarty z powodu niedozwolonego przez rząd zebrania się stanów prowincyi na zwycz. sejm postulatowy 1846 roku“ пише на сторонї 69: „деякі пани, бачучи, що не можуть запобігти бурі... удавали ся до уряду, доносячи йому, що знали про приготованя (до зем. революциї) і просячи, щоби арештовано загорільцїв“. — Необєктивне становище автора стало причиною сього, що автор не розріжняє належно польської шляхти та її поглядів на панщину і на скасованє панщини від поглядів польських демократів-революціонерів, а з другого боку представляє річ так, наче-б тогочасний австрийський уряд займав в справі скасованя панщини справдї якесь поступовійше становиско від польської шляхти. Сей погляд д. Франка, що він його висказує посередно оповідаючи, як на внесок станового сойму з 22 вересня 1843 в справі вибраня комісиї для управильненя відносин між селяньством а дворами уряд відповів відмовно і тим способом — „припер шляхту до стїни“ — цїлком неоправданий. „Давайте — мовляв — панове щось виразьнїйше!“ інтерпретує д. Франко інтенциї уряду. Ми-ж заінтерпретуємо сю відповідь якраз противно: що уряд абсолютно не бажав собі того, аби загалом становий сойм приступив раз до якої небудь акциї в сїй справі, бо бояв ся стратити сильного атута в грі і против шляхти і против революціонерів, яким саме атутом були панщина й її скасованє. Сам же д. Франко признає, що шляхта бачила, як панщинї не довго вже животїти і що ся шляхта сама змагала до якогось певне що користного для неї полагодженя справи. На се вказує і наведена автором ухвала станового сойму з осени 1845 року, що запала на внесенє М. Країньского і де ясно жадає ся порішеня справи скасованя панщини дорогою викупу і т. и. Автор не признає тим ухвалом нїякого симпто-

матичного значіня та підносить їх на глум. Певне, що сї шляхоцькі ухвали нї трохи не пахли революцийним духом та мали на оцї інтерес шляхти, одначе, нехай нам скаже хто, чим лїпші були інтенциї правительства та чим цїсарський патент з 17 цьвітня 48 року ріжнив ся в своїх основах і в своїх наслїдках від обговорюваної соймової ухвали? До сеї шляхти та тодїшнього австрийського уряду можна з повним правом прикласти польську приказку: „Wart Pac pałaca, a pałac Paca". Ш. автор одначе нерівномірно осьвітлюючи шляхту і уряд представив сим робом річ так, наче би справдї сей уряд був добродїєм народних мас і охороною їх від шляхоцької злоби. Ся нерівномірність в трактованю сих двох чинників — шляхти й уряду — виступає і в дальшім роздїлї VII: „Знесенє панщини в 1848 роцї". Змаганя польських демократів до скасованя панщини стрічають ся там неприхильно, коли противно патент з 17 цьвітня 48 року, хоч він нїчим не відскочив від попередних шляхоцьких ухвал, а певне дуже позаду зістав від думок польських демократів, і в дечім був ретроґраднїйшим від славного реґуляцийного Йосифового патенту з 10 лютого 1779, знаходить у д. Франка хиба легкі заміти. А чей же саме той цїсарський патент був причиною великих тягарів та кривд для селянства!

Про революцийні події 48 року згадує автор ледви кількома словами та не виказує їх звязи із скасованєм панщини. При тім зробив автор значну похибку кажучи, що рух в Празї, Кракові та Львові мав на метї „щось иньше, а не саму свободу". Шкода, що ш. автор не висловив ся тут яснїйше, бо з того, як воно сказано, не знати на певно, чи рух по тих містах мав „ще щось иньше" окрім свободи на метї, чи може мав на метї тілько „щось иньше" а не свободу! З дальшого представленя річи та загалом з осьвітленя справи належало би виводити, що справдї польським львівським революционерам з 48 року хотїло ся тілько Польщі, а не свободи. Автор обурює ся, що польські революционери „бажали обіцянками знесеня панщини потягти руського хлопа, щоби тримав з ними, щоби поклав свою руську голову під польське евангелиє, щоби своєю кровю і своїми кістками помагав будувати самостійну польську державу на своїй земли". Ми сего обуреня не можемо зрозуміти. Чи-ж може автор жадав би, аби польські революционери будували самостійну Русь-Україну, коли про се й тодїшнї галицькі Русини і не зачинали думати?!

Дальший роздїл (VIII-ий) „Економічні наслїдки знесеня панщини" найлїпший безперечно з цїлої працї. Справа панщинної індемнїзациї, сервітутів та пропінациї представлена коротко, прозоро та ясно, а притім належно осьвітлена історичними та статистичними датами. Та вже що до IX роздїлу „Панщина — і Русини" годї нам здержати ся від

деяких замітів. Розказуючи про перші проблиски национального відродженя у галицьких Русинів, автор згадує тілько про вплив славянського відродженя і всеславянського руху (та й то „одним словом“), занехав натомість цілком виказати роль загального европейського демократизму, що до нас ішов тодї головно через Поляків, на розвиток национальної та рівночасно демократичної думки в Шашкевича і товаришів. Рівно-ж не має автор нї словечка критики для руських діячів 48 року, для їх противреволюцийної діяльности та навіть не пробує визнати, для чого самі Русини 48 року станули против революциї. Тим то й дивно звучать кінцеві слова автора, коли він каже: „На жаль, у Русинів не стало сили, умілости і єдности, вірно піддержати всю роботу“ і т. д. По тім похвальнім представленю діяльности Русинів з 48-ого року, яке містить IX розділ, така конклюзия виглядає суперечною. Сього уникнув би був автор, коли-б був змалював вірно роль Русинів 48 року, бо тодї показало ся-б, що з задавленєм революциї (при помочи Русинів) вся „робота“ Русинів скінчила ся і не було вже чого піддержувати. Автор і в тім розділї не попускає Полякам. Він не може їм дарувати їх погорди і ненависти для „Сьвятоюрцїв“-Русинів. Чи-ж автор справдї думає, що будь-що-будь революцийні Поляки, стоячи за конституцийною управою против абсолютизму, могли симпатизувати або бодай толерувати прибічників абсолютизму і ретроґрадів, якими являють ся тодїшні Русини?!

На тім закінчили би ми свої уваги ще до цінної праці д. Франка. Зроблені нами замітки не спиняють нас нї на хвилю признати їй визначну вартість та назвати її найлїпшою річею, що була у нас досї написана про панщину і її скасованє в 48 роцї. Др. Франко дав історию панщини і її скасованя в Галичинї з вузшої галицької перспективи, та дав річ основну і жерельну (жерела нотовані в замітках під текстом). Тепер побажати-б нам такої річи із загального, ширшого становища, що розглядала-б ту саму справу в порівнаню до загальних европейських та австрийських подій.

Такою в своїй основі мала-б бути праця д. Будзиновського „Панщина, її початок і скасованє“, але хоч основана на наукових даних, вона не може зачисляти ся до науково-популярних розвідок, а то задля свого яркого, публїцистичного, пропаґандистичного та в части полємічного характеру. Д. Будзиновський стараєть ся социольоґічним методом, починаючи від найдавнїйших давен виясняти зродженє социяльних ріжниць між людьми, зароди і повстанє панщини, її пережитє і скасованє. Се була б наукова основа працї. По при се автор чимало місця посьвячує пропаґандї своїх думок, аґітациї що до „злоб

дня“, та полеміції із Д-ром Франком про істоту революциї 48 року і про становище руських патриотів в 48 році.

Зачинає свою річ д. Будзиновський від представленя первісної людської суспільности й ґенези перших суспільних інституций: релїґії, роду, громади, власти, власности і т. и Не па все, що автор там пише, ми згодили-б ся. Д. Будзиновський представляє річ так, що начальники громад, маючи більшу пайку в ґрунтах, та побираючи деякі данини від громад, перемінили ся в „панів“, та що сї „пани“ поволи закріпостили селян, а задля воєнного дїла стали зпоміж себе вибирати „князя“. Автор забуває при тім, що „князї“ появляли ся борше, а бодай рівночасно із витворюванєм кляси „панів“: об'яснене його вповнї теоретичне і в усякім разї одностороннє. Тим робом представлене річи через д. Будзиновського вийшло надто вже „схематичне“, а через те й невірне. Лїпше вийшло дальше змальоване зросту „панської“ переваги й ним над заневоленим мужицтвом в роздїлї: „Як пани богатїли“, хоч, розуміє ся, автор надаючи своїй працї публїцистично-аґітацийне призначенє, не залишує від часу до часу вмішати не все предметові та неправдоподібні уваги, ба навить пророцтва, приміром в родї того, що „якби панщина була потревала ще з 50 лїт, були-б пани загарбали всю мужицьку а мужики були-б всї вигибли під панськими буками (!!)“. Рівно-ж добре розказано й про се „як панщина пережила ся“, де оповіджено, як розвинули ся міста й міщанство, як феодальна держава перейшла в поліцийну „осьвічену деспотію“ та як за новим економічним ладом, за зростом ринків і комунїкациї зростала продукция й конкуренция се за тим всїм і пішло скасоване панщини. Шкода тільки, що автор занехав оповісти про вплив французьких економістів та фільозофів XVIII віку на Йосифа II і тим способом не вияснив читачам, звідки у сього монарха взяли ся справдї вже не реформаторські, але просто революцийні змаганя. До того автор — прикладаючи у всьому материялїстичну історіозофічну схему— не признає анї трохи ідейного чинника, тому й всї реформи Йосифа II зводить до „інтересу“ та толкує всякими „користями“, яких з тих реформ мала надїяти ся держава чи властиво цїсарський уряд та цїсарські каси. Коли-б у Йосифа II не було і чисто ідейних мотивів — огляду на добро мас до його реформи, то як в такім випадку витолкувати реакцию що наступила по нїм? Чи-ж з його смергію уступили й ті огляди та „користи“ із реформи, чи може справдї його реформи не тільки задля „користи“ були доконувані? Про само „скасоване панщини“ оповідає автор навязуючи до революцийних випадків 47 року. Та тут мусимо виказати одну грубу неточність. Автор каже, що цїсар під напором революциї скасував панщину і скликав конституцию. Що до другого, то воно правда, та не так воно що до скасо-

ваня панщини. Цїсар скасував сам про себе панщину тільки в Галичинї (патент з 17 цьвітня 48 р.) і то не під простим напором революциї, але під посередним, щоб зашахувати польських демократів; в иньших краях Австриї скасував панщину не цїсар, а перший сойм законом з 7 вересня 48 р.

Вияснивши доволї докладно суть революциї 48 року та оповівши про соймову дискусию над скасованєм панщини, про індемнїзацию і наділ землї переходить д. Будзиновський до полєміки із поглядами тих Русинів, що скасованє панщини признають цїсарському „доброму серцю“ або тих, що виправдують та похваляють становище Русинів 48 року. Цікаво занотувати найважнїйші спірні моменти сеї полєміки, бо тим способом зрозуміємо і погляд автора на сю справу. Др. Франко критикуючи в „Народї“ з 94 року погляди д. Будзиновського на революциї 48 року та на тодїшне становище Русинів, висловлені в І виданю „Хлопської посїлости“, висловляє думку, що „революциї 48 року головно в Австриї були наскрізь (ексклюзивно) национальними“, що вони „крім национальних цїлей не мали жадних иньших цїлей на оцї— найменше ще їм ходило о волю мас народнїх“, що „тим революциям не ходило о нїяку особливу свободу мас народнїх“, що „від противного урядови боку помимо шумних фраз про волю, мусїли Русини ожидати далеко тяжшого визиску і безправя“, та що проте „Русини стаючи по сторонї реакцийного правительства не то не упідлились“ але робили так, як їм казали „здоровий і вірний инстинкт“ і т. и. Д. Будзиновський піддає сї погляди суворій та як се звичайно в публїцистицї буває — доволї злобнїй критицї, з якої фактичною основою, абстрагуючи від її тону — згоджуємо ся. Д. Будзиновський виказує, що революциї 48 року несли зі собою загальні свободи, а між ними і змаганє до свободи национальної, та доказує се змістом революцийних проґрам, промов і постулятів, збиває парадоксильний погляд про се, наче би з боку поступово треба було Русинам надїяти ся ще більшого безправя як з боку реакциї та наче-б Русини задля антіпольського настрою мусїли станути й против революциї. Д. Будзиновський справедливо замічає, що Русини стаючи за революциєю не мусїли ставати за „свобідною Польщею“, а могли здобути ся на постулят „свобідної Руси“. Рівно-ж виказує д. Будзиновський, як Русини 48 року попираючи реакцию, занапастили свободи і для других народів і для себе, та їм завдячити має теперішне поколїнє доволї ограничений стан конституцийних свобід в Австриї. Скінчивши сю полєміку автор кінчає з самим 48 роком і переходить до справи загарбуваня дворами селянської землї, до сервітутів, катастру ґрунтового, сучасної конституциї і т. и., а кінчить виводами про сучасне положенє селян і про селянську полїтику. Та се справи,

що зачіпають більш сучасну політику, проте просто до річи не належать. Тому й лишаємо їх на боцї та тим кінчаємо огляд працї д. Будзиновського.

Остає ся нам ще сказати виладжений п. Томашівського переклад „Австриї в XIX столїтю“ Сеньобоса. Скажемо найперше кілька слів що до твору Сеньобоса, а опісля з'упинимо ся над увагами, якими ш. перекладчик збогатив переклад. Отже що до самого твору Сеньобосо, то радше належало би назвати його „Істория внутрішнїх політичних подій в Австриї протягом XIX в.“ Такий заголовок віддавав би вірно зміст і методу твору. Сеньобос справдї не обговорює в сїй працї анї внїшних відносин Австро-Угорщини анї социяльних перемін, які зайшли в Австриї протягом XIX віку. Він глядить на історию виключно з політичного становища, та ще специяльно зі становища внутрішньої політики. Та коли справдї поминенє зверхних політичних відносин не дає себе так сильно відчувати читачеви, то инакше стоїть справа з перемінами на поли економічно-социяльнім. Обговоренє їх вияснило-б богато з того, що так зістало не цїлком ясне або зрозуміле. Особливо дотикає що йно сказане подій почавши від 48 року, від коли ясно борють ся зі собою окрім национальних ще й социяльні елементи, з чого так сказати-б діаґонально витворюють ся течії політичні.

Перейдемо тепер до заміток. Там зазначив перекладчик ті неточности, які автор поповнив чи то з браку жерел чи незрозуміня, особливо що до австрийських Русинів. Між поменшими замітками перекладчика є одна довша, де він висловлює свої думки та політику й становище Русинів 48 року. Думки сї подібні до висше згаданих думок др. Франка. Та думаємо, що перекладчик добре пересолив, заризикувавши надто самовпевнене потвердженє, що „хто зве Русинів 48 року реакционерами і т. д., той звісно цїлком не знає історії 48 р.“, а мотивує се тим, що Русини не могли инакше зробити, як зробили. Д. Томашівський видко не похопив ся, що иньша справа, яке місце в скалї поступовости чи реакцийности займали Русини, а иньша справа, чи їх становище мусїло бути таке, як було, чи нї. Становище Русинів в 48 роцї нїхто ще досї не назвав „поступовим“ тай нїяк таким назвати його не може. Бо й хто-ж з поміж Русинів мав парадувати своєю поступовостию? Чи може ті епископи і крилошане, що і перше і потім били чолом всякому правительству та „сильній батьківській руцї“? Чи може ті сельські духовники, що слухали слїпо своїх владик і крайсамтів? Чи темнї як ніч селяне, в яких вмовив уряд і руські „патріоти“, що революционери се вороги того цїсаря, котрий „дарував“ панщину?! То-ж дивне відкритє д. Томашівського, що Русини 48 року не були ретро

ґрадами і дивне та пресьміле тверджене, що хто їх зве ретроґрадами, сей цілком не знає історії 48 року!! А цілком невірно толкує перекладчик доконечність такого становища Русинів, яке вони заняли в 48 р. Він толкує його виключно положенєм Русинів супротив Поляків. Забуває видко д. Томашівський середновіковий та клерикальний сьвітогляд тодішних Русинів в противуставленю до поступового та лїберального сьвітогляду польських (нечисленних) демократів. Не так национальні, як социяльно-полїтичні та релїґійні були ті причини, які викопали провалє між тими двома таборами. І з того самого становища виходячи, мусимо назвати поступованє руських „патріотів" 48 року ретроґрадним. Реставрацийні та навить шовіністичні думки поступових Поляків цілком не примушували Русинів бути против поступу, против революциї; хіба тілько против шовістичної аґресивности Поляків. Русини, колиб були неретроґрадними, піднесли би були й собі загально революцийний стяг та злучили з бажанєм загальних свобід і бажанє национальної свободи. Вони того не зробили і поступили по звісній приповідці: „і я не хочу і тобі не буде!"

Мусимо ще піднести, що перекладчик подав на кінци бібліоґрафічний показчик до лектури про долю і відроджене австро-угорських Русинів в XIX столїтю. Переклад легкий, читає ся плавно і з цікавостию. Ним збогачено нашу перекладну научну лїтературу о одну цінну книжку. *Л. Цегельський.*

Труды подольскаго епархіальнаго историко-статистическаго комитета, выпускъ IX, — Церкви и приходы Подольской епархіи, Камінець, 1901. ст. XX+1064+175.

Сей найновійший том Трудів містить в собі історично-статистичний огляд парафій подільської епархиї. Виданнє такого огляду було первістною метою сього комітета. В IV-ім т. Трудів, в 1893 р. був виданий короткий церковно-статистичний катальоґ епархій, подібний до галицьких шематизмів. Історию поодиноких місць Поділя, в парохіальній схемі, розпочав комітет в 1895 р., видавши історичний огляд сіл (парафій) Камінецького повіта, зроблений нашим членом д. Сіцинським, дуже солїдно й основно. На жаль, такий тип описи показав комітету ся занадто важким. Як довідуємо ся з предмови до сього найновійшого тому, комітет з причини, що огляд цілої епархії на взірець виданого огляду Камінецького повіта потягнув ся-б на довгі літа, ухвалив видати короткий історично-статистичний огляд в однім томі. Се, розуміє ся, добре, тільки з здержливих дезідерат редактора сього тому, тогож д. Сіцинського, приходить ся здогадувати ся, що комітет не має охоти вести далї ширшого

огляду, роспочатого Камінецьким повітом, а се було б дуже шкода. Hoc faciendum et illud non omittendum.

В сїм томі під кождим селом дають ся історичні, церковно-статистичні, подекуди й етноґрафічні та економічні відомости. Підставою послужили т. зв. парафіяльні лїтописи, себто відповіди парохів на розіслані їм квестіонарі, потім доповнені й зредаґовані співробітниками редакциї, числом 15. Неоднаковий запас відомостей й наукове приготоване сих співробітників відбили ся й на характері поодиноких статей: однї зроблені солїдно, дають цїлі маленькі моноґрафії, иньші дещо або й зовсїм поверховні. В сумі одначе опись служить досить цїнним підручником, якого треба-б побажати й нашим галицьким епархіям (з них тільки для Перемишльської щось подібне було зроблено в шематизмі 1879 р. але далеко від можливої повноти). Львину пайку роботи в сї описи вложив редактор тому, д. Сїцинський. *М. Г.*

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Н. Біляшевскій — Археологическая лѣтопись Южной Россіи, т. II, 1900.

L. Niederle — Věstnik slovanských starožytnosti — Indicateur des travaux relatifs á l'antiquité slave, III - IV, 1899—1900.

Собраніе Б. Н. и В. И. Ханенко — Древности Приднѣпровья, I—III, 1899 - 900.

С. Гамченко — Древній поселокъ и могильникъ въ урочищѣ Стуга (близь с. Студеницы Житомірскаго уѣзда Волынской губ.), 1899.

Ю. Кулаковскій — Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византійскихъ писателей, 1899.

Г. Ласкинъ — Сочиненія Константина Багрянороднаго: „О ѳемахъ“ (De thematibus) и „О народахъ“ (De administrando imperio), 1899.

Д. Айналовъ и Е. Рѣдинъ — Древніе памятники искусства Кіева. Софійскій соборъ, Златоверхо-Михайловскій и Кирилловскій монастыри, 1899.

Д. Бугославскій — Иваничскія мѣсячныя минеи 1547 — 1549 гг. и содержащаяся въ нихъ служба св. мученикамъ-князямъ Борису и Глѣбу, 1900.

П. Заболотскій — Легендарный и апокрифическій элетентъ въ Хожденіи иг. Даніила, 1899.

И. Срезневскій — Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, II в. 3, 1900.

Dr. St. Kutrzeba — Szos we Lwowie w początkach XV w., 1900.

— Podwody miast polskich do r. 1564, 1900.

Левицкій О. — Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI—XVII ст., 1900.

Н. Янчукъ — Къ исторіи и характеристикѣ женскихъ типовъ въ героическомъ эпосѣ, 1900.

Павелъ Симони — Старинные сборники русскихъ пословицъ, поговорокъ, загадокъ и проч. XVII—XIX стол., 1899.

К. Студинський — Лїтературні замітки, 1901.

Вл. Каллаш — Изъ исторіи малорусской литературы 20 хъ и 30-хъ годовъ XIX вѣка, I—III, 1900.

Al. Kolessa — Ukraińska rytmika ludowa w poezyach Bohdana Zaleskiego, 1900.

Ф. И. С. Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австриї, I—II, 1895—6.

Ф. Свистунъ — Галицко-русское войско въ 1848—1849 годахъ, 1899.

Л. Селяньский — У пятдесяту річницю знесеня панщини і відродженя галицкої Руси, 1898.

Др. І. Франко — Панщина і її скасованє в 1848 року, 1898.

В. Будзиновский — Панщина, її початок і скасованє, 1898.

С. Томашівський — Ш. Сеньобó — Австрия в XIX ст., 1901.

Труды подольскаго епархіальнаго историко-статистическаго комітета, IX, 1901.

Поправка: В т. XLI, Н. Хр. с. 7 наведене (ряд. 5 зв.) для характеристики статї п. Кобринської про „Нору“ закінченнє її містить в собі кілька друкарських помилок, що зміняють текст; в передруку статї, скоріґованім авторкою, перша фраза звучить так: „Коли маємо дивитись на твір Ібзена яко твір штуки, і коли під штукою розуміємо силу враження, то „Нора“ в представленю яко реальна особа випадає слабо, безвцітно і робить скорше несмак нїж артистичне вдоволенє“. *Ред.*

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hruševśkyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj 29—86; 3. Ševčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyśkyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Ševčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barvińskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačovnyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messaparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachivśkyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarevśkyj's. Desiderata von M. Hruševśkyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Errinnerung an Markian Šaškevič, von V. Kocovśkyj 25—35; 3. Ševčenko und Mickievič, vergleichende Studie von Dr A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanći“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. I. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hruševśkyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyśkyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Ševčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyśkyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynovskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von V. Levickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hruševśkyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrijenko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonovśkyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Ševčenko im Gefängniss, kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruševśkyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und commerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Velyčko S. 1—36; 2. Bittschrift von Honta's und Zelizniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Ševčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archäographische Notiz von M. Hruševśkyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben in Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von V. Levickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Vitovd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-litthuauischen Chronik, von M. Hruševśkyj 1-16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohyla im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von Al. Konyśkyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1-12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhund., von A. Lotockyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten", ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von V. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakovśkyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürst. Litthauen, von M. Hruševśkyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barvińskyj s. 1—34; 2. Varlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5, Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Ševčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyśkyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kijever Gebietes, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Levyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F.Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, migeth. von M. Hruševśkyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakova 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Ševčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hruševśkyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašivśkyj, I 1—14; 3. Taras Ševčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyśkyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—16; 5. Wiss. Chronik; Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kuševič, lemberger Rathsherr und sein Notizbuch, von S. Tomašivśkyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., herausg. von M. Hruševśkyj 1—48; 3. T. Ševčenko's letzte Reise in die Ukraine (im J. 1859), von A. Konyśkyj; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archäologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniaževič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hruševśkyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von V. Hnatiuk 1—38; 3. T. Ševčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896. I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyćkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., herausg. von M. Hruševśkyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von A. Konyśkyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6 Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—134; 2. Einfall der Kosaken in Očakov im J. 1545, mitgetheilt von E. Barvinśkyj 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniaževič 1—8; 4. Miscellanea, von Dr. Al. Markevič 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hruševśkyj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen wahrend der Regierung Kasimir des Jagellonen, von S. Tomašivśkyj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hruševśkyj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51; 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hruševśkyj S. 1—20; 2. Varlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Ivan Nekraševič, mitgetheilt von A. Lotoćkyj 1—10; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

Inhalt des XXI Bandes. 1. Die Anten, ein Fragment zur ruthenischen Geschichte, von M. Hruševśkyj S. 1—16; 2. Die sociale Lage der weltlichen Geistlichkeit in der Ukraine und in Russland im XVIII Jahrh., von A. Lotoćkyj 1—46; 3. Ernte in Ost-Galizien und in der Bukowina auf Grund des Jahrbuches des k. k. Ackerbauministeriums für das J. 1896 u. 1897. dargestellt von V. Budzynovśkyj (im Anhang) 1—36; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1897 1—10; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft im J. 1897 1—20.

Inhalt des XXII Bandes. 1. Ein vergessener ruthenischer Gnomendichter des XVII Jarh., von Dr. I. Franko S. 1—16; 2. Beiträge zur Geschichte der Kosaken, von M. Hruševśkyj 1—14; 3. Ruthenische Ansiedlungen im Komitate Bač-Bodrog (Süd-Ungarn), von V. Hnatiuk 1—58; 4. Miscellanea 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba 1—42; 6. Bibliographie 1—54; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—3.

Inhalt des XXIII u. XXIV Bandes. 1. Chmelnyćkyj und sein Aufstand, historische Skizze von Michael Hruševśkyj S. 1—30; 2. Die Volksbewegungen in Galizien im J. 1648, von Stephan Tomašivśkyj 1—138; 3. Chmelnyćkyj's Aufstand in den Dichtungen der Zeitgenossen, von Dr. Ivan Franko 1—114; 4. Ein Porträt Chmelnyćkyj's nach einer ital. Gravüre vom J. 1683. 5. Miscellanea 1—20; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Quelle zur Geschichte des Aufstandes Chmelnyćkyj's (St. Temberski's Annales 1647—1656), von Stephan Rudnyćkyj 1—22; 7. Bibliographie 1—16; 8. Aus der Gesellschaft: 1) Die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar—April 1898), 2) Neue Statuten der Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XXV Bandes. 1. Silberfund von Molotiv (Ost-Galizien), eine archäologische Notiz von M. Hruševśkyj S. 1—6; 2. Beiträge zur Geschichte der Beziehungen zwischen Peter Dorošenko und Polen in den J. 1670—72, von O. Celevyč 1—26; 3. Der 1 und 2 November 1848 in Lemberg (ein officieller Bericht), mitgeth. von I. Levyćkyj 1—43; 4. Jubiläum der ukrainisch-russischen Literatur 1—1; 5. Miscellanea 1—12; 6 Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1897 : a) In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften; b) Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba (Schluss) 1—80; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1898) 1—4.

Inhalt des XXVI Bandes. 1. Kotljarevskij's Werke in Galizien, von Dr I. Franko S. 1—14; 2. „Harte Zeiten", Beiträge zur Geschichte Galiziens in den J. 1846—61, mitgetheilt von M. Zubryćkyj 1—16; 3. Inventarien der Domäne Ratno (Nord-Volynien) aus den J. 1500—1512, mitgetheilt von M. Hruševśkyj 1—40; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1896 (Schluss) 1—32; 6. Bibliographie 1—60; 7. Jubiläumsfeier der Wiedergeburt der ukrainisch-russischen Literatur, von O. Makovej 1-14.

Inhalt des XXVII Bandes. 1. Ein galizischer „Soldat der Zauberer", mitgeth. von Dr. Ivan Franko S. 1—22; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratśkyj (Fortsetzung folgt) 1—68; 3. Miscellanea 1—18; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898 1—12; 5. Bibliographie 1—52; 6. Jahresberichte der Gesellschaft für das Jahr 1898 1—22.

Inhalt des XXVIII Bandes. 1. Die Kosaken im Feldzuge von Smolensk in d. J. 1633—4, von Oleg Celevyč S. 1—72; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, von Ivan Verchratśkyj (Fortsetzung) 69-94; 3. Miscellanea: Einige Actenstücke zur Geschichte der ruthenischen Ansiedelung jenseits des Bug, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—10; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba 1—36; 5. Bibliographie 1—45; 6. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XXIX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Fortsetzung folgt) S. 1—13; 2. Die ruthenische Sprache auf dem archäologischen Congress in Kijev und der Antheil der Ševčenko-Gesellschaft an demselben 1—1; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn von Ivan Verchratśkyj (Fortsetzung) 95—200; 4 Miscellanea 1—5; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba — III. Mittelalter 1—31; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Schluss) S. 14—67; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratśkyj (Schluss) 201—276; 3. Zur Geschichte des „ruthenischen Ritus" in Polen, Brief an die Redaction von Dr. Anton Prochaska mit Bemerkungen von Michael Hruševśkyj 1—8; 4. Miscellanea: Versuch einer Bibliographie des Gregor Skovoroda, von L Č. 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898: In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften 1—24; 6. Bibliographie 1—38; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar—April 1899), 1—4.

XXXI—XXXII Bände enthalten die für den Kijever archäologischen Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgebrachten Referate. — I. Hälfte: Archäologie, Geschichte, Ethnographie. I. Vorwort (deutsch und ukrainisch) 7—10, 27-30; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Archäologie, Geschichte und Ethnographie (deutsch) 11—26; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Communikate (ukrainisch) u. A.: Gab es unter den ruthenischen Volksstämmen einen Volksstamm der Chorvaten? von M. Hruševśkyj. Ornamentik der Ostererier in dem Galizisch-Volhynien, von Dr. M. Korduba. III. Die in extenso mitgetheilen Referate: Das Gräberfeld in Čechy (Bez. Brody), archäologische Untersuchung von M. Hruševśkyj, 1—22; Zvenyhorod bei Lemberg (Bez. Bibrka), historisch-archäologische Untersuchung von M. Hruševśkyj, 1—28; Ein Bleisiegel aus Stupnycia bei Sambor, eine Notiz von M. Hruševśkyj, 1—4; Sociale Classen und politischen Parteien im Fürstenthum Halič bis zur Hälfte des XIII Jahrh., von Dr. M. Korduba, 1—42; Zur Frage über die staatsrechtliche Stellung der Kijever Fürsten des XV Jahr., von M. Hruševśkyj, 1—4; Die kleinrussischen Länder der polnischen Krone gegen Ende des XV Jarh. Feindliche Einfälle und Organisation der Grenzvertheitigung, von S. Rudnyćkyj, 1—54; Beiträge zur Geschichte der Kosakenaufstände vom J. 1595—6, von M. Hruševśkyj, 1—30; Die ukrainischen Kosaken in den Jahren 1625—1630, kritisch-historische Untersuchungen von S. Rudnyćkyj, 1—76; Die Überbleibsel des ursprünglichen Communismus bei den Bojken (Galizien), von Dr. V. Ochrymovyč, 1—16; Der slovakische Räuber Janošik in der Volkspoesie, von V. Hnatiuk, 1-50; IV. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1899), 1—4; V, Inhaltsverzeichniss des VIII Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXVII—XXXII), 1—9.

Inhalt des XXXIII Bandes. 1. Bronzene Schwerte aus d. Bez. Turka (Galizien) von M. Hruševškyj S. 1—4; 2. *Über den Accent in der ukrainisch-ruthenischen Sprache, Untersuchung von Dr. V. Ochrymovyč (Fortzetzung folgt) 1—64; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyskyj (Fortzetzung folgt) 1—16; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlicher Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M, Korduba — III. Neue Zeit; 2) Übersicht der Zeischriften für das Jahr 1898 (Schluss) 1—54; 6. Bibliographie 1—46; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (September—December 1899) 1—5.

Inhalt des XXXIV Bandes. 1. *Ein Beitrag zur Geschichte der Dorfgeistlichkeit, aus den Samborer Akten des XVI Jahr., von Michael Hruševškyj S. 1—82; 2. Einige Beiträge zu einer kritischen Ausgabe de Gedichte Ševčenko's, von Julian Romančuk 1—32; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1899: in ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivškyj 1—8; 5. Bibliographie 1—58.

XXXV—XXXVI Bände enthalten die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgetragen Referate. — II. Hälfte: Sprachkunde und Litteraturgeschichte. I. Vorwort (deutsch und ukrainisch) S. 5—6, 24—25; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Sprachkunde und Litteraturgeschichte (deutsch) 7—23; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Communikate, u. A.: Die Nasal-Vocale in den slavischen Sprachen, von A. Barvinškyj, 3—5; Ein Beitrag zur Kenntniss der Entwickelung der Volkssprache in der Litteratur der galizischen Ruthenen, von E. Kokorudz, 7—8; Der litterarhistorische und historische Hintergrund des Liedes vom Ihors Heereszug, von Dr. V. Kocovškyj, 10—12; III. Die in extenso mitgetheilten Referate: Über die Mundart der sogenannten Doly, von I. Verchratškyj, 1—128; Die Ruthenen der Eperies-Diöcese und ihre Dialekte, von V. Hnatiuk, 1—70; Das „Slovo über die Auferstehung Lazars", ein altukrainisches Poem auf apokryphische Themen, von Dr. I. Franko, 1—57; Ein neuer Beitrag zu den Studien über Ivan Vyšenškyj, von Dr. I. Franko, 1—4; Das apokryphe Evangelium Pseudo-Matthäi über die Geburt und die Kindheit Maria's und seine Spuren in der ukrainischen Litteratur, von Dr. I. Franko, 1—32; Wer war der Verfasser der 'Αντίῤῥησις (1599)? von Dr. C. Studynškyj, 1—20; Jakub Gavatovič (Gavat), Verfasser frühester ukrainischer Intermedien aus dem J. 1619, von M. Pavlyk, 1—44.

Inhalt des XXXVII Bandes. 1. Die Ohrringe des sog. Kijever Typus bei modernen Kaukasiern, von M. Hrusevškyj S. 1—4; 2. *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, 1—91; 3. Der Kijever Archäologen-Congress, von N. Knjaževyč, 1—11; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba, I. Allgemeines, II. Alterthum, 1—28; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXXVIII Bandes. 1. Drei Bleisiegel aus der Umgegend von Halič (mit Abbildungen), von M. Hruševškyj, S. 1—4; 2. *Die Beziehungen des Hetman Ivan Vyhovškyj zu Polen in den Jahren 1657—8, von D. Koreneć, 1—20; 3. *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, Beilagen, XII—XXV (Schluss) 91—162; 4. Miscellanea, 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 — Die in der Ukraine herausgegebene Zeitschriften, 1—25; 2) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba: III. Mittelalter, 26—38; 6. Bibliographie, 1—56; 7. Inhaltsverzeichniss des IX Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXXIII—XXXVIII), 1—12.

*) Die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten Referate sind mit einem Sternchen bezeichnet.

Inhalt des XXXIX Bandes. 1. Zum Andenken an Alexander Konyśkyj, von M. Hruševśkyj, S. 1—14; 2. Ungedruckte Gedichte des T. Ševčenko, mitgetheilt von A. Konyśkyj, S. 1—8; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyśkyj (Schluss), S. 1—22; 4. Übersicht des gegenwärtigen Standes der historischen Forschungen über die ukrainische Litteratur. Die älteste Periode. Einige Probleme und Desiderata, von Dr. Al. Kolessa, S. 1—40; 5. Lateinische Infinitive auf ier, von I. Kopač, S 1—2; 6. Miscellanea 1—6; 7. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba: III. Mittelalter (Schluss), IV. Neue Zeit, S. 1—56; 2) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 (Schluss), S. 57—78; 8. Bibliographie, S. 1—32

Inhalt des XL Bandes. Ein Beitrag zur Geschichte des Aufstandes Nalyvajko's, mitgetheilt von B. Domanyćkyj, S. 1—6; 2. Das Jahr 1848 und das griech.-kath. geistliche Seminar in Lemberg, mitgetheilt von G. Kmit, S. 1—10; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accent, von J. Verchratśkyj (Fortsetzung folgt), S. 1—113; Miscellanea, S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Die Arbeiten N. Kondakov's auf dem Gebiete der Geschichte altruthenischen Kunst, von M. Hruševśkyj, S. 1—13. 6. Bibliographie, S. 1—41.

Inhalt des XLI Bandes. 1. Chronologie der Chronik von Halyč und Volodymyr (sog. Hypatios Chronik), eine Untersuchung von M. Hruševśkyj, S. 1—72; 2. Studien auf dem Gebiete des Karpatoruthenischen Schriftthums im XVII-XVIII Jahrh. I. Presbyter Johannes, Smera der Kumane und Entdeckung Tibets, von Dr. I. Franko, S. 1—50; 3. Miscellanea, S 1—11; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivśkyj, S. 1—9; 5. Bibliographie, S. 1—47.

Поодинокі томи „Записок" (I—XXII, XXV—XXX, XXXIII—IV, XXXVIII—XLII) коштують 3 корони, т. XXIII—IV 5 кор., т. XXXI—II і XXXV—VI по 6 кор., комплет I—XX т. продаєть ся по 48 кор.; X річник коштує 12 кор.

Preis einzelner Bände (I—XXII, XXV—XXX, XXXIII—IV, XXXVIII—XLII) der Mittheilungen 3 Kronen, B. XXIII—IV 5 Kr., B. XXXI—II u. XXXV—VI à 6 Kr. B-de I—XX komplet kosten 48 Kr., X Jahrgang kostet 12 Kr.